

ҲАСАНОВ АБДУМАННОН

**ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДАГИ ЛЕКСИК
БЎШЛИҚЛАРНИ ТЎЛДИРИШНИНГ
ДИАЛЕКТАЛ АСОСЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОЙЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ҲАСАНОВ АБДУМАННОН

**ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДАГИ ЛЕКСИК
БЎШЛИҚЛАРНИ ТЎЛДИРИШНИНГ
ДИАЛЕКТАЛ АСОСЛАРИ**

Монография

**“BOOKMANY PRINT”
ТОШКЕНТ – 2022**

УЎК: 811.512.133'1

КБК: 81.2Ўзб-3

X 31

ISBN 978-9943-8208-5-2

Ҳасанов Абдуманон Мажидович.

Ўзбек адабий тилидаги лексик бўшлиқларни тўлдиришнинг диалектал асослари [Матн]: монография / А.М. Ҳасанов. – Тошкент: Bookmany print, 2022. – 130 б.

Ушбу монографияда ўзбек адабий тили лексикасидаги бўшлиқлар ва уларни тўлдиришда шева имкониятларини аниқлаш масаласида баҳс юритилади. Лексик бўшлиқларни диалектал сўзлар билан тўлдириш тамойиллари мавжуд шева материаллари асосида изоҳланади. Муҳим ҳаётий аҳамиятга эга бўлган шева сўзларининг адабий тил лексикасини бойитиш имкониятлари ҳақида мунозара юритилади.

Монография тилшунос олимлар, хусусан, лугатчилик билан шуғулланаётган изланувчилар, лексикографик изланишлар олиб бораётган тадқиқотчилар, магистрантлар ва талабалар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ш. Сирожиддинов – филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

А. Собиров – филология фанлари доктори, профессор

Т. Тоғаев – филология фанлари номзоди, доцент

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Илмий-техникавий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (9-сонли йиғилиш баённомаси, 20.04.2022)

© Ҳасанов А.М.

© “Bookmany print” нашриёти, 2022.

КИРИШ

Жаҳонда глобаллашув ва интеграция авж олаётган бугунги даврда ҳар бир миллат ўз маданияти ва тилини сақлаб қолишига интилмоқда. Ўзлигини сақлашга интилган ҳар бир миллат каби ўзбек халқи ҳам асрлар мобайнида тил софлиги ва равнақи учун курашиб келган. Бу кураш ҳозирда янги Ўзбекистон тараққиётига мос тарзда тадрижий давом этмоқда. Бироқ бугунги даврдаги мафкуравий жараёнлар силсиласини кузатиб бу ҳаракатлар натижадорлигини янада жадаллатиш зарурлигини ҳеч ким инкор этмайди.

Дунё тилшунослигига тил софлигини сақлаш, унинг ички манбалар ҳисобига бойиш жараёнларига онгли аралашув, аслида, ҳар бир миллатнинг ўз тилини сақлаб қолиши, уни келажак авлодга тўқис-тугал етказиши эҳтиёжидан юзага келган. Бугунги кунда тилдаги лексик бўшлиқ (кейинги ўринларда – ЛБ)ларни аниқлаш ва уларни тўлдиришга қаратилган ишларнинг аксариятида тилдаги мавжуд ички имкониятларга катта эътибор қаратилмоқда. Бу, биринчидан, тилнинг софлигини таъминлаш учун хизмат қилса, иккинчидан, сўз бойлигини орттириш ва ифода имкониятларини кенгайтиришга ҳам хизмат қилиши тилшунослар томонидан эътироф этилмоқда.

Ўзбек тилшунослигига ҳам бу борада салмоқли ютуқлар қўлга киритилган. Лекин бу ҳали фан учун етарли эмас. Сўнгги йилларда тилшунослик соҳасидаги тадқиқотларда, асосан, тилни унинг яратувчиси – инсон омили билан биргаликда ўрганишга асосланган антропоцентрик парадигманинг анча устуворлашиб бораётганлигини таъкидлаш лозим. Бунинг натижасида тилнинг кўпгина хусусиятлари, амалий имкониятлари инкишоф этилмоқда. “Шу билан бирга, фундаментал тадқиқотларни янада ривожлантириш масаласи бир оз эътиборимиздан четда қолганлиги бугун яққол намоён бўлмоқда”¹. Зеро, ҳар қандай фаннинг изчил ривожи мавжуд илмий-назарий манбалар ва асосларнинг қайта ўрганилишини, такомиллашишини ҳам тақозо этади. Шу эҳтиёждан келиб чиқиб, ўзбек тилшунослигининг бугунги кундаги муҳим вазифаларидан бири ҳозирги ўзбек адабий тилидаги лексик бўшлиқларни тўлдириш, бу борада шевалардаги сўзларни адабий тилга олиб кириш ва шу асосда тил лексикасини бойитишдир. Кейинги даврда ўзбек адабий

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2019. – Б. 171.

тили лексикасини шева сўзлари билан бойитиш муаммолари, мазкур жараёнда амал қиласиган қонуниятларни ўрганишга маҳсус бағишиланган ишларнинг камлиги ҳам мазкур масалаларга жиддий эътибор қаратилишини тақозо этади.

Ушбу монография Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 21 декабрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатида нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармонлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-хуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда муайян даражада хизмат қиласиди.

Монография ўзбек тили лексикасини бойитишда, лексикология ва диалектология фанларини янги назарий маълумотлар билан тўлдиришда, шунингдек, лексик бўшлиқ билан боғлиқ лингвистик муаммоларни ҳал қилишда муҳим манба бўла олади. Шунингдек, адабий тилдаги лексик бўшлиқни тўлдириш учун тавсия этилган диалектал сўзлар ўзбек тили изоҳли луғатининг навбатдаги нашрларини муҳим ва янги сўзлар билан бойитилишида ҳам муайян аҳамият касб этади.

I БОБ. ТИЛШУНОСЛИКДА ЛЕКСИК БҮШЛИҚ ВА УНИ ТҮЛДИРИШ МУАММОЛАРИ

1.1. Тилшуносликда лексик бүшлик муаммоси

Борлиқдаги ҳар бир нарса ва объектнинг муайян структурага эга эканлиги бугунги фан учун исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир. Борлиқ элементлари моҳиятини тушуниш ва тушунтиришни мақсад қилган илм-фан учун ўз обьекти структурасини эмперик ва рационал усуллар билан тадқиқ этиш бугунги кунда ҳам ўз азалий аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Бу тадқиқ тутуми фактат табиий фанлар учунгина эмас, ижтимоий фанларнинг ҳам асосий усули сифатида тилшуносликда муайян аҳамиятга эга. Зоро, ижтимоий ҳодиса сифатида баҳоланувчи тилни структур жиҳатдан таҳлил қилиш унинг ички моҳиятини теранроқ англашга хизмат қиласи.

Барча мавжудлик шакллари каби тил ҳам муайян структурага эга экан, унинг ички тузилишида ҳам бўшлиқларнинг борлиги табиий. Бинобарин, “бор ва йўқ орасидаги тафовутни фарқлаш жуда оддий кўринади, бироқ аслида униси ҳам, буниси ҳам ўзаро мустаҳкам боғланган ва шунинг учун уларни бир-биридан ажратиш жуда мушкул”². Бугунги замонавий фан учун шу нарса аниқки, ҳар қандай нарса ва предмет мавжудлик-бўшлиқ компонентларининг уйғунлигидан ташкил топади. Тил структурасини муфассал ўрганган олимлар ҳам унда мавжуд бирликлар билан бир қаторда мавжуд бўлмаган, ўрни билиниб турадиган бўшлиқлар ҳам борлигини қайд этади. Шунингдек, улар бу ҳолат тилнинг лексик сатҳида яққолроқ намоён бўлишини ҳам эътироф этадилар. Хусусан, Ф.Гумбольт, Ф.де Соссюр қарашларида тил лексикасидаги “бўш катакчалар”, лексик тизимдаги баъзи парадигмаларда иккинчи кутбнинг мавжуд эмаслиги ҳақида жиддий мунозаралар юритилган³.

Миллий тилшунослигимизда номланмаган тушунчаларни ўрганиш, уларнинг мавжудлигини тан олиш (ва кўрсатиш), номлаш борасида айрим мулоҳазалар мавжуд. Хусусан, буюк мутафаккир Алишер Навоий туркий ва форс-тожик тилларини чоғишириш

² Фердинанд дў Соссюр. Умумий тилшунослик курси (француз тилидан И. Мирзаев таржимаси). – Т.: “Navoiy universiteti” нашриёт-матбаа уйи, 2019. – Б. 16.

³ Бу ҳақда қаранг: Гумбольт В. Язык и философия культуры. – М., 1985. С.300-304. Фердинанд дў Соссюр. Умумий тилшунослик курси (француз тилидан И. Мирзаев таржимаси). – Т.: “Navoiy universiteti” нашриёт-матбаа уйи, 2019. – Б. 133-134.

асносида муайян тушунча бирор тилда номланса-да, бошқа тилда номланмасдан “яшайвериши” мумкинлигини фактик мисоллар орқали кўрсатиб берган⁴. Семасиология борасида катта тадқиқотлар олиб борган олимлардан бири М.Миртоҗиевнинг ҳақли таъкидлашича, “айрим ҳолларда маъно кишилар онгидаги пайдо бўлгани ҳолда ифодалаш зарурати йўқлиги учун, унга шакл танланмаслиги ва сўз ҳолида шаклланмаслиги кузатилади”⁵. Бошқача айтганда, лексик бирликлар мавжудлиги халқ онгидаги муайян тушунчанинг мавжудлигини кўрсатади, аммо тушунчанинг мавжудлиги учун лингвистик бирликнинг мавжуд бўлиши шарт эмас. Онг ва тафаккурнинг чексиз имкониятлари тилда анча секин аксланади. Тил бирликларининг интенсив имкониятлари сабаб онгдаги ҳар бир тушунча ва фикрни бир неча тил бирликлари комбинацияси орқали ифодалаш мумкин. Бироқ онгда шаклланадиган ва кўп бора мурожаат қилинувчи кўпгина тушунчалар тилда яхлит ва мустақил ифодачисига эга бўлишга интилади.

Тушунча ва унинг хусусиятларини ўрганишда мантиқ ва тилшунослик фанларининг аҳамияти жуда катта. Хусусан, тилшуносликда тушунча ва сўз, уларнинг ўзаро муносабати ҳақида қадимги даврданоқ баҳс-мунозаралар, фикрлар, қарашлар билдирилган. Бироқ тилшуносликда тушунча(лар)нинг номланган тур(лар)ини ўрганишга жиддий эътибор қаратилгани ҳолда номланмаган тушунчалар ва уларни номлаш масалаларига у қадар катта эътибор қаратилмайди. Дарвоҷе, номланмаган тушунчалар фақат тафаккурда яшайди ва уни мантиқ фани ўрганиши лозим, деб бу масаладан чекланиш мумкин. Бироқ тушунчанинг номланиш (номинация) жараёнлари ва унда амал қиласидаги қонуниятларни тадқиқ қилишни мантиқ фани зиммасига юклаш мумкин эмас.

Бўшлиқ тушунчаси тилнинг фақат лексик сатҳи учун характерли эмас. Тилнинг бошқа сатҳларида ҳам маъновий (мазмуний) бўшлиқлар учрайди. Масалан, от туркумига хос (ва отлашган) сўзларнинг бирлик шакли ёки уларнинг бош келишик шаклини ифодаловчи грамматик маъно муайян шакл (кўрсаткич)га эга эмас. Айрим адабиётларда бу кўрсаткичлар нол шакл сифатида талқин этилади. Бу каби ҳолатлар кўрсатадики, борликдаги каби тилда ҳам муайян субстанция (маъно, мазмун) шаклсиз ҳам мавжуд бўлади.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn / To‘la asarlar to‘plami, 10-jild. – Т.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – Б. 515-519.

⁵ Миртоҗиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Mumtoz so‘z, 2010. – Б. 26.

Шакл ва мазмун мутаносиблиги муайян воқелик ҳақида тўлиқ ва тўқис билимни ифода этар экан, шаклсиз мазмуннинг ҳам муайян шакл орқали ифодаланиши у ҳақидаги билимларнинг тўқислигига, яхлитлигига, энг муҳими, тушунарли бўлишига хизмат қилади. Хусусан, юқоридаги мисолларда от туркумига хос (ва отлашган) сўзларнинг муайян грамматик маъноларига хос грамматик кўрсаткичлар кодлаштирилиши ҳам шу категориялар билан боғлиқ кўпгина муаммоларни ҳал бўлишига хизмат қилади. Масалан, шу грамматик шаклларнинг муайян морфемалар билан ифодаланиши таржима жараёнларини оптимальлаштириш, матн структурасини техник жиҳатдан осон таҳлил қилиш борасида компьютер ва рақамли технологиялар имкониятларини анча кенгайтиради.

Мазмун ва шакл бирлиги бир-бирини тақозо қилувчи жиҳатлар эканлиги мазкур ҳодисаларнинг тугаллигини, тўқислигини тақозо этади. Бироқ тилда камчилик сифатида қаралмайдиган юқоридаги каби ҳолатлар, аслида, муайян лисоний зарурат эканлиги англанганда ҳам шу ҳолатда (ўзгаришсиз) қолдирилаверади. Бу эса, айтиш мумкинки, тил тараққиётини, ривожланишини сунъийлаштиришга йўл қўймаслик “истиҳола”сидан шаклланади. Аслида, ҳар бир лисоний бирлик, ҳатто грамматик кўрсаткичлар ҳам тилнинг муайян даврида англаб бўлинган эҳтиёж сабаб тилда шаклланган. Модомики шундай экан, бугунги кунда ҳам тилдаги “*нол кўрсаткич, ифодасиз шакл*” каби бирликлар тилда, хусусан, унинг амалий қўлланилишида зарур даражада аҳамиятли бўлганда тўқислаштирилиши (муайян кўрсаткич билан кодланиши) керак. Бу эса тилнинг тараққиёт мароми тезлашишига ва ифода имкониятлари кенгайишига хизмат қилади.

ЛБнинг моҳиятини тўлароқ англаш учун унинг ёндош ҳодисаларга ўхшаш ва фарқли жиҳатларига эътибор қаратиш лозим. Дастреб, ЛБни тушунча билан муносабатига диққат қаратайлик.

ЛБ ва тушунча муносабати. Юқорида тавсиф берилдики, ЛБ бу номланмаган (лексемасиз) тушунча. Тушунчаларнинг номланганлик-номланмаганлик хусусиятига кўра икки гурухга ажратсан, айнан номланмаган тушунчалар ЛБ сифатида баҳоланиши мумкин. Бироқ номланмаган барча тушунчаларни ҳам ЛБ сифатида эътироф этиш ноўрин. Т.А.Дегтерева таъкидлаганидек, “агар кишилик тафаккурида юзага келадиган ҳар қандай тушунчани алоҳида-алоҳида товуш комплекси билан ифодалашга муҳтожлик сезилганда тилнинг лугат таркиби шу қадар кўп сўзлардан иборат

бўлиб қолар эдики, натижада тил эгаларининг тилни эгаллаб олишлари ниҳоятда қийинлашиб қоларди, тил шу қадар тез ўсиб кетардики, жамият ҳаётида йўл қўйиб бўлмайдиган муомалавий қийинлик туғиларди”⁶. Шу сабаб ҳам онгда пайдо бўладиган барча тушунчаларни эмас, энг зарурларини, тил лексикаси учун муайян аҳамиятга эга бўлган ва нутқий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилувчи тушунчаларни ЛБ сифатида баҳолаш мумкин (агар у номланмаган бўлса).

Киши онгидаги номсиз тушунчаларнинг ҳаммасини номлаб чиқиш имконсиз ва бунинг кераги ҳам йўқ. Демак, тил учун ЛБ деб баҳоланувчи тушунчаларни ҳам муайян талаблар асосида саралаб олиш лозим. Номланмаган тушунчаларнинг энг аҳамиятли, энг кўп мурожаат қилинувчи турларигина ЛБ сифатида баҳоланиши лозим. Шунингдек, мазкур тушунчаларнинг номланиши тил лексикасидаги муайян бўшлиқларни тўлдиришга хизмат қилса ва шу орқали тилнинг ифода имкониятлари юксалса, шу тушунчани ЛБ сифатида баҳолаш ва номлаш мақсадга мувофиқ саналади.

Номланмаган тушунчанинг ЛБ сифатида тан олинишида уни номлашга бўлган ижтимоий-лисоний эҳтиёж ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Номсиз тушунчанинг ижтимоий, лисоний, нутқий аҳамияти етарли даражада долзарб бўлганда, уни номлаш (лексема билан кодлаш) ҳақида тавсия чиқариш мумкин. Бу тавсиянинг жорийланиши ҳам, аслида, тил эгаларининг ҳукмида. Тилда шу тушунчанинг номи барқарорлашиши ва кенг истеъмол сўзига айланиши тил эгаларининг лисоний идроки ва иродасига боғлиқ. Модомики шундай экан, ЛБ сифатида баҳоланаётган тушунча албатта катта аҳамиятли, нутқда тез-тез ишлатилувчи хусусиятларга эга бўлиши лозим. Шунингдек, унинг номинацияси тил эгаларига муайян қулайлик ва имкониятлар бера олиши керак.

Умуман, тушунчанинг тафаккур бирлигидан тил бирлиги мақомига ўтиш даражасига етган турларигина ЛБ сифатида баҳоланади. У қадар катта аҳамиятга эга бўлмаган тушунчалар тилда сўз бирикмалари билан bemalol ifodalananaveradi. Тушунчанинг ЛБ деб баҳоланишида ва ном олишида унинг нутқда ва тафаккурда тез-тез мурожаат қилинувчи хусусиятларга эгалиги муҳим саналади.

ЛБ ва концепт муносабати. Мазкур муносабатни изоҳлашда концепт ва тушунча муносабатига таяниш керак. Бугунги кунда

⁶ Дегтерева А. Формы проявления семасиологических законов // “Законы семантического развития в языке” – М., 1961. – С. 3-4.

концепт билан тушунча муносабати тавсифланар экан, концептни айсбергга, тушунчани сувдан чиқиб турган айсберг учига ўхшатиш орқали тушунтиришга кўпроқ эътибор қаратилади. Зотан, концепт кенг қамровли ҳодиса сифатида муайян тушунча билан боғлиқ бўлган тарихий-маданий, миллий-ментал, ижтимоий-сиёсий, психологик, ассоциатив жиҳатларга ҳам эга. Лингвистик жиҳатдан баҳолаганда тушунча муайян лексема билан ифодаланса, концепт шу лексеманинг тилда қўллана оладиган турли маъно оттенкалари, маъно кўчишлари, ассоциатиқ хусусиятлари, индивидуал ва меъёрий қўлланишлари, контекстуал ва турли нутқий вазиятлардаги жилоланишлари, бошқа бирликлар билан муносабати каби кўп қиррали хусусиятларни ўзида мужассам этган. Ва табиийки, у тушунчанинг инсон онгидаги реал моҳиятини тўлароқ ва тўқисроқ акс эттириш, умумлаштириб аташ эҳтиёжидан шаклланган. Бироқ тушунчанинг моҳиятини мураккаблаштирмаслик, уни ихчам, идеал тарзда моделлаштириш ва шу модел асосида иш кўриш лексикологияда, хусусан, ушбу тадқиқот ишида мақсадга мувофиқ ёндашув ҳисобланади. Чунки тушунчани бир вақтнинг ўзида концепт сифатида барча хусусиятларини ҳисобга олиш ва тавсифлаш катта қийинчиликлар (ва чалкашликлар)ни юзага келтиради. ЛБ ва концепт муносабатида ҳам лексик тизимдаги бўш (номсиз) ячейка – ЛБ концептнинг эмас, балки тушунчанинг ўрни сифатида қаралиши мақсадга мувофиқ. Мазкур тушунчанинг тил ва маданиятда барқарорлашиши ва кенг оммалашиши содир бўлгандан кейингина у билан боғлиқ концептуал маънолар шаклана бошлайди. Демак, концепт тушунчадан анча кенг ва теран янги (пайдо бўлиш жиҳатидан “ёш”) воқелик сифатида ЛБнинг номинациясидан кейинги босқичлардагина юзага келади.

Аслида ҳам онгда бошқа тушунчалар қуршовида яшаётган ва аниқ номига эга бўлмаган тушунча ҳақида “бу ҳам концепт” деб ҳукм чиқариш унчалик ҳам ўзини оқламайди.

Фанда илк бор концепт атамасини қўллаган С.А.Асколдов-Алексеевнинг қайд этишича: “Фикрлаш жараёнида тушунчанинг ўрнини босадиган мавҳум обьект, ҳаракатлар ва шу турдаги фикрий амаллар тўплами концептдир”⁷. Бугунги кунда когнитив тилшунослиқда асосий атамалардан бири сифатида кенг қўлланаётган мазкур тушунчага “оператив хотира бирлиги, ментал

⁷ Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. – М., 1997. – С. 260–267.

лексик база, онг ва концептуал система тили, билим кванди⁸ сифатида қаралади. Бироқ тилшуносликда концепт атамасининг таъриф-у тавсифлари анча кенгайиб, ҳатто, бироз оширилиб дастлабки маъносидан анча узоқлашиши содир бўлмоқда. Яъни бугунги кунда концептни “тушунчанинг ўрнини босадиган мавҳум обьект” сифатида тушуниш эмас, уни тушунча билан боғлиқ жуда катта миллий-маданий, коннотатив, когнитив жиҳатлар умумлашмаси тарзида талқин қилиш авж олмоқда. Бунинг асосий сабаби мазкур умумлашмани ифодаловчи терминнинг мавжуд эмаслигигина эмас, балки шу умумлашманинг тушунча билан боғлиқлигига ҳам бориб тақалади. Ушбу термин билан боғлиқ маъно кенгайишлари ҳам, аслида, тушунчанинг мегадаражасини изоҳлаш ва тушунтириш эҳтиёжидан шаклланган. Бироқ ушбу термин ва тушунчадан лексикологияда (умуман, антропоцентрик бўлмаган тилшунослик соҳаларида) фойдаланиш бироз мунозарали. Чунки лексикология ва унинг назарий асослари концепт тушунчасининг бугунги маъновий қўлланишлари шаклланмасидан илгарироқ пайдо бўлган ва унинг тушунчалар аппарати ўз қонуниятларини изоҳлашда етарлича имкониятга эга.

ЛБ ва оккозионализм муносабати. ЛБ ва оккозионализм ўртасидаги муносабатнинг аниқланиши тилшуносликка, хусусан, лексикологияга оид тадқиқотларда кўпгина муаммоли вазиятларни изоҳлаш ва ҳал қилишга имконият беради. Оккозионализм муайян тушунчага индивидуал тарзда қўйилган ном сифатида номсиз тушунчаларнинг тилда (нутқда) номланиш жараёнларини кузатиш ва баҳолашга имконият яратади. Уларнинг “ҳаёт”ини кузатиб (ўрганиб) ЛБларнинг номланиш жараёнларини, уларнинг тилда оммалашиши ва барқарорлашиш ҳолатлари ҳақида хулосалар чиқариш мумкин.

Оккозионализм муайян ЛБнинг бирор ижодкор (ёки тил эгаси) томонидан англаниши ва номлаш эҳтиёж (хоҳиш)идан шаклланган янги сўз. У ифодалаётган тушунча ҳам аслида, ЛБ. Асосий фарқи, бу бўшлиқ муайян тил эгаси (ижодкор) томонидан англанилган ва тўлдирилган. Оккозионализмнинг лексемадан фарқи у ҳали тилда барқарорлашмаган, зарур даражада оммалашмаган. Айни шу жиҳатдан у ЛБ ва лексема орасидаги учинчи оралиқни ташкил этади. Умуман, ЛБ аниқланиб, уни тўлдириш ҳақида қарор қабул қилингач,

⁸ Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М., 1996. – 245 с.

унга муносиб янги сўз (кейинги ўринларда – ЯС) кодлаштирилгач, бу янги сўзга ҳам оккозионализм сифатида қарап мумкин.

Шунингдек, ЛБнинг номланишида нималарга эътибор қаратиш керак деган саволга ҳам оккозионализмнинг яралишига туртки берган омилларни ўрганиш орқали жўяли жавоб топиш мумкин. Тан олиш керакки, нутқда, хусусан, бадиий адабиётда оккозионализмлар бирор тушунчани ифодалашда бирор зарур лексик бирликнинг топилмаслиги (етишмаслиги) натижасида “яратилади”. Ижодкор ўз тафаккуридаги муайян тушунчаларни индивидуал тарзда номлар экан, имкон қадар мазкур тушунчани тўла ва тушунарлироқ ифодалайдиган сўз “яратиш”га тиришади. Зоро бу сўзниг ўқувчи томонидан тушунилиши муаллиф учун жуда зарур. Мазкур зарурат тақозоси билан муаллиф (янги сўз яратувчи) ўзи ифодаламоқчи бўлган тушунчани шакллантиришга муносиб бирликлар (морфема) танлайди. Мазкур жараёнда муаллиф ЯС яратишда (тушунчани номлашда) мутлақ эркин эмас. Яъни у ўз хохишига қўра, (масалан, қофиядош сўз шаклида яратиш учун) ўзи истагандек морфема (сўз) ясай олмайди. Чунки у ясаган сўзниг ўқувчи (китобхон) учун тушунарли бўлиши жуда муҳим талаб ҳисобланади.

Тилдаги ЛБнинг тўлдирилишида ёзувчи, ижодкорлар томонидан қўлланилган оккозионализмларнинг ҳам ўз ўрни бор. Хусусан, уларнинг ясалишида муаллифларнинг нималарга эътибор қаратишини таҳлил қилиш орқали ЛБнинг номланиши борасида методология ва мезонларни такомиллаштириш мумкин. Яна шу нарса характерлики, оккозионализмлар ЛБ сифатида яшаб турган айrim тушунчаларнинг номи сифатида адабий тил (кейинги ўринларда – АТ)да барқарорлашиши ҳам мумкин. Масалан, Ч.Айтматовнинг “Асрга татигулик кун” романида қўлланилган *манқурт* сўзи бугунги кунда ўзбек тили лексикасидан жой олиб улгурди. Худди шу каби шоир Э.Воҳидов томонидан қўлланган *жонфизо*, *темиртан* каби ясалмалар ҳам тил лексикасида барқарорлашиш имкониятига эгадир. “Бу каби сўзларнинг меъёрийлик даражасини аниқлашда ҳам тилимиздаги меъёрийлик ҳолатларини белгилашнинг мавжуд қоидаларига таяниб иш кўрилади. Башарти бу бирликлар неологизм ёки окказионализм сифатида эътироф этилдими, демак улар ҳали тилимизнинг ҳақиқий луғат бирлигига айланиб кетмаган. Фақатгина ўzlари қўлланилаётган матнда нарса ва тушунчани аниқроқ, тўлароқ, балки образлироқ ифода этиш ҳамда бошқа бадиий-эстетик мақсадларни кўзда тутиб

қўлланилган. Уларнинг адабий тилимизда меъёр ҳолатига келиши учун маълум вақт ва халқнинг истеъмолда қўллай бошлиши билан боғлиқ бўлган эътирофи лозим бўлади”⁹. Бироқ таъкидлаш жоизки, мазкур янги ясалмалар муайян нутқ вазиятида қўллангандан сўнг бошқа нутқ вазиятларида ўз ареалини кенгайтириши, пировардида, тил эгаларининг кўпчилигига bemalol тушуниладиган сўз сифатида “танилиши” керак. Бунинг учун мазкур оккозионализмлар нутқда тез-тез қўлланилувчи муҳим тушунчаларнинг муносиб номи бўлиши керак.

ЛБ ва лакуна муносабати. Бугунги кунда икки тил лексикасини қиёслашда кузатилувчи лакуна ҳодисаси тилшуносликнинг замонавий тармоқлари лингвокультурология, таржима назарияси, социолингвистика, лингвомамлакатшуносликда фаол қўлланилмоқда. Дунё тилшунослигида, хусусан, ўзбек тилшунослигида лакуна мавзусига оид тадқиқотларда уни икки тил қиёсида кузатилувчи лисоний ҳодиса сифатида тавсифлаш устувор ҳисобланади.

Муайян тилдаги ЛБларнинг аниқланишида лакуна тушунчаси ва у билан боғлиқ қонуниятларни ўрганиш катта ёрдам беради. Чунки икки лексик тизим қиёсланаар экан, уларнинг бирида мавжуд, иккинчисида учрамайдиган лексемалар жуда кўп микдорда аниқланиши мумкин. Шунингдек, муайян тушунчани у ёки бу тилда номланган-номланмаганлиги шу тушунчаларнинг тегишли миллат ҳаёти (ва нутқи)даги аҳамиятини тавсифлашга хизмат қиласади.

Аслида, лакуна, муайян миллат учун аҳамиятли бўлган ва номланган тушунчанинг ўзга тилда зарур даражада аҳамиятли бўлмаганлиги учун номланмаганлигидан юзага келади. Бироқ муайян тил учун лакуна бўлган айрим тушунчалар ҳам борки, улар тилнинг интенсив имкониятлари сабаб (хусусан, сўз бирикмалари орқали ифодаланганилиги учун) тилда номсиз ҳолда яшайверади. Бу эса ЛБларни аниқлашда ва тўлдиришда лакуна билан боғлиқ фикрлардан ҳам яхшигина хабардорликни тақозо этади. ЛБ ва лакунанинг фарқли жиҳати улардан биринчиси (ЛБ) бир тилни таҳлил қилишда, иккинчиси (лакуна) эса камида иккита тилни қиёслашда кузатилади. Шунингдек, лакунада муайян тилдаги тушунчанинг ўша миллатга хослиги, аҳамиятлилиги каби жиҳатлар ҳам борки, бу жиҳатдан у реалия (миллий хосланган сўзлар ва тушунчалар)га яқин туради.

⁹ Маматов А. Оккозионал сўзлар ва тил нормаси // “Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммолари” тўплами. – Т., 1990, 68-бет.

ЛБ ва лакунанинг ўхшаш жиҳати уларнинг ҳар иккиси ҳам тил лексикасидаги муайян бўшлиқларни ифодалайди. Шунингдек, улар тилдаги муайян аҳамиятли тушунчани қамраб олганда айнан бир-бирига тўла мос тушади. Бироқ ЛБ тушунчаси тил лексикасини систем таҳлил қилиш, ифодаланиши лозим топилган тушунчаларнинг аҳамиятли жиҳатларини тавсифлаш борасида лакунадан бироз фарқланади. Зеро лакуна муайян тилда ўз ифодачиси (муқобили) бўлмаган ҳар қандай тушунчани ифодалаш учун қўлланаверади.

ЛБ ва семема муносабати. Ушбу икки тушунча бир-бирига жуда ўхшаш. Ҳар иккиси тушунчанинг мазмун плани бўлган лексик маъно билан узвий боғлиқ. Бироқ семема бевосита лексемада мавжуд бўладиган унсур. Бошқача айтганда, лексемасиз семема ҳақида гапириш мантиқсиз.

ЛБ эса бўлажак янги сўзнинг “семема”си. Яъни у ҳали семема даражасига етмаган бирлик. Қачонки, у ҳам лексема орқали номланса, унинг мазмун томони ҳам семемага айланади.

ЛБ ҳақидаги айрим тавсифларда семеманинг лексемасиз ҳам мавжуд бўлиши ҳақидаги ишоралар сезилади. Хусусан, Г.Бикова лексик лакуна (бўшлиқ – А.Х.)га таъриф берар экан, уни “муайян товуш қобиғига эга бўлмаган ... семема”¹⁰ сифатида изоҳлайди. Бироқ аксарият адабиётларда семема лексеманинг мазмуний томони эканлиги ва унинг лексемасиз мавжуд бўлмаслиги таъкидланади. Шундай экан, ЛБни семема ёки лексик маъноли тушунча, номемасиз семема сифатида тавсифлаш ва тушуниш (ҳамда тушунтириш) катта хатоликларни, чалкашликларни юзага келтириши мумкин. Тўғри, ЛБни муайян лексемалар билан муносабати (куршови)дан унга тегишли бўлган лексик маънони тахминан тасаввур қилиш мумкиндир. Бироқ бу лексик бўшлиққа тўғри келувчи лексик маъно бирор лексемага кодлангандан сўнг, ҳатто оммалашиб барқарорлашгандан сўнггина аниқ ва муқим моҳият касб этади. Бу эса шуни кўрсатадики, ЛБ ифодалаётган семема ҳали туғилмаган бола кабидир. У лексемалашса, тил лексикасида барқарорлашса ва қўлланиши меъёрлашсагина унинг семемаси ҳақида баҳс юритиш мумкин бўлади.

Юқоридаги фикрлардан хulosа чиқариш мумкинки, ЛБ тил лексикасида ўз ифодачисига эга бўлмаган, бироқ нутқда номланиш эҳтиёжи сезилиб турадиган тушунчадир.

¹⁰ Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. – С.260

Тил эгаларига маълум бўлган, аммо алоҳида лексема билан номланмаган тушунча (ЛБ), одатда, икки тил лексикасини қиёслашда ёрқин сезилади. Умуман, бир тилда (уни бошқа тил билан қиёсламасдан) ҳам лексик бўшлиқларни аниқлаш мумкин. Масалан, ўзбек тилида транспорт воситаларининг ҳаракатини секинлаштириш (пиёдаларнинг хавфсизлигини таъминлаш) учун йўлга кўндаланг ўрнатиладиган сунъий бўртиқ ўз номига эга эмас. Ёки қўлнинг кафтдан тирсаккача бўлган қисми *билак* деб номлангани ҳолда тирсакдан елкагача бўлган қисми алоҳида сўз билан номланмаган. Бундай лексик бўшлиқлар тилнинг диахрон ва синхрон лексикасини қиёслашда ҳам кузатилиши мумкин: масалан, эски ўзбек тилида “чўчқа боласи” *чўрпа* номи билан аталган (буғунги кунда айrim шеваларда *чулпак* тарзида учрайди), бироқ ҳозирги ўзбек адабий тилида бу тушунчани номловчи лексема мавжуд эмас.

Лексик бўшлиқ тил лексикасини система сифатида ўрганишда яққол кузатилади. Масалан, лексик тизимдаги антонимик муносабатларни ҳосил қилувчи *рози – бетараф – қарши* сўзларида ўзаро қарама қарши тушунчалар ва улар орасидаги мантикий марказ (бетараф тушунчаси)ни ифодаловчи сўзлар ўзбек тили лексикасида мавжуд, аммо *йигламоқ – кулмоқ* антонимлари орасидаги мантикий марказ (йигламасдан, кулмасдан туришни ифодалочи тушунча) маҳсус номга эга эмас. Бу каби ЛБлар тил лексикасида жуда кўп. Мазкур ЛБлар нутқда сўз бирикмаси, гап кабилар билан тўлдирилади. Бироқ тез-тез ва кўп бора мурожаат қилинувчи тушунчаларнинг номланмаганлиги тил эга (истеъмолчи)лари учун муайян ноқулайликлар туғдиради. Хусусан, тегишли тушунчанинг бир неча сўз билан ифодалаш (ёки изоҳлаб тушунтириш) мажбуриятини юклайди. Бу эса нутқий тежамкорликка, ихчамликка ва лўндаликка монеълик қиласи.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бўшлиқ сўзига қуйидагича тавсиф берилади: 1. Маълум чегаралар билан ўралган бўш жой; ҳавол жой. 2. Чексиз олам, фазо, осмон; чеки йўқ бўш жой. 3. Бўш ётган ер, жой. 4. *физ.* Ҳавосиз жой, вакуум. (ЎТИЛ, 1, 424-425). Мазкур изоҳдаги тўнгич семема сифатида “маълум чегаралар билан ўралган бўш жой” тушунчаси ўзбек тилида сўзлашувчилар учун кундек равшан. Шу тушунча асосида шаклланувчи лексик бўшлиқ тушунчаси ҳам лексик системадаги бўш ўринни аташга хизмат қиласи.

Қисқаси, лексик бўшлиқ – лексик тизимдаги муайян ячейкага мос келадиган ва унинг тўқислигига хизмат қиласи.

тушунча. Яъни, лексик тизимдаги бошқа бирликлар билан ўзаро муносабатдаги (маълум чегаралар билан ўралган) номсиз (бўш) тушунча (жой, ўрин) лексик бўшлиқ ҳисобланади. ЛБ тушунчасини тилшуносликда чуқур ўрганиш тил лексикасини тизим сифатида тадқиқ этиш ва такомиллаштиришга ҳам хизмат қиласи.

1.2. Ўзбек тили лексик тараққиётида лексик бўшлиқларни тўлдириш масалалари

Тил муттасил бойиб борувчи ижтимоий ҳодиса бўлиб, ҳар бир даврнинг ўзига хос кўзгуси сифатида жамиятнинг турли соҳаларидаги ўзгаришларни, ривожланиш ва инқирозларни, шунингдек, халқ маънавияти ва руҳониятини ўз аслича акслантириб туради. Айниқса бу хусусият тил лексикасида аниқ сезилади, кишилик жамиятининг онгидаги ҳар бир оний тафаккур ва тахайюл тилда ўз тажаллисини кўрсатади.

“Неча минг йиллардан бери тилда воқеланиб келаётган ўсиш-ўзгаришдан иборат мунтазам ҳаракат тил тириклигини таъминлайдиган, унинг узун умрига тиргак тутадиган ва шу тариқа унинг соҳиби бўлган қавмнинг югурик замон ва юмалоқ макондаги қадру қимматини саломат сақлайдиган бемисл бир қудратдир”¹¹. Бу ҳаракатнинг моҳиятини англашга йўналган тилшунослик илми тил хусусиятлари ва қонуниятларини ўрганишда давом этар экан, унинг янгидан янги тилсимотларини кашф қилиб, тил такомилиятини таъминлашга интилаверади.

Тилда у ёки бу сўзнинг пайдо бўлиши зарурият ва тасодифнинг ўзаро боғлиқлиги асосида содир бўлади¹². Бу жараёнда заруратнинг мавқеи бир қадар устувор: мулоқот жараёнида зарур ифода учун изланаётган, аммо топилмаётган (ҳатто “тилнинг учida турган”) сўз (ном) ҳам коммуникатив мақсад рўёбига салбий таъсир қилиши мумкин. Гарчи бундай тушунчани изоҳ ёки шарҳлар орқали тушунтириш мумкин бўлса-да, сўзловчи учун айни ўша тушунчага мос тил бирлигининг мавжуд бўлиши нутқий заруратга айланади.

Онгнинг тинимсиз тараққий этиши натижасида шаклланувчи лисоний эҳтиёж тилнинг барча тушунчаларни номлаш борасидаги имкониятлари чекланганлиги натижасида юзага келади. Тил

¹¹ Маҳмудов Н. Ўзбек тили луғат бойлиги ривожида фаоллашган жараёнлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015 йил. – №5. – Б. 3.

¹² Билиш фалсафаси (тузувчи ва таржимон К. Назаров). – Т.: “Университет” нашриёти. 2005. – Б. 134.

эгаларининг узлуксиз ижтимоийлашуви, меҳнат билан шуғулланишлари, табиат сир-синоатларини билишга интилишлари натижасида тафаккур ҳам тез суръатлар билан ривожланади. Тафаккурда кечадиган инъикос ва англаш, билимларни умумлаштириш жараёнлари онгда ҳар бир тушунчанинг номланишини тақозо этади. Айни шу жараёнда онгда кечадиган когнитив фаолиятни тилда ифодалашга интилиш натижаси ўлароқ коммуникация жараёнида лисоний эҳтиёж аниқ сезилади, бу эҳтиёж тил ва тафаккур бирликларининг лакунар муносабатидан шаклланади.

Тил тараққиёти мазкур лексик бўшлиқларнинг тезроқ тўлдирилишини тақозо этади¹³. Шу боис янги тушунчалар тезроқ номланишга муваффақ бўлади. Тил эгалари номлаш кечимида янги тушунчани аташда тилнинг ички имкониятларидан тўлароқ фойдаланишга интилади. Зеро, янги тушунчанинг жамоа учун тушунилиши ва оммалашувчан бўлиши шу жиҳатга боғлик.

Борлиқ ва ундаги тушунчаларни идрок ва инъикос этилишида тафаккурнинг асосий қуроли бўлган тил муомала, мулоқот жараёнида “онгнинг таржимони” сифатида барча ҳиссий, ақлий тушунчаларни ифодалай олишда мукаммалликка интилаверади. Тафаккурнинг ривожи тил ривожига туртки бериб туради ва ўз навбатида тилнинг ривожи ҳам тафаккурнинг изчил ривожланишига ёрдам беради¹⁴. Аммо тан олиш керакки, тил ҳарчанд тараққий этсада, инсоннинг чексиз тафаккур ва тахайюл оламини тўла-тўкис акслантиришга тўлақонли эриша олмайди. Шу нуқтаи назардан, тилнинг тараққий этганлик даражаси унда тафаккурга хос тушунчаларни ифодаловчи сўзларнинг етарлича эканлиги билан тавсифланиши керак. Бироқ шу нарса аниқки, тафаккур тилдан бир қадам олдинда тараққий этади ва шу сабаб ҳам тилда узлуксиз равишда ЛБлар пайдо бўлиб туради. Бу лексик бўшлиқларнинг тўлдирилиши ҳам жараённи тўхтатмайди: тафаккурда яна янги-янги тушунчалар пайдо бўлаверади.

Тилда ЛБларнинг муваққат яшаб туриши ва тезда тўлдирилмаслиги (тушунчанинг номланмаслиги) тил бирликларининг катта информатив имкониятлари билан тавсифланади. Тафаккурда шаклланадиган ҳар қандай янги тушунчани тилда мавжуд сўзлар

¹³ Wang Quan-zhi. Lexical Gaps: Their Filling and Impacts/Journal of Literature and Art Studies, June 2017, Vol. 7, No. 6. – P. 751.

¹⁴ Вилгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкоznанию. – М., Прогресс, 1984. – С.159.

билан етарлича изоҳлаш ва шарҳлаш мумкин. Бу эса мазкур тушунчани сўзловчи (адресат) томонидан тингловчи (адресант)га тушунтиришда етарлича имконият беради. Тадрижий тараққиёт давомида тилнинг бу хусусияти янада ривожланиб боради.

Тил лексикасида сўзларнинг кўпайиши тилнинг коммуникатив-информационив имкониятларини кенгайтириш баробарида лексик сатҳда янги тушунчаларни номловчи сўзларнинг шаклланишини бир оз секинлаштириб, лексик фонд барқарорлигини таъминлашга ҳам хизмат қиласди. Т.А.Дегтерева таъкидлаганидек, “Агар кишилик тафаккурида юзага келадиган ҳар қандай тушунчани алоҳида алоҳида товуш комплекси билан ифодалашга муҳтоҷлик сезилганда тилнинг луғат таркиби шу қадар кўп сўзлардан иборат бўлиб қолар эдики, натижада тил эгаларининг тилни эгаллаб олишлари ниҳоятда қийинлашиб қоларди, тил шу қадар тез ўсиб кетардик, жамият ҳаётида йўл қўйиб бўлмайдиган муомалавий қийинлик туғиларди”¹⁵.

Тилда лексик бирликларнинг миқдори кишилик жамиятининг ва тил соҳибларининг тафаккур даражаси, илм-фаннынг ривожланганлик миқёси ва онгда уларнинг акс этиш хусусиятларига мутаносиб равишда кўпайиб боради. Тил эгаларининг муайян нутқий эҳтиёjlари натижасида шаклланадиган лисоний бирликлар гарчи узлуксиз пайдо бўлиб турса-да, уларнинг барчаси тил лексик фондида барқарор ўрин тутмайди. Миллатнинг одил лисоний танлови асосида уларнинг энг муҳим ва зарурлари тил лексикасининг асоси сифатида нисбатан турғун ва яшовчан хусусиятларга эга бўлади. Аслида, адабий тил деб аталувчи тилнинг меъёрий ва оммабоп шакли тил соҳиби бўлган жамиятнинг оқил лисоний идроки маҳсулидир.

Тил лексик тизимининг бошқа сатҳларга нисбатан жуда фаол ва ўзгарувчан эканлиги кўпгина адабиётларда қайд этилган. Бу ўзгариш, асосан, лисоний, нутқий эҳтиёjlар сабаб юзага келади. Қайд этиш керакки, тил ва тафаккурнинг изчил тараққиётида дастлаб тушунчанинг пайдо бўлиши ва уни номлашга эҳтиёж туғилиши объектив ҳақиқатдир. Шу ўринда лисоний-нутқий эҳтиёжни тавсифлаш зарурати пайдо бўлади.

Муайян тушунча ёки “предметни билиш жараёни унинг номинацияси билан боғлиқ”¹⁶. Борлиқда пайдо бўладиган ҳар бир

¹⁵ Дегтерева А. Формы проявления семасиологических законов // “Законы семантического развития в языке” – М., 1961. – С. 3-4.

¹⁶ Махмараимова Ш. Ўзбек тилида метафоранинг номинатив функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил, №3. – Б. 107.

предмет, тушунча, аввало, онгда аксланар экан, албатта, унга муносиб лисоний ифода топиш, номлаш, изоҳлаш, тавсифлаш, тушунтириш эҳтиёжи шаклланади: “инсондаги билим доирасининг муттасил равишда кенгайиб туриши тилда бу жараёнларниң доимо янги атама (ном)лар билан ифодаланиб туришини талаб қиласди”¹⁷ Бундай вазиятда инсон янги тушунчаларни аташ учун одатда икки усулдан фойдаланади: 1) янги тушунчага янги ном (сўз) бериш; 2) янги тушунчани унга ўхшаш тушунча номи билан метафорик номлаш. Аксар ҳолларда иккинчи усул фаол қўлланади. Чунки янги сўз жамият аъзолари томонидан осонликча тушунилмайди¹⁸.

Тилда ҳар бир сўз муайян тушунчани номлаш эҳтиёжидан юзага келади. Бир-бирига маънодош, ҳатто дублет атамалар ҳам ўзи ифодалаётган тушунчани номлашда муайян тафовутларга эга бўлади. Бошқача айтганда, тилдаги ҳар бир сўзниң ўз лисоний қиймати ва аҳамияти бор. Лекин тил эгаси (истеъмолчиси) уни ўрганиш ва ундан фойдаланиш жараёнида сўзларни бир-бири билан солишириш, қиёслаш ва фақат энг мақбул ҳамда оммабопларини ўз лисоний базасида саклаш (ёдда тутиш) имкониятига эга бўлгани учун ҳам тилда мавжуд бўлган барча сўзларни ўрганишга интилмайди.

Тил лексикасидаги сўзлар микдорининг кескин ўсиб кетишини чеклаб турувчи омиллардан бири сўзларниң кўчма маънода қўлланиши ва шу орқали кўплаб тушунчаларни ифодалай олишидир.

Тафаккур жараёнида шахс билиш обьектини бошқа (унга ўхшаш) воқелик билан солишириш ва қиёслашни амалга оширади. Янги тушунча ҳақидаги билимлар аналогия асосида бойитилади ва хотирага муҳрланади. Шунинг натижаси сифатида янги тушунчани аташда ҳам метафорик (ва ўхшатиш асосида) номлашга мойиллик кучлироқ бўлади¹⁹.

“Инсон нима билан ниманинг боғлиқлигини яхшироқ билса, иккинчи даражали воқелик, белги, ҳолат ва ҳаракат қабиларни қайси обьектга кўпроқ қиёслаб англаса, уни ифода этувчи сўзларда тараққиёт кучли бўлади”²⁰. Бу эса борлиқдаги кўп учрайдиган воқелик ва тушунчаларниң кўпгина бошқа тушунчаларни англаш ва метафорик номлашда қўл келишини кўрсатади.

¹⁷ Худойбердиева Л. Ўзбек тилида номинатив бирликларниң даражаланиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Андижон, 2003. – Б. 19.

¹⁸ Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Т.: Mumtoz so‘z, 2017. – Б. 120.

¹⁹ Mahmudov Sh. S. The role of stylistic formulas in uzbek folk epics in the system of cliché theory // Journal of Critical Reviews, 2020. – №. 15, Т. 7. – С. 2555.

²⁰ Миртоҷиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: Фан, 1975. – Б. 6.

Буюк Рим нотиги Цицтерон ҳақли таъкидлаганидек, метафора дастлаб тилдаги лексик бўшлиқларни тўлдириш эҳтиёжидан пайдо бўлган ва кейинчалик эстетик завқ учун қўлланадиган бўлиб қолган²¹. Лекин тан олиш керакки, бугунги кунда метафоранинг бадиий-эстетик вазифаси устувор бўлиши билан бирга аташ (муайян тушунчани номлаш) функцияси ҳам номинация жараёнида муҳим аҳамиятга эга.

“Инсон тафаккурининг тадрижий ривожи, бевосита кузатиша бўлмаган ҳодиса ва моҳиятларни англаши, идрок этиши натижасида ҳам тилда кўплаб абстракт сўзлар вужудга келади”²². Кўпгина мавҳум тушунчаларни номлашда метафоранинг кенг имкониятларга эга эканлигини қайд этган Н.Д. Арутюнова “кўринмас олам” (рухий дунё) лексикасининг шаклланишида метафорик номлашнинг аҳамияти чексизлигини таъкидлайди²³. Бу жиҳатлар муайян мавҳум тушунчани ҳам янги (нотаниш) сўз билан аташдан кўра метафорик номлаш бирмунча қулай ва осон эканлигини кўрсатади. Бироқ бир сўзни тафаккурдаги турли тушунчаларни номлаш учун ишлатавериш ҳам ўзини оқламайди. Сўзни кўчма маънода қўллайвериш, албатта, кўп маънолиликни келтириб чиқаради. Кўпмаънолилик эса баъзи лексик бирликларнинг турлича талқин этилишига сабаб бўлади. Баъзи олимлар ҳақли таъкидлаганидек, “...кўп маънолилик ёлғон тушунчадир; қаерда иккита маъно бор, ўша ерда иккита сўз бор”²⁴. Битта сўзни бир неча тушунчани ифодалашга “мажбурлаш” ҳам учвалик тўғри эмас.

Маълумки, “лексик маъно тараққиёти, одатда, бир предметнинг, белгининг, ҳаракатнинг номини бошқа бир (номланмаган – А.Х) предметга, белгига, ҳаракатга кўчириш йўли билан содир бўлади”²⁵. Бу ҳолат ҳам тилнинг ифода имкониятларини кенгайтириш билан бирга унинг лексик барқарорлигини (лексемаларнинг жуда қўпайиб кетмаслигини) таъминлаб туради.

²¹ Иқтибос шу манбадан олинди: Вардзелашвили Ж. О двоякой сущности метафоры / <http://vjanetta.narod.ru/bakan4.html>

²² Ҳакимова М. Луғат таркибининг абстракт сўзлар билан бойиш сабаблари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013 йил, №1. – Б. 84-85.

²³ Арутюнова Н.Д. Языковая метафора / Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 169-173.

²⁴ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1-2. –М.: Учпедгиз, 1958. – С. 39.

²⁵ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Лексикология, фонетика, морфология). –Т.: Ўқитувчи, 1975. – Б. 21.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “сўзнинг полисемантиклиги сўзларни кам миқдорда ёдлаб, нисбатан кўп ифода этиш ва бунда фахмлашдан максимал фойдаланиш имкониятини берар экан”²⁶ унинг тилдаги аҳамиятини инкор этиб бўлмайди. Бироқ тан олиш керакки, бир сўзнинг кўплаб тушунчаларни атай олиш хусусиятига эга бўлиши тил эгаси (ёки ўрганувчи)га шу сўзнинг қайси тушунчаларни ифодалашини ёдда тутиш масъулиятидан озод қилмайди.

Тил лексикасининг тадрижий ўзгаришларида тил эгаси бўлган миллатнинг тафаккур тарзи ҳам муҳим аҳамиятга эга²⁷. Тафаккурда мавжуд айрим тушунчаларни номлаш эҳтиёжи доим сезилиб турсада, баъзан тил эгалари муайян тушунчани атайин номламайди ёки номини нутқда қўлламайди. Табу, эвфемизм каби лисоний ҳодисалар бунинг яққол исботидир. Мазкур ҳодисалар тилнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларига ҳамоҳанг, шунинг баробарида, улар айрим ЛБларнинг “умри”ни узайтиришга хизмат қиласди.

Албатта, тил ижтимоий, маънавий, фалсафий, когнитив, аксиологик жиҳатларга эга экан, унинг янги сўзлар билан бойиши шу тил эгаларининг онгли фаолияти билан боғлиқ. Тафаккурдаги тушунчаларни номловчи янги сўзга лисоний эҳтиёж пайдо бўлгач, энг аввало, унга муносиб бўлган сўзни топиш учун тилнинг бор имкониятлари – сўзни кўчма маънода қўллаш, янги сўз ясаш каби усуулар ишга солинади. Айни шу жараёнда тилнинг ички имконияти сифатида шевага хос сўзлардан фойдаланиш ҳам муҳим лисоний аҳамиятга эга.

Тилнинг бойиши жараёни бевосита ундаги ЛБларни тўлдириш жараёни билан узвий боғлиқ. Бу икки жараённинг умумий сабаби сифатида қўйидаги жиҳатларни қайд этиш лозим:

1. Тафаккурда янги тушунчаларнинг пайдо бўлиши. Янги тушунча сифатида фақат янги яратик (кашфиёт) ва унинг номи (фақат от сўз туркумидаги) эмас, балки турли белги-хусусиятлар, муносабатлар, ҳаракат ва ҳолатлар, миқдор ва катталиклар ҳам тилда муайян номга эга бўлишга интилади. Шу боис ҳам тил лексикасида барча туркумга оид сўзларнинг мутаносиб тарзда кўпайиши содир бўлади. Бу, асосан, мустақил сўзлар учун хос хусусият эканлигини ҳам қайд этиш жоиз.

²⁶ Миртохиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Тошкент, Фан, 1975. – Б. 6.

²⁷ Ҳасанова Д. Этносоциал тафаккур ва унинг лисоний ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил. – №3. – Б. 124.

Сўнгги йилларда қишлоқ хўжалигида сувни иқтисод қилиш билан боғлиқ *томчилатиб сугориши* тушунчаси пайдо бўлди. Жамиятда бу тушунчанинг пайдо бўлиши билан уни номловчи атама ҳам шаклланди. Демак, онгда пайдо бўлувчи янги тушунчанинг ижтимоий-иктисодий ва лисоний аҳамияти унинг тез номланишига ва оммалашишига сабаб бўлади. Бундан сезиш мумкинки, янги илмий-техникавий тушунча тез оммалашиши ва кенг миқёсда амалиётга татбиқ этилиши учун ҳам тезроқ номланиши керак. Хориждан кириб келувчи янги фанний тушунчалар ҳам тезроқ ўз номини топишга интилади. Қисқа муҳлатни талаб этувчи мазкур жараёнда уларнинг тил ички имкониятлари асосида номланмаслиги бу тушунчаларнинг ажнабий ном билан (қандай кириб келган бўлса шундайлигича) қолиб кетишига ҳам сабаб бўлади.

2. Сўз ифода имкониятининг торайиши. “Билишнинг онгдаги ривожи тушунча билан лексик маънонинг (семеманинг – А.Х.) номутаносиблигини узлуксиз келтириб чиқариб туради”²⁸. Шу боис нутқда муайян тушунча аниқроқ ифодаланиш эҳтиёжи сабаб сўз бирикмаси билан ифодаланади. Аксарият тушунчаларни сўз бирикмаси (ёки қўшилмаси) билан ифодалаш тилнинг ифода имкониятларини анча торайтириб қўяди. Муайян тушунчанинг сўз бирикмасида ифодалашдан кўра яхлит сўз билан ифодалашнинг афзаллиги инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат²⁹. Шунингдек, бу ҳолат лисоний тежамкорликка ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Шу боис бундай жараёнда янги сўз (ном)ни тил луғат таркибига олиб кириш ва оммалаштириш энг тўғри йўлдир.

Мисол сифатида: узоқдаги шахс билан нутқий алоқа қилиш воситаси ва уни номловчи телефон атамаси 1878 йилда пайдо бўлган³⁰, кейинчалик унинг такомиллаштирилиши натижасида уяли (симсиз) телефонлар пайдо бўлган. Бу ҳолатда янги тушунчани номлашда мобил сўзи изоҳловчи сифатида телефон сўзига қўшилган. Чунки икки қурилма ўртасидаги жиддий тафовутлар уларнинг турлича номланишини тақозо этган. Кейинчалик пайдо бўлган смартфонда ҳам асосий хусусият – бир-биридан олисда турган икки кишини алоқа қилишга имконият яратиш вазифаси устувор бўлсада, у дастлабки телефондан буткул фарқланади ва уни телефон деб аташ ўзини оқламайди.

²⁸ Миртохиев М. Ўзбек тили семасиологияси. Т.: “Mumtoz so‘z”, 2010. – Б. 37-38.

²⁹ Саломов Ф. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – Б. 179.

³⁰ Маълумот шу манбадан олинди: https://uz.wikipedia.org/wiki/Telefon_aloqa

Сўз ифодалайдиган тушунчалар қамровининг кенгайиши шу сўзнинг адабий тилда қўлланилишини кенгайтиради³¹. Бу хил қўлланишлар кейинчалик шу сўзнинг турли фарқланувчи семемаларни ифодалашини ҳам келтириб чиқаради. Мазкур жараёнда бир сўз билан номланаётган тушунчалар ўзаро боғлиқ бўлса-да, уларни фарқлашга, махсус номлашга эҳтиёж сезилаверади. Дастреб, бу эҳтиёж жуда кам сезилиши мумкин. Бироқ мазкур тушунчалар кенг аҳамиятли ва тез-тез мурожаат қилинувчи нутқ объектига айланганида уни алоҳида номлаш зарурат даражасига кўтарилади.

3. Ўхшаш ва ёндош тушунчаларни фарқлаш эҳтиёжи. Бу омил кўпроқ янги тушунчаларни метафорик номлаш натижасида юзага келади. Маълумки, “ҳар бир сўз ўз яратилишига кўра моносемантик бўлади”³². Инсон онгининг тинимсиз ривожи, шунингдек, ҳар бир онг соҳибининг индивидуал лисоний идроки натижасида муайян тушунча ва сўзнинг фарқли ва ўзгача талқин (образ)лари шаклланади. Дастреб бу каби фарқланувчи тушунчалар бир сўз билан ифодаланса-да, кейинчалик уларнинг лексик маънолари (семемалари) фарқлана боради. Тилда полисемантик сўзларнинг шаклланиши ҳам, аслида, шу каби жараёнларнинг ҳосиласидир. Бир сўзнинг бир неча тушунчаларни ифодалашга мослаштирилиши тил эгалари учун билинмас, арзимас туюлса ҳам пировардида ифодавий нуқсонларга сабаб бўлиши аниқ. Шу боис ҳам онгдаги шаклланадиган ҳар бир муҳим тушунча ўз номига эга бўлиши лозим.

Ўзбек тилида юкчи атамаси, умуман, юк ортувчи ва ташувчи ҳамда шу юмушга ёрдамлашувчи кишини атайди. Андижон шевасида қўлланиловчи қавзэвчъ (ЎХШЛ, 153) ДСи эса юкни елкага олишга ёрдамлашувчи кишини номлаб, бу ишни ташувчининг ишидан фарқлашга хизмат қиласиди.

Аксар нутқда қоровул сўзи бирор худуд ёки объектни қўриқловчи шахс маъносида қўлланади. Ҳатто шу каби вазифани бажарувчи жонсиз жисм (ҳайкал, қўғирчоқ) ҳам қоровул деб аталади. Лекин бугунги кунда ана шу жонсиз жисмнинг вазифаси қоровул сўзининг семантик мундарижасига “сиғмай қолди” (ЎТИЛ, 5, 344). Бу эса мазкур тушунчанинг бир муддат номсиз “яшаб” сўнг қўриқчи сўзи

³¹ Сат Ш. Ч. Формирование и развитие тубинского национального литературного языка. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1973. – С. 126.

³² Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Лексикология, фонетика, морфология). –Т.: Ўқитувчи, 1975. – Б. 20.

билин номланишига олиб келди (ЎТИЛ, 5, 414).

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, тилнинг интенсив ифода имкониятлари тафаккурда шаклланган ҳар қандай тушунчани изоҳлай олади. Айни шу омил ҳам тафаккурда шаклланадиган янги тушунчаларнинг номланмасдан ЛБ сифатида яшайверишига имконият яратади. Баъзан бундай тушунчалар номланмасдан ўз ҳаётини “яшаб тугатиши” ҳам мумкин. Масалан, тарихда жазо тури сифатида қўлланган жиноятчини отга судратиш тушунчаси номланмасдан бундай расмий жазо тури йўқликка учраган (Солишириш учун: *сазойи*³³ – эл ўртасида шарманда қилиш).

Жамият тараққий этиб борар экан, инсон руҳиятидаги ўзгаришлар ва унинг лисоний имкониятлари даврнинг талаб ва эҳтиёжларига мослашиб боради. Айни шу сабаблар билан тил лексикаси ҳам ўз борлигини янгиририб, яшартириб, тўқислаштириб ҳаётий фаолиятини давом эттираверади. Тилнинг замонлар оша яشاши ва инсонларга алоқа воситаси сифатида хизмат қилишида вақт ўлчовининг ҳам ўз таъсири бор. Давр ўтиши билан барча воқелик каби тилда ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади ва бу табиий жараён сифатида тушунилиши керак.

Ўзбек адабий тилининг барқарорлашув жараёнларида ЛБларни тўлдириш тажрибалари, тилдаги лексик-семантик жараёнларга онгли аралашув тил соғлигини саклаб қолиш ва унинг ифода имкониятларини кенгайтириш учун жуда муҳим эканлигини кўрсатади. Албатта, тил лексикаси тараққиётининг ҳар қандай босқичида жорий даврга мос ва хос тил нормасини, эҳтиёжларини ўрганиш, шу асосда лексик бўшлиқларни тўлдиришга муносиб (муқобил) шаклларни топиш ҳамда оммалаштириш тилшуносликнинг муҳим вазифаларидан саналади.

Тилнинг тараққиёти тафаккурнинг тараққиётини таъминлаш баробарида, ўз лексик таркибининг узлуксиз бойишини таъминлайди. Тафаккурда пайдо бўлувчи муайян тушунча тилда ифодаланмаслиги мумкин, лекин уни ифодалаш эҳтиёжи доим сезилиб туради.

Тил лексикасининг ривожланиб бориши имманент тарзда кечсада, уни барқарорлаштириб, оптималлаштириб туришга уриниш ҳам озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатади. Чунки тил ўз соҳиб(лар)ининг “мулк”и сифатида унинг эҳтиёжларига хизмат қилиши лозим. Тил алоқа қуроли сифатида жамиятга хизмат қилар экан, унинг оммабоп,

³³ Бу ҳақда яна қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. 3-ж. – Б. 421.

ҳамма учун қулай ва тушунарли бўлиши жуда катта аҳамиятга эга. Айни шу хусусиятни шакллантириш ва сақлаб қолиш учун ҳам адабий тилга эҳтиёж туғилади.

“Тилга, унинг ривожланиш ва бойиш жараёнига кишиларнинг ҳозиргидагидек расмий ва онгли аралашуви, унинг ривожланишини бошқаришга ҳаракат қилиши аслида адабий тилни яратишга уриниш билан боғлиқ”³⁴.

АТнинг шаклланиши ва ривожланишида унинг лексик нормаларини белгилаш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. “Нормалашни эса тилшунослик фанисиз тасаввур этиш мумкин эмас”³⁵.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг лексик меъёрларини белгилаш ва унинг лексик бойишида ҳалқ шеваларига асосланиш лозимлигига XX асрнинг иккинчи чорагида (масалан, 1929 йилда бўлган Ўзбекистонда тил ислоҳоти ва имло конференциясида) эътибор қаратила бошланди.

1929 йил май ойида ўтказилган Тил ислоҳоти ва имло конференциясида имлони такомиллаштириш билан бирга адабий тил лексик нормаларини белгилаш юзасидан ҳам бир қатор чоратадбирлар кўришга, ўзбек ҳалқ шеваларини ўрганиш ва шу асосда адабий тил лексикасини меъёрлаштиришга ҳам эътибор берилди³⁶. Хусусан, мазкур конференция қарорларида диалектал сўз (кейинги ўринларда – ДС)ларни адабий тилга қабул қилиш мезонлари ва бу усулнинг тил бойишидаги мақбул (ва матлуб)лиги алоҳида таъкидланади:

“4-Ўзбек адабий тилини Ўзбекистондағи райўнларнинг ҳар қайсисида бўлғон ҳар қандай шевадан олинғон йанги сўзлар ва шакиллар билан бойиту мумкин ва лозимдур, фақат бу йанги сўз ва шакилларнинг қуидағи шартларға мувофиқ бўлувлари матлубдир:

1)у сўз ва шакиллар бутун ўзбек ҳалқи учун тушинишли бўлса,
2)у сўз ва шакиллар ўзбек ҳалқининг, шубҳасиз, кўпчилигига тушинишли бўлса,

3)у сўз ва шакиллар бутун ўзбек тили ўсишининг жараёнида туғ(ил)ип, ҳалққа тушинишли ва тилнинг бойиви учун зарур

---

³⁴ Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (адабий норманинг шаклланиши ва яшаш қонуниятлари). – Т., 1999. –Б. 30-31.

³⁵ Ҳожиев А. Ўзбек миллий адабий тилининг шаклланиши ва эски ўзбек адабий тилига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987 йил, №2. – Б. 4.

³⁶ Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий ва унинг тилшунослик мероси. – Т.: “Nodirabegim” nashriyoti, 2021. – Б. 68-72.

бўлсалар”³⁷.

Етук зиёлилар ва жадидлар томонидан амалга оширилган саъй-ҳаракатлар натижасида ҳозирги замон ўзбек адабий тили, асосан, ўзбек халқ шеваларидан озиқлантирилди³⁸, умумхалқ тилининг аксар умумий хусусиятлари адабий тилнинг асосий меъёрлари сифатида белгиланди. Шундан кейинги салкам бир асрлик давр мобайнида ҳам халқ шеваларининг адабий тилдаги муайян бўшликларни тўлдириш имкониятларидан самарали фойдаланиб келинмоқда. Албатта, бу жараёнда фидойи тилшунос ва шевашуносларнинг муносиб ҳиссаси бор³⁹.

Тилшунос олимлар, хусусан, диалектологлар томонидан тавсия этиладиган ДСларнинг адабийлашуви ҳам осон кечмайди. Зеро, ҳар қандай илмий асосланган ДС АТ учун ЛБ бўлмаса, уни адабий тил лексикасига олиб киришнинг ўзи ҳам бемаъни ишдир. Чунки АТ шевалардаги энг зарур бирликларни саралаб, ўзлаштириб олган (бўлган) тилнинг барқарор шаклидир.

Шевашуносликка оид тадқиқотларда ва луғатларда қирқ мингга яқин диалектал сўз мавжудлиги қайд этилади⁴⁰. Гарчи диалектологик тадқиқотларда АТ учун муҳим бўлган кўплаб ДСлар тавсия этилсада, уларнинг жуда кам қисми адабийлашишга “муваффак” бўлади. Чунки тавсия этилган ДСларнинг аксарияти АТдаги муайян сўзга маънодош (муқобил) бўлади.

Ўзбек АТИнинг лексик меъёрларини тавсифловчи изоҳли луғатларга киритилган шева сўзларининг миқдорига ва миқёсига қараб бу борадаги тавсияларнинг қанчалик жорийланишини баҳолаш мумкин. 1981 йилда нашр этилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да 715 та шева сўзи қайд этилган⁴¹. Аниқки, луғат тузувчилар мазкур ДСларни АТ учун аҳамиятли бўлганлиги учун луғатга киритган. Албатта, “диалектизмларнинг у ёки бу тури изоҳли луғатларда берилади деган сўз, бундай сўзлар адабий тилда қўлланишга, ифода

³⁷ Ўзбек адабий тили тўғрисидаги қарор. Манба: “Аланга” журнали, 1929 йил, №5. – Б. 4.

³⁸ Азимов И. Ўзбек тилини адабий тил даражасига кўтариш йўлидаги ҳаракатлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014 йил, №2. – Б. 152.

³⁹ Бу хақда яна қаранг: Abdushukurov B. O’zbek adabiy tili tarixi. – T.: O’zbekiston xalqaro islom akademiyasi nashriyot-matbaa birlashmasi, 2020. – В. 153-154.

⁴⁰ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 18.

⁴¹ Маълумот шу манбадан олинди: Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли луғати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1991. – Б. 55.

воситаси бўла олишга лойик деган маънони ҳам англатади”⁴². Бошқача айтганда, бундай эътироф ДСларни АТ бирлиги сифатида кўллашга “рухсат беради”. Бироқ луғатга киритилган ДС зарур лисоний қимматга эга бўлмаса, фақат луғат мулки бўлиб қолаверади. Агар у тезда оммалашса, нутқ жараёнида фаол қўлланса, демак, уни адабий тил бирлиги деб қараш мумкин.

Маълумки, “норматив луғат тузиш ва унда адабий тил нормаларини тўғри белгилаш учун тилнинг бутун лексик бойлиги ҳамма манбалардан, шу жумладан, диалектлар ва сўзлашув тилидан фойдаланиб танланиши ва пухта ўрганилиши керак”⁴³. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши”⁴⁴ни 1981 йилда нашр этилган изоҳли луғат мисолида тадқиқ қилган Р. Жомонов мазкур луғатдаги ДСлар миқдорини кам деб баҳолайди. Шунингдек, 500 дан зиёд ДСни мазкур луғатга киритиш учун тавсия этади. Тўлдирилган ва қайта нашр қилинган ЎТИЛда мазкур ДСлардан гўймма (152⁴⁵), жўги (156), ижикиламоқ (175), иқтибос (157), кади (158), куликлаши (ЎТИЛда куликлаши) (160), кўган (160), кўганламоқ (160), кўкай (160), кўлик (161), менг (162), менгзамоқ (162), сермамоқ (168), чакана (“аҳолининг кичик моллари суруви” маъносига) (173), чўлти (175), шивит (175), шумқадам (176), қорувли (179), ҳавасак (181) каби сўзлар киритилган. Мазкур сўзлар ичида иқтибос, шумқадам, солланмоқ, менг каби адабий тилга анча олдин кириб келган ва муайян сабаблар билан 1981 йилда нашр қилинган ЎТИЛга киритилмай қолган сўзлар ҳам бор. Кейинги нашрга киритилган ушбу сўзлардан ижикиламоқ, кади, кўкай, кўлик, менгзамоқ, сермамоқ, улги, чакана, шивит, ҳавасак каби сўзларнигина шева сўзи деб баҳоланиши ҳам юқорида қайд этилган бошқа сўзларнинг АТда барқарорлашиб улгурганлигини кўрсатади.

ЎТИЛнинг ҳар икки нусхасини таққослаб унинг кейинги нашри таркибидаги ДСлар улуши ортганлигини кузатиш мумкин (бизнинг ҳисоб-китобимиз бўйича кейинги нашрдаги ЎТИЛда 1177 та ДС қайд этилган; мазкур миқдор олдинги нашрдагидан 1,6 баробар

⁴² Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли луғати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1991. – Б. 55.

⁴³ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Т.: Фан, 1964. – Б. 11.

⁴⁴ Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли луғати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1991. – 203 б.

⁴⁵ Мазкур манбада қайд этилган сўзларнинг қайси саҳифада берилганлиги қавс ичида кўрсатилди.

кўпроқ). Мазкур миқдор кўп диалектли ва имкониятли ўзбек тили учун қаноатланарли эмас, бизнингча. Чунки “энг мукаммал тузилган луғатлар ҳам барча сўзларни қамраб ололмайди. Чунки тилнинг аста-секин ривожланиш жараёнида унинг луғат состави ҳам такомиллашиб боради”⁴⁶. Шундан келиб чиқиб, бугунги кунда зарур аҳамиятга эга бўлган тушунчаларни номловчи кўплаб сўзлар ЎТИЛга киритилиши керак.

Ўзбек тилшунослигига тил лексикасидаги бўшлиқларни шева сўзлари билан бойитиш масалаларига маҳсус бағишлиланган ишлар кам бўлса-да, аксарият диалектологик тадқиқотларда у ёки бу даражада эътибор қаратилган. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланиш босқичидаёқ, хусусан, 1929 йилда қабул қилинган ўзбек адабий тили тўғрисидаги қарорда шева сўзларини адабий тилга қабул қилиш зарурати, мезонлари⁴⁷ асосланган. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида ўзбек шеваларининг кенг миқёсда ўрганилиши натижасида адабий тил лексикаси учун ЛБ бўлган кўпгина шева сўзлари аниқланган. ЎзФА Ўзбек тили ва адабиёти институти томонидан марказлаштирилган диалектологик тадқиқотлар 1981 йилда нашрдан чиқсан ЎТИЛга кўплаб прогрессив (соф) ДСнинг киритилишига замин ҳозирлаган.

АТ лексикасидаги бўшлиқларни шева сўзлари билан бойитища диалектолог олимлардан Ш.Шоабдураҳмоновнинг хизматлари бекиёс. Олимнинг ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари муносабатига бағишлиланган тадқиқотлари бу борадаги бошқа тадқиқотчиларнинг ишларига дастуруламал бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, турли ўзбек шевалари лексикасини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотларда ҳам Ш.Шоабдураҳмоновнинг ташаббускорлик ва раҳбарлик роли бор.

Ш.Шоабдураҳмоновнинг “Сўз хазинаси” номли мақоласида таъкидланганидек, ўзбек шеваларида АТдаги лексик бўшлиқларни тўлдириш имкониятига эга бўлган минглаб сўзлар бор⁴⁸. Бироқ уларни АТ лексикаси учун аҳамиятлилигини асослаш ва оммалаштириш, пировардида меъёрий луғатларга киритиш осон кечмайди. Чунки ўзбек АТ лексикасининг муайян давридаги ривожланиш оқими ва жамиятдаги лисоний эҳтиёжлар ўзгача

⁴⁶ Содиков А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1981. – Б. 11.

⁴⁷ Ўзбек адабий тили тўғрисидаги қарор. Манба: “Аланга” журнали, 1929 йил. – №5. – Б. 4.

⁴⁸ Шоабдураҳмонов Ш. Сўз хазинаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993 йил. – №5-6. – Б. 26-30.

тенденциялар шаклланишини ҳам юзага келтиради.

А.Хожиевнинг “Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти” номли китобида шўролар давридаги тил лексикаси ривожланиши таҳлил қилинар экан, лексик тараққиётнинг кейинги даврларида шева сўзларининг АТга сингиб бориш жараёнлари анча сусайиши эътироф этилади⁴⁹. Тан олиш керакки, тил лексикасини бойитищда ДСларни адабийлаштиришдан кўра аффиксация ҳамда калкалаш усуллари ёрдамида янги сўзлар ҳосил қилиш анча устуворлашиб қолган⁵⁰. Мазкур ҳолат диалектларнинг тил лексикасини бойитищдаги имкониятларини етарлича ўргангандар олимлар томонидан ҳам тан олинади. Бироқ бу диалектларнинг АТдаги ЛБни тўлдиришдаги имкониятларига соясола олмайди. Боз устига АТ лексикасининг шевалар лексикасига қиёсланишидан аниқланадиган ЛБни тўлдиришда шева сўзлари бирламчи аҳамиятга эга бўлади.

Н.Муродованинг “Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи” номли монографиясида ҳам ўзбек АТидаги лексик бўшлиқларни шева сўзлари билан тўлдириш масалаларига эътибор қаратилган⁵¹. Мазкур тадқиқот АТдаги ЛБни аниқлашга қаратилмаган бўлса-да, унда Навоий вилоятидаги кўпгина шеваларда учрайдиган АТ учун аҳамиятли сўзлар келтирилган. Уларнинг адабийлашиш имкониятлари ва аҳамияти хусусида ҳам қимматли маълумотлар берилган.

Ф.Мусаеванинг “Лакуна ҳодисаси ва уни бартараф этишда шева лексикасининг аҳамияти”⁵² номли мақоласида шева сўзларининг АТ лексикасидаги бўшлиқларни тўлдириш имкониятлари таҳлил қилинган. Тадқиқотчи ўзбек шеваларининг майший ва урф-одатлари билан боғлиқ кўпгина сўзларини АТ учун аҳамиятли деб баҳолайди. Бироқ мазкур иш мақола бўлгани боис унда қўйилган масаланинг муфассал ечимлари кўрсатилмаган. Ф.Мусаеванинг “Ўзбек шеваларининг лингвомаданий тадқиқи” номли монографиясида ҳам шева сўзларининг адабий тилдаги бўшлиқларни тўлдириши ҳақидаги

⁴⁹ Хожиев А. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти. III томлик. З-том (сўз ясалиши ва лексика). – Т.: Фан, 1991. – Б. 188.

⁵⁰ Бу ҳақда қаранг: Хожиев А. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти III томлик. З-том (сўз ясалиши ва лексика). – Т.: Фан, 1991. – Б. 150.

⁵¹ Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Т.: Фан, 2002. – Б. 10.

⁵² Мусаева Ф. Лакуна ҳодисаси ва уни бартараф этишда шева лексикасининг аҳамияти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2020 йил. – №3. – Б. 97

фикр ва тавсиялар мавжуд. Бироқ шеваларнинг лингвомаданий жиҳатларига эътибор қаратилган мазкур монографияда бу борада тўлиқ мулоҳазалар билдирилмаган.

АТдаги лексик бўшлиқларни бартараф этишга қаратилган ишлардан яна бири С.Пўлатованинг “Ҳозирги ўзбек адабий меъёридаги лакуналар (Вобкент тумани мисолида)” номли мақоласидир. Унда тадқиқотчи кичик ҳудуд шевасининг АТдаги лексик лакуналарни тўлдириш имкониятлари борасида баҳс юритади⁵³. Муаллиф лексик бўшлиқни тўлдиришга муносаб диалектал сўз (кейинги ўринларда – ЛБМД)ларни 1) кундалик турмушда ишлатиладиган сўзлар; 2) кийим номлари; 3) инсон тана аъзолари номлари; 4) маросим билан боғлиқ номлар сифатида таснифлайди. Мазкур мақола кичик ҳажмли ва тор кўламли бўлсада, лакунар бирликларни таснифлаш жиҳатидан аҳамиятлидир.

Адабий тилнинг ҳолат ва ривожига таъсир этувчи ички омиллар сифатида адабий тил меъёрларининг қай даражада белгиланганлиги, онгли равишда ишланганлиги, муайян қоидаларга бўйсундирилганлиги, луғавий, грамматик нормаларнинг қанчалик изчиллигига ва меъёрларга тил эгаларининг қай даражада амал қилиши, шунингдек, давлат ва миллатнинг тилга муносабати кабиларни келтириш мумкин⁵⁴. Айни шу омиллар тилнинг давр ва жамият эҳтиёжлариغا муносаб бўлишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Мазкур таъсир этувчи омилларда зиёлилар, хусусан, тилшунос олимларнинг ўрни юқори эканлиги аниқ. Бу эса тилшунослардан юқорида зикр этилган масалаларга ҳам жиддий масъулият билан ёндошишни тақозо этади.

Адабий тилдаги лексик бўшлиқни тўлдирилишида тилнинг яшаш ва ривожланиш шакли нутқ жараёни ҳам катта аҳамиятга эга. Зеро, ҳар қандай тил бирлиги нутқ жараёнида шаклланади ва барқарорлашади. Умуман, нутқ тил эгаларининг энг фаол ва зарурий мулоқот жараёни сифатида тил лексикасидаги бор имкониятларни рўй-рост кўрсатиб туради. Шунингдек, тил лексикасидаги имконсизлик, чегаралангандлик хусусиятлари ҳам айнан нутқ жараёнида кўпроқ сезилади ва кузатилади.

⁵³ Po‘latova S. Hozirgi o‘zbek adabiy me’yoridagi lakunalar (Vobkent tumani misolida) // So‘z san’ati, 2021. –№1, IV jild. – B. 6-10.

⁵⁴ Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг мустақиллик даври ривожига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – №4. – Б. 3.

“Тилшунос олимларнинг ҳисобларига кўра, кундалик сўзлашувда 2-3 минг атрофида сўз ишлатилади”⁵⁵. Бу эса лексик сатҳдаги жуда кўп сўзларнинг нутқ жараёнида деярли қўлланмаслигини, демакки, тил эгалари томонидан ўзлаштирилмаслигини кўрсатади. Бироқ инсон ўзи билмаган сўзни сўзлашувда эшитса, уни тез ва осон эслаб қолади. Бу сўзни бошқа “таниш” сўзлар орасида ишлатилиши эшитувчининг у ҳақдаги билимлари шаклланишида катта аҳамиятга эга. Гарчи инсон хотираси катта лисоний имкониятларга эга бўлсада, ўз лугат бойлигини тўқислаштиришга эринади. Бу эса унинг нутқида турли бўшлиқлар шаклланишида асосий омиллардан бири бўлади.

Сўзлашув нутқининг спонтан тарзда кечиши, унда тузатиш ва изоҳлаш имкониятларининг кенглиги, қолаверса, лексик бирликларнинг нутқда турлича маънода қўллана олиши сабаб тил лексикасидаги бўшлиқлар “осонгина” бартараф этилади. Гарчи шундай бўлса-да, айрим ўринларда сўзловчининг ўз фикрини ифодалашга сўз тополмай қолиши ҳам кузатиладики, бу юксак даражада онги тарақкий этган инсоннинг барча тушунчаларини ифодаловчи лингвистик бирликларнинг етарлича мавжуд эмаслигини яққол кўрсатиб туради.

Айни шу каби вазиятларда сўзловчи тилнинг барча имкониятларидан, ҳатто ноадабий ва нофаол сўзлардан ҳам фойдаланишга мажбур бўлади. Айниқса бу вазиятда сўзловчининг ўз шевасида мавжуд бўлган сўздан ҳам беихтиёр фойдаланиши табиий ҳол. Зоро, шахснинг лисоний идроки унинг шеваси муҳитида шаклланган ва барча тафаккур бирликлари шу шева призмасидан ўтиб реаллашади.

Умуман тилнинг, унинг адабий шаклининг ҳам лексик таркиби бевосита умумистеъмолдаги ва кенг оммага тушунарли сўзлардан ташкил топиши⁵⁶, биринчи навбатда, миллат вакилларининг сўзлашув (мулоқот, сухбат) жараёнини оптималлаштириш (қулайлаштириш) эҳтиёжидан юзага келади. Демакки, бу ўринда сўзлашув услубига хос бирликларни, уларнинг шаклланиш ва оммалашиш хусусиятларини эътиборга олмасдан туриб, тилнинг адабий шакли, меъёрий хусусиятларини тавсифлаш мумкин эмас. Аммо, сўзлашув нутқи “кўча тили” сифатида жуда ўзгарувчан, индивидуал ва жамоавийлик

⁵⁵ Акобиров С. Нутқ маданияти ва норматив лугат. – Т.: Ўзбекистон, 1977. – Б. 14.

⁵⁶ Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Т.: Фан, 2002. – Б. 112.

хусусиятлари билан фарқланувчи жуда мураккаб жараёнлар тизмасидир. Унинг бирон ихтиёрий кўринишини таҳлилга тортиш ва ўрганишда ҳам муайян мезонларга амал қилиш талаб этилади.

Шунингдек, бирор диалектда учраган сўзни шу диалектга хос, сўзлашув тилида учраган сўзни сўзлашувга хос деб қараш ҳамма вақт тўғри бўлавермаслигини⁵⁷ таъкидлаш жоиз. Зоро, муайян сўзлашув жараёнида қўлланилган сўз бирор диалектга хос бўлишидан ташқари муайян фольклор ёки ёзма манбаларда ҳам учраши мумкин. Бу каби хусусиятлар “янги”, окказионал, индивидуал бўлмаган аксарият ДСлар учун хос хусусиятдир. Шундай экан, фольклоризм, ДС ёки сўзлашувга хос деб қаралаётган сўзнинг асл манбалари ва этимологиясининг нисбий бўлиши, улар орасидаги чегаранинг мавҳумлиги, ўзаро интеграл хусусиятлар касб этиши ҳам муайян тадқиқ обьекти сифатида танланган мазкур сўзларга мақсадга мувофиқ ёндашишни тақозо этади.

Тилнинг репрезентатив (кузатишнинг имкони бўлган) хусусиятларини ўрганишда аксар ҳолларда бадиий асарларга мурожаат қилинади. Чунки бадиий нутқ нисбатан меъёрий ва нутқнинг турли кўринишларини ўзида мужассамлаштирадиган типик шаклдир. Шунингдек, унда ДСларни қўллаш имкониятининг мавжудлиги бизнинг тадқиқотда ҳам ундан бемалол фойдаланиш имкониятини беради.

Тилдаги ЛБларнинг ДСлар билан тўлдирилишида бадиий адабиёт вакилларининг катта ҳиссаси бор. “Диалектал сўз, сўз формалари ва ифодаларнинг умуммиллий адабий тилга ўтишида ёзма асарлар, айниқса бадиий адабиёт катта ўрин тутади”⁵⁸. ДСларнинг тилшунослар томонидан сараланиб, адабий меъёр сифатида тавсия этилишига нисбатан адабий асарлар орқали адабий норма даражасига кўтарилилган ДСлар салмоғи юқори эканлиги ҳам мазкур усулнинг нисбатан маҳсулдорлигини тавсифлайди.

Ҳар бир ижодкор адабий тилнинг мазкур хусусиятларини яхши англаган ҳолда, имкон қадар оммага тушунарли, норма даражасига кўтарилилган сўзлардан фойдаланишга интилади. Бироқ зарур ўринларда шева сўзларига ҳам мурожаат қиласиди, бу фақат ижодкорнинг “новаторлиги”дан эмас, балки адабий тилдаги сўзлар орасидан ўзи ифодаламоқчи бўлган тушунчани тўқис ифодалайдиган

⁵⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугатини тузиш учун қўлланма. – Т.: Фан, 1964. – Б. 9.

⁵⁸ Акобиров С. Изоҳли лугат ва нутқ маданияти // “Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар” тўплами. – Т.: Фан, 1973. – Б. 186.

бирликни тополмаганлиги натижасида рўй беради. Бу ҳол фақат ёзувчилар эмас, шоирлар ижодида ҳам учрайди. Негаки шеърий матндаги сўзлар турли семантик-экспрессив хусусиятларга эга бўлиши, ҳис-туйғулар қўзғата олиши, оҳангдошлиқ, бетакрорлик хусусиятлариға эга бўлиши лозим. Айни шу каби эҳтиёжлар сабаб бадиий асарларда шева сўзларидан фойдаланиш мумкин (Етук таржимон F.Саломов ҳатто таржима жараёнида ҳам асл матндаги персонажлар тилига хос диалектал сўзларни таржима қилинаётган тилдаги диалектал сўз билан ифодалашни мақсадга мувофиқ деб баҳолайди⁵⁹). Бу бадиий асар специфик хусусиятлари билан боғланган ҳолда адабий тилнинг муттасил бойиб боришига ҳам муайян даражада хизмат қиласи. Ҳар бир ижодкорнинг ўз эстетик дунёқараси бўлгани каби унинг адабий тилни бойитиш, ўз ижодида ҳалқона сўзлардан фойдаланиш борасида ҳам муайян тенденцияси мавжуд бўлади. Ҳатто айрим ижодкорларнинг мана шундай тутумлари улар асарларининг бошқа ижодкорлар асарларидан фарқлаб турувчи муҳим хусусият ҳисобланади (Т.Мурод, А.Суюн асарларини таҳлил қилиб бунга амин бўлиш мумкин).

Адабий тилнинг ДСлар билан бойитилишида адабиётнинг, ундаги ижодкорларнинг энг катта хизмати ўз асарлари орқали муайян (ва муносиб) сўзга адабийлашиш, заволсиз яшаш ҳуқуқини бера олишидир. Албатта, бу катта лисоний закийликни ҳам талаб қиласи. Айрим ижодкорларнинг бу борадаги ишлари жуда ибратли. “Аскад Мухтор ўзининг Сергей Есенин шеърларидан қилган таржималаридан бирида капитан земли иборасини 60-йилларнинг бошларидаёқ олам дарғаси тарзида жуда чиройли таржима қилиб, бу диалектал дарга сўзига ҳаёт бағишлиб, унга кутлуг йўлланма берган эди”⁶⁰.

Ёзувчи, ижодкорларнинг битта йирик асарини таҳлил қилишдаёқ унинг шева сўзларидан фойдаланиш тенденцияларини сезиш мумкин. Ёзувчи Эркин Аъзамнинг “Аралашқўргон” ҳикоясида қўлланган дўймоқ, олашовур, дапқир, матраб, мирқуруқ, олақуроқ, нимхез, тўлғамоқ каби ДСлар ижодкорнинг ҳалқона сўзлардан унумли фойдаланишини кўрсатиб турибди. Бироқ мазкур ДСлар адабий тил нормаларини менсимаслик ёки бузишга интилиш эмас, ёзувчининг муайян лисоний, ижодий танлови натижасидир.

⁵⁹ Бу ҳақда батафсил қаранг: Саломов F. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – Б. 216.

⁶⁰ Усмонов О. Нутқ маданиятининг баъзи масалалари // “Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар” тўплами. – Т.: Фан, 1973. – Б. 82.

Бироқ таъкидлаш ўринлики, бу каби ҳолатлар бадиий асар таҳлилидагина кузатилиши мумкин. Бироқ сўзлашув нутқида индивидуал тарзда яратилган (янги пайдо бўлган) сўзниң диалектал норма даражасига чиқмасдан, бирданига адабий норма даражасига чиқиши жуда кам учрайдиган ҳодиса. Бу каби сўзларнинг фавқулодда имкониятлари улар номлаётган ЛБнинг релевантлиги (долзарблиги)га ва кенг қўлланишли бўлишига боғлик.

Муайян ДСларнинг оммалашувида ва адабий тилда барқарорлашишида ОАВнинг ҳам катта роли бор. Мазкур жараёнда қўллананаётган ДСнинг узатилаётган ахборотдаги муҳим тушунчани ифодалashi унинг жамиятда оммалashiш имкониятини юзага чиқаради. Публицистик нутқнинг оммабоплиги, ихтиёрий-мажбурий қабул қилиниши (tinglaniши, ўқилиши ва б.) ҳам унда қўлланадиган ДСларнинг тез оммалashiшига хизмат қиласи. Унда қўллананаётган сўзларнинг адабий меъёрларга мос бўлиши қанчалик муҳим бўлса, ахборотни тўлиқ ва таъсири тарзда узатиш хусусияти ҳам шунчалик катта аҳамиятга эга. Шу боис ОАВ ходимлари муайян номланмаган тушунчани (ЛНи) ифодалаш учун омма учун тушунарли бўлган сўзлар билан ифодалашни лозим топади. Шу эҳтиёж натижасида улар нутқида ҳам айрим ЛБни номловчи ДСлар қўлланади.

Расмий нутқ услубининг ўзига хос хусусиятлари сабаб унда адабийлашмаган сўзни ишлатишнинг ўзи ҳам чекланган. Айрим сиёсий арбоблар ўз обрў ва юқори мавқеларидан фойдаланиб, ўз шеваларига оид сўзни оммавий нутқларда қўллашлари сабаб адабий тил лексикасида бир муддат яшаши ёки барқарорлашиши мумкин⁶¹. Бу каби ҳолатлар ҳам соф расмий услугуб эмас, балки расмий-оммабоп нутқлардагина учрайди. Расмий иш қоғозлари ва ҳужжатларда деярли шева сўзларининг қўлланмаслиги мазкур услугуга хос нутқнинг тил лексикасидаги бўшлиқларни ДСлар билан тўлдиришда муайян имкониятларга эга эмаслигини кўрсатади.

Илмий услугубда ҳар бир тушунчанинг аниқ термин билан номланиши, унда кўчма маънода қўлланилувчи сўзларнинг йўқлиги (ёки жуда камлиги) ҳам расмий нутқдаги каби қатъийлик ва имкониятлар чекланганлигини келтириб чиқаради. Бироқ илмий тушунчаларнинг номлаш жараёнида ДСлардан унумли фойдаланиш ҳоллари мавжудки, бу орқали тегишли соҳадаги номланмаган

⁶¹ Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1962. – Б. 318.

тушунчалар ўзининг муносиб ва бетакрор номловчисига эга бўлиши мумкин.

“Тилларнинг янги терминлар билан бойиб боришида энг кўламли ва бой манба халқ тилининг ва диалектларининг лугат таркибидир”⁶². Бу бир томондан янги терминларнинг тез тушунишли бўлишига хизмат қилса, иккинчи томондан тилга турли чет сўзларнинг кириб келишини чеклаб туради.

Тан олиш керакки, кўпгина соҳалар ўз терминологиясини шакллантиришда тилнинг ички имкониятлардан тўла фойдаланган эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири фанний тушунчаларнинг термин билан бирга ўзлаштирилишидир. Бу жараён тил софлиги учун муайян даражада салбий таъсирли бўлса-да, унга фавқулодда ғашлик билан қараш ножоиздир. Оммалашиб ва барқарорлашиб улгурган ўзлашма терминларни ўзбекчалаштиришга уриниш ҳам унчалик тўғри эмас. Илм-фанга оид маълум бир тушунчани аниқ ифодалайдиган, ўз вазифасини бенуқсон бажариб, ўзбек тилининг ўз сўзларига (ўзбек тилининг ўз мулкига) айланиб кетган⁶³ бундай терминларни бошқа термин билан алмаштириш шу соҳа вакилларига, шунингдек, шу терминга кўп мурожаат қилувчи ёндош соҳа вакиллари учун ҳам муайян тўсиқлар, тушунмовчиликларни юзага келтиради. Бироқ фанда янги пайдо бўлаётган ва ҳали соҳа вакиллари нутқида оммалашиб улгурмаган тушунчаларни тилнинг ички имкониятлари асосида ўзбекча номлаш тил софлигини сақлашда жуда аҳамиятли.

Шунингдек, илм-фанинг тараққиёти натижасида соҳага оид тушунчаларнинг турли шакллари, фарқли хусусиятлари аниқланадики, бунда мазкур хусусиятларга эга тушунчаларни фарқлаш эҳтиёжи ҳам юзага келади. Ана шундай вазиятларда ҳам халқ шеваларида мухим ДСларга мурожаат қилиш ўринли. “Хилма-хил ўзбек шеваларида турли соҳаларга оид терминлар ниҳоятда кўп бўлиб, уларнинг бир қисми адабий тилда қўлланаётган терминларга аниқлик киритиши, бошқа бир қисми эса адабий тилда эквиваленти бўлмагани учун адабий тилга қабул қилиниши мумкин”⁶⁴. Бугунги кунда “ҳаётимизга четдан кўплаб янги тушунча,

⁶² Баскаков И. А. Современное состояние терминологии ... //Вопросы терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 60.

⁶³ Ҳожиев А. Методми ёки услуб? // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995 йил, №2. – Б. 28.

⁶⁴ Ишаев А. Терминологиямизнинг ривожланишида ўзбек шеваларининг роли / Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари (I Республика терминология конференцияси материаллари). – Т.: Фан, 1986. – Б. 16.

сўз ва иборалар кириб келмоқда. Глобаллашув шароитида миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди”⁶⁵. Ушбу вазифаларнинг ижроси учун ҳам халқ шеваларида мавжуд имкониятларни ўрганиш ва улардан унумли фойдаланиш зарур. Айни шу тенденция билан тил софлигини сақлашга киришиш тил лексикасининг асрлар оша барқарор яшовчанлигини таъминлайди. Шунингдек, шева сўзлари билан “ўзбек адабий тилини бойитиш умумхалқ тилини авайлаб-асраш ҳам демакдир”⁶⁶.

Тил лексикасидаги бўшлиқларнинг ўз вақтида аниқланмаслиги ва тўлдирилмаслиги натижасида унга ёт сўзларнинг кириб ўрнашиши кузатилади. Борлиқдаги ҳар қандай бўшлиқни нимадир эгаллашга ҳаракат қилгани каби лексик сатҳдаги бўшлиқ ҳам ёт сўзларнинг ўзлашиб қолишига қулай имконият яратади. Чунки ўша бўшлиқ ҳам ўз номига эга бўлишга интилади.

Лексик сатҳдаги бўшлиқларни ўзга тил сўзлари билан тўлдириш у қадар ўзини оқламайди. Аслида бу ҳолат муайян тил лексикасининг софлиги учун жиддий хавфдир. Таржима жараёнида аниқланадиган бўшлиқларни хорижий тилга хос сўз билан тўлдириш кабилар эса тил ривожи учун таҳдид сифатида баҳоланиши керак. Албатта, барча тилларга кириб бораётган интернационал сўзларга ортиқча ғашлик билан қараб бўлмайди, бироқ бу борада ҳам муайян меъёрга амал қилиш зарар қилмайди.

Тил лексикасидаги мавжуд бўшлиқларни тўлдиришни мақсад қилган ҳар қандай зиёли, биринчи навбатда, мазкур бўшлиқни тўлдириш имкониятига эга бўлган сўзни тилнинг ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда бартараф этишга интилади. Н.Маҳмудов ҳақли таъкидлаганидек, “халқ шеваларидан, айни пайтда ўзбек тилининг ўз холис ясалиш имконларидан фойдаланиб иш кўрилса, тилимизнинг табиий такомилини таъминламоқ мумкин бўлади”⁶⁷.

⁶⁵ Мирзиёев Ш. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли //Халқ сўзи, 2019 йил, 22 октябрь.

⁶⁶ Менглиев Б. “Давлат тили ҳақида”ги Қонун ва адабий нутқ меъёрлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – №5. – Б. 7.

⁶⁷ Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Т.:Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2012. – Б. 77.

Тан олиш керакки, ҳозирги кунда ЛБни сўз ясалиш тизими орқали бартараф этиш анча самарали ва оммалашган усул саналади. ДСлардан бу борада фойдаланишнинг нисбатан нофаол эканлиги ЛБни индивидуал тарзда тўлдиришга ҳаракат қилаётган кишида етарли даражада диалектологик билимларнинг мавжуд эмаслиги билан ҳам боғлиқ. Қолаверса, адабий тил бирликлари асосида ва сўз ясалиш тизимининг имкониятлари асосида “яратилган сўз” нисбатан тез тушунилиш ва оммалашиш имкониятларига эга бўлади. Бироқ халқ шеваларида етарлича ифода имкониятига эга бўлган туб сўзлар мавжуд бўла туриб, янги-янги ясалмалар билан лексикани тўлдириш ҳам мақсадга мувофиқ эмас.

Таҳлиллардан сезиш мумкинки, тил лексикасининг бойишида тафаккур ҳамда тилнинг мутаносиб ривожланишини таъминловчи ва тақозо этувчи бўшлиқлар мухим аҳамиятга эга. Айнан лексик бўшлиқлар тил соҳиби (ва истеъмолчиси)га лексик етишмовчиликларни тўлдириш заруратини эслатиб туради. Мазкур бўшлиқларнинг тўлдирилиш механизмлари тилнинг ички имкониятлари ва қонуниятлари асосида тартибга солинади⁶⁸.

Кузатишлардан маълум бўладики, “шевага оид сўзлар сўзлашув тили, бадиий асарлар ва вақтли матбуот орқали адабий тилга кириб боради”⁶⁹. Мазкур воситалар тилнинг реал (репрезентатив) шакли сифатида ЛБларнинг аниқланиши ва тўлдирилишида алоҳида аҳамиятга эга. Хусусан, бадиий нутқда сўз усталарининг ЛБларни тўлдириш усуллари, йўлларини ўрганиш ва таҳлил қилиш орқали бу борадаги муаммоларни ижобий ҳал этиш мумкин.

Қисқаси, тилшуносликда лексик бўшлиқ муаммоси узоқ тарихга эга. Мазкур ҳодиса тилшунослар томонидан жуда эрта англаб етилган. Тил лексикасини бойитиш, номланмаган тушунчаларни номлаш (номинация) масалалари билан шуғулланган аксар олимлар тил лексикасидаги “бўш катак”чаларни турлича талқин этишган. Улар орасида тил лексикасини тизим сифатида ўрганган олимлар ЛБларни тил лексикасида муқаррар мавжудлигини эътироф этган ҳолда, уларни аниқлаш ва тўлдириш борасида ҳам ўз тавсияларини бериб ўтган. Бугунги кунда ушбу йўналишдаги тадқиқотлар тил лексикасини тўқислаштириш ва систем тадқиқ қилиш учун муайян аҳамиятга эга.

⁶⁸ Ҳозирги ўзбек адабий тили. I том (Фонетика. Лексикология. Морфология). – Т.: Фан, 1966. – Б. 159-160.

⁶⁹ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 23.

II БОБ. ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДАГИ ЛЕКСИК БЎШЛИҚЛАРНИ АНИҚЛАШ ВА ТЎЛДИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

2.1. Тил лексикасидаги бўшлиқларни аниқлаш усуллари

Тил ичидаги бўшлиқларнинг турларини таснифлашда уларнинг аниқланиш йўллари ва усуллари муҳим аҳамиятга эга. Шу боис юқоридаги таснифда ЛБларнинг турларини уларнинг аниқланиши билан боғлаб тавсифланишини кузатиш мумкин. Юқоридаги таснифдан ташқари ЛБларнинг яна бир қанча кўринишлари ҳам борки, бунда асосий эътибор уларнинг аниқланиш усулларига қаратилади:

1. Систем таҳлил қилиши орқали ЛБларни топиш. Бунда тилнинг лексик тизимида мисросистемалар тизимли таҳлил қилинади ва бўшлиқлар топилади.

Тилшуносликда, хусусан, “лексикологияда тилнинг лугат бойлиги система сифатида ўрганилади, чунки бу бойлик сўзлар ва ибораларнинг оддий, механик йиғиндиси эмас, улар (лугавий бирликлар) бу тизимда маъно ва вазифаларидаги ўхшашликлар ва фарқлар асосида маълум парадигмаларни ҳосил қиласди, ... бу тизимдаги сўз ва элементлар яхлит бир “организм”нинг тўқималари” ва “хужайралари” муносабатида бўлади, улардан бирининг бўлиши иккинчисининг бўлишини ҳам тақозо қиласди”⁷⁰. Айни шу тақозо қилинувчи, бироқ лексемалашмаган тушунчалар ҳам тил лексикасидаги бўшлиқ сифатида баҳоланади.

Лексик муносабатларда аниқланувчи ЛБларни аниқланиш усулига хос тарзда номлаш ҳам мумкин. Шунингдек, аниқланиш усули тегишли ЛБнинг тўлдирилишида ҳам муайян имкониятларга эга бўлади. Қуйида айрим лексик муносабатларда аниқланувчи ЛБларга диққат қаратамиз:

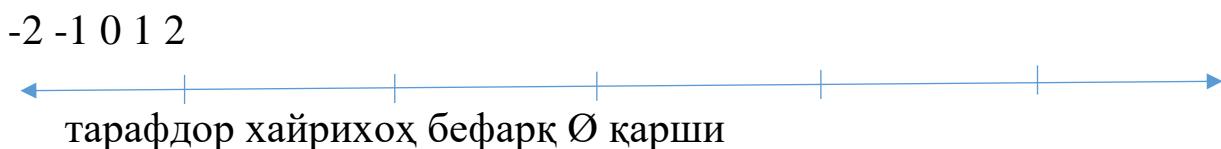
а) гипонимик-гиперономик парадигмадан ЛБларни топиш усули. Бу усулни ўз навбатида яна икки турга бўлиш мумкин: 1) гипонимик парадигмадан бўшлиқларни топиш усули; 2) гиперономик парадигмадан бўшлиқларни топиш усули. Гипонимик парадигмадан бўшлиқларни топиш усулида муайян уяга тегишли сўзлар қаторидан муайян тушунчани номловчи сўзнинг мавжуд

⁷⁰ Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T., “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. 231-232-betlar.

эмаслиги шу уяга тегишли сўз ва сўз бирималарини таҳлил қилиш орқали топилади: *сезгилар – кўриши*, *эшитиши*, $\emptyset$ (*тери орқали сезиш*), $\emptyset$ (*ҳид билиши*), $\emptyset$ (*таъм билиши*), $\emptyset$ (*мувозанатни сақлаш*) ва ҳ.

Гиперономик парадигмадан бўшлиқларни топиш усулига кўра муайян уяга тегишли сўзлар қаторини таҳлил қилиб, уянинг номланмаганлигини топиш усули: $\emptyset$ (*тирик организмлар*): *ўсимликлар*, *ҳайвонлар*, *одамлар*.

б) антонимларни таҳлил қилиб ЛБни топиш усули. Бунда муайян тушунчага қарама-қарши тушунча ёки улар орасидаги “мантиқий марказ”ни топиш назарда тутилади: *аразламоқ* – $\emptyset$ – *оиш-қатиқ бўлмоқ*; *тортмоқ* – $\emptyset$ – *итармоқ* каби. Шунингдек, даражаланувчи бирликлар ва уларнинг орасидаги “манфий” – “мусбат” муқобилларнинг мавжудлигини текшириш орқали ҳам муайян бўшлиқларни аниқлаш мумкин⁷¹:

1.1-расм. Градионимида бўшлиқларнинг аниқланиши

Бу тасвирдан “-1” шкаладаги *хайрихоҳ* сўзига “1” шкалада муқобил сўзнинг мавжуд эмаслигини сезиш қийин эмас.

Тилшуносликда антонимияни тушунтириш ва ўрганишда кенг кўлланиувчи мазкур усул градуонимия (даражаланиш) каби ҳодисаларни тушунтиришда ҳам кенг имкониятларга эга. Тилда бу усул ёрдамида аниқланадиган бўшлиқларни тўлдириш мазкур имкониятларнинг реаллашувига ҳам хизмат қиласи.

Лексик муносабатларда аниқланувчи бўшлиқлар лексик тизимда мавжуд бўлган тил бирликларининг ўхашлик (парадигматик), поғонали (иерархик) ва қўшничилик (синтагматик) муносабатларини таҳлил қилишда сезилади. Масалан, ўхашлик (парадигматик) муносабатида бўлган луғавий бирликларнинг “эркаклик” – “урғочилик” белгиси асосида мутаносиб зидланувчи қўйидаги жуфтликларда буни кузатиш мумкин: *сигир – буқа*; *совлик – қўчкор*;

⁷¹ Бу каби ҳолатларда, яъни антонимик жуфтликлар орасида оралиқ тушунчалар мавжуд бўлса, бу тушунчаларни даражаланиш асосида шаклланган дейиш мумкин. Яна қаранг: Ҳакимова М. Семасиология. –Т., 2008. 83-бет.

айгир – *байтал*; *қанжиқ* – Ø⁷²; *мегажин* – Ø⁷³ ва ҳ. Ушбу жуфтликларда қанжик ва мегажин сўзларининг “терс жинсли” сема (белги)га эга бўлган жуфтлари йўқлиги систем таҳлил жараёнида аниқланади⁷⁴. Мазкур таҳлил усули ёрдамида лексик тизимнинг жуда кўп “бўшлиқ”лари осонликча аниқланиши мумкин. Негаки, лексик тизимдаги ҳар бир лексема ўз лисоний ва мантикий хусусиятларига кўра турли тушунчалар билан муайян муносабатларни намоён этади. Мазкур муносабатларда шу лексемага ўхшаш ёки ноўхаша (зид), шу лексема билан бир мазманий уяни ташкил этувчи, шу лексема билан синтагматик алоқага киришувчи, шу лексема билан бутун-бўлак алоқадорлигига бўлган жуда кўп тушунчалар аниқланиши мумкин. Бу тушунчаларнинг ҳаммаси ҳам тилда ўз номига эга бўлмаслиги мумкин. Мазкур ҳолат лексик сатҳдаги бўшлиқларнинг анча кўп эканлигини кўрсатади. Шунингдек, тилда лексемаларнинг кўплиги мутаносиб равища ЛБларнинг ҳам сони анча кўп бўлишини келтириб чиқаради.

Лексик тизимдаги “бўш катакчалар”нинг ҳаммасини бўшлиқ сифатида баҳолаб бўлмайди. Хусусан, лексик тизимдаги муайян элементнинг ўз парадигмадоши (жуфти, “қўшни”си) мавжудлиги ҳар бир элементнинг мазкур хусусиятларга эга бўлишини тақозо қиласди. Бироқ бу хусусиятлар турли лексемаларда турлича намоён бўлади. Натижада бир лексеманинг муайян парадигма доирасида мавжуд бўлган парадигмадоши ўзга лексемада йўқ бўлиши мумкин (масалан, дарахтларда урғочи – эркаклик белгиси асосида фарқланиш ва бу фарқланиши ифодаловчи сўз мавжуд эмас). Мантиқ илмида иллогизм деб аталувчи мантиқсиз қутб (“парадигмадош”) ҳар қандай лексема учун албатта тақозо этилувчи жиҳат эмас. Яъни мантиқан зарур (ва мавжуд) бўлмаган тушунча номланишга (ёки бўшлиқ сифатида баҳоланишга) лойиқ эмас. Бинобарин, “сўз номлаш

---

⁷² Бу бўшлиқни тўлдиришда аксар шеваларда қўлланиувчи арлон сўзи етарлича имкониятга эга. Яна қаранг: Тўйчибоев Б. Халқ тилида жинс тушунчасини ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти 2013 йил №1, 88-бет.

⁷³ Кўбон сўзи, одатда, чўчқанинг эркагини эмас, умуман, ёввойи чўчқани номлайди. Яна қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Т., “O’zbekiston nashriyoti”. 2020. 317-бет

⁷⁴ Ўзбек шеваларида жинс жиҳатидан фарқланувчи дэфдэф//тәрчъкәл “эркак чумчук” [ЮҚЎШ, 130], сўнга “эркак ғоз” [ТВЎШ, 98] каби диалектизмлар ҳам АТ учун ЛБ хисобланади. Шунингдек, Жанубий Қозогистондаги ўзбек шеваларида “эркаклик” – “урғочилик” белгиси асосида шаклланган дөнән – дөнәжъен, қонән – қонәжъен каби жуфтликлар ҳам борки, улар ўзбек шеваларининг луғавий бирликларга жуда бой эканлигини ҳам кўрсатади.

эҳтиёжи таъсирида пайдо бўлган тилнинг номинатив бирлиги бўлиб, у **инсон идрокига сиғадиган** (таъкид бизники – А.Х.) нарса, воқеа, ҳодиса ёки маълум бирор тушунчани ифодалай оладиган товуш ва товушлар умумлашмаси⁷⁵ дир.

Мантиқий ўйлаб бўшлиқларни топишда иллогизмга хос хусусиятга эга бўлган тушунчаларни четлаб ўтиш ҳам тилдаги бўшлиқларнинг чексиз кўплиги ҳақидаги тасаввурларни муайянлашириб турди.

2. Лексик тизимларни қиёслаш орқали ЛБларни топиш. Бу усул тил лексикасини бошқа тил (ёки диалект) билан таққослашга асосланади. Бунда тилдаги лексемалар бошқа бирор тил (ёки шева)даги муқобил ёки маъноси яқин бўлган сўзлар билан қиёсланади. Масалан, инглиз тилида қўлланиловчи *risk* сўзи 1) таваккал иш, қалтис ҳаракат, хавф-хатар; 2) журъат этмоқ, таваккал қилмоқ маъноларига эга⁷⁶. Ўзбек тилидаги таваккал сўзи мазкур тушунчани қисман номлаши мумкин. Бироқ унда хавфли, қалтис ишга жазм этиш семалари мавжуд эмас. Бу эса инглиз тилидаги *risk* сўзининг ўзбек тили учун ЛБ эканлигини кўрсатади. Худди шу каби *joybusker* [133] (саёқ мусиқачи), *cadou* [136] (сув (нам) ўтказмайдиган куртка), *masonry* [419] (тошдан қурилган девор), *netting* [434] (тўр билан тутиш (овлаш)) каби сўзлар ифодалайдиган тушунчалар ҳам ўзбек тили учун ЛБ эканлигини аниқлаш мумкин.

3. Сўзларнинг қўлланиши доираларини қиёслаш орқали ЛБларни аниқлаш. Бу усул юқоридаги қиёслаш усулига ҳамоҳанг бўлиб, фарқи тилнинг ички тизимларини ўзаро қиёслашга асосланади. Бунда қўлланилиши чегараланаган лексик тизимларни адабий тил лексикаси билан таққослаш орқали АТ учун ЛБ бўлган кўпгина бирликлар аниқланиши мумкин. Бу усулнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- а) АТ ва сўзлашувга хос сўзлар муқоясасида кузатилувчи бўшлиқлар: Ø – *бирровчилар*, Ø – *соққа*;
- б) АТ ва шевага хос сўзлар муқоясасида кузатилувчи бўшлиқлар: Ø – *лук (палағда тухум)*, Ø – *сарғали (сариқ олча)*;
- в) АТ ва профессионализмлар муқоясасида кузатилувчи ЛБлар:

---

⁷⁵ Холмурадова Ж. Сўзда номинатив маънонинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил №3. 118-бет.

⁷⁶ Butayev Sh. Inglizcha-o‘zbekcha, o‘zbekcha-inglizcha lug‘at (English-Uzbek, Uzbek-English dictionary) – Т.: “O‘qituvchi” NMIU, 2013. 501-b. Matndagi keyingi inglizcha so‘zlar ham shu manbadan olindi. Ularning sahifasi kvadrat qavsda ko‘rsatildi.

$\emptyset$ – *шушиш* (қўй-эчкиларнинг жунини қирқувчи қайчи);

г) АТ ва варваризмлар муқоясасида кузатилувчи ЛБлар: $\emptyset$ – *окей*, $\emptyset$ – *ну*;

д) АТ ва сленглар муқоясасида кузатилувчи ЛБлар: $\emptyset$ – *отвормоқ*, $\emptyset$ – *ухлатмоқ*.

е) АТ ва арго муқоясасида кузатилувчи бўшлиқлар: $\emptyset$ – *хўрак* (“бегона” қурбон); $\emptyset$ – *атамири* (“ишингни давом эттири” маъносида);

ё) АТ ва жарго муқоясасида кузатилувчи бўшлиқлар: $\emptyset$ – *новча*, $\emptyset$ – *оқламоқ*;

Тилда бу усулда аниқланадиган ЛБлар қиёс учун танланган микротизимда тўлдирувчи бирликнинг мавжудлиги нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга. Мазкур ЛБларни тўлдиришда қиёсланаётган лексик тизимдаги бирликлардан фойдаланиш мазкур бирликларнинг жонли сўзлашувда тез оммалашувига муайян даражада хизмат қиласди. Шу сабабли тилдаги ЛБларни аниқлашда ва тўлдиришда дастлаб мана шу имкониятга эътибор қаратиш лозим.

4. Сўз ясалиш парадигмасида ясалмалар мажмуасини таҳлил қилиши орқали ЛБларни аниқлаш. Мазкур усулнинг қуйидаги кўринишлари тафовут қилинади:

а) сўз ясалиш қолипида аниқланадиган ЛБлар: [[аниқ от]+[–дон]=(от ифодалаган нарсани сақловчи нарса]] қолипида *гул* – *гулдон*, *пул* – *пулдон*, *танга* – $\emptyset$, *варақ* – $\emptyset$.

б) туркумлараро сўз ясалиш тизимларида аниқланадиган ЛБлар: *танла*- *танлов*, *сайла* – *сайлөв*, *тўша* – $\emptyset$, *тўпла* – $\emptyset$, *тишила* – $\emptyset$.

в) сўз ясалиш парадигмасида аниқланадиган ЛБлар (жадвалга қаранг):

Кўшим-чалар	Ранглар					
	<i>оқ</i>	<i>қора</i>	<i>сариқ</i>	<i>қизил</i>	<i>яшил</i>	<i>кўк</i>
-ла	<i>оқла</i>	<i>қорала</i>	$\emptyset$	$\emptyset$	$\emptyset$	$\emptyset$
-ай	$\emptyset$	<i>қорай</i>	<i>сарғай</i>	$\emptyset$	$\emptyset$	$\emptyset$
-ар	<i>оқар</i>	$\emptyset$	(<i>сар-гармоқ</i>)	<i>қизар</i>	$\emptyset$	<i>кўкар</i>

Сўз ясалиш сатҳидаги ЛБлар муайян ясовчи морфема билан ҳар қандай асос морфеманинг бирикавермаслигига яққол кўринади. Чунончи, *гулчи*, *ишичи*, *сувчи* лексемаларини ясовчи [[аниқ от]+[–чи]=(от ифодалаган нарса билан шуғулланувчи, алоқадор шахс)] қолипи билан *ўтчи*, *ҳайвончи* ёки *музчи* каби лексемалар

ясалмайди⁷⁷. Ёки ейиш асосидан ейишли сўзи ясалган, бироқ *ейишсиз ясалмаси мавжуд эмас*. Бу эса “еб бўлмайдиган, ейилмайдиган” тушунчаларининг тилда лексемалашмаганлигини кўрсатади.

Ўзбек тилида сўз ясалиш тизимининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Айни шу хусусиятлар сўз ясалиш қолипларининг реаллашиш шароитлари, сермаҳсул ёки каммаҳсуллиги, шунингдек, ясовчи қўшимчаларнинг хоссаларига кўра янада мураккаблик касб этади. Мазкур жиҳатлар ҳам асос, ясовчи қўшимча ҳамда ясалмаларнинг мантиқий-лисоний алоқадорлигига боғлиқ равища сўз ясалиш тизимидағи хусусий қонуниятларнинг турфа хиллик касб этишини таъминлайди.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, лексик сатҳдаги бўшлиқларнинг мавжудлиги сўз ясалиш сатҳидаги имконият ва эҳтиёжларнинг реаллашув (объективлашув) билан “курашуви” натижасига боғлиқ.

5. Компонент таҳлил усули ёрдамида ЛБларни аниқлаш. Бу усул ёрдамида қиёсланаётган сўзларнинг семалари таҳлил қилинади. Сўнгги йилларда семантик майдон усули орқали сўзни таҳлил қилиш анча урфга кирди. Бугунги кунда сўзни (хатто лексемасиз семемани) таҳлил қилишда семантик майдон усулининг аҳамияти юқори деб қаралмоқда.

Куйидаги таҳлилга диққат қилинг:

Товламачи:	Фирибгар:	Қароқчи:	Ø:
ўзганинг пули,	ўзганинг пули,	ўзганинг пули,	ўзганинг яқин
мол-мулкини	мол-мулкини	мол-мулкини	кишиси, муҳим
алдаб,	алдаб, мақр-	қўрқитиб,	нарсасини
лақиллатиб	ҳийла билан	мажбурлаб	гаровга олиб, пул
эгалловчи	ундурувчи	талон-тарож	(ёки бирор
		қилувчи	нарса) ундирувчи

Таҳлил натижасида ўзганинг мол-мулкини (пули ёки бошқа нарсасини) ўзлаштиришга қаратилган ноқонуний ҳаракатларни ифодаловчи лексемалар орасида гаровга олиш орқали пул ундиришни ифодалайдиган “семема”нинг ЛБ эканлигини аниқлаш мумкин.

6. Аналогия (ўхшашлик) орқали ЛБларни топиш. Бунда муайян тушунчага ўхшаш бўлган ва номланмаган тушунчани топиш кўзда тутилади. Масалан, булут – Ø (“интернет хабарлари учун

⁷⁷ Бу ҳақда яна қаранг: Неъматов X., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Т.: Ўқитувчи, 1995. 41-бет.

булут (стам)”), ииғи – Ø (“ҳайвонларнинг инграши”) ва х.

7. Матнда қўлланилган эркин бөгланишили сўз бирикмаларини таҳлил қилиши орқали ЛБларни топиш. Тил ичидағи ЛБларни топишда бадиий асарларни лексик таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга. Масалан, шоир Аъзам Ўқтамнинг

Сен алда уларни,
Менга рост гапир⁷⁸ [9] –

мисраларини таҳлил қилиб, ўзбек тилида алдамоқ феълининг антоними мавжуд эмаслигини илғаш мумкин (*рост гапирмоқ* сўз бирикмасидир).

Боғинг сари бордим кўройдинда,
гуркираб ўсади бегона ўтлар [17], –
мисраси таҳлилида эса экин сўзининг антонимик жуфти (“бегона ўтлар” семемесини ифодаловчи лексема) мавжуд эмаслиги аён бўлади. Ёки

Танимайроқ турибман аммо,
Янгирганга ўхшайсиз бир оз [17], –
сатрларида қўлланган янгирмоқ “сўз”ининг эскирмоқ сўзи ясалиш қолипи асосида шаклланганлигини сезиш қийин эмас (янгирмоқ сўзи айrim шеваларда ҳам учрайди). Шу жиҳатдан бу сўз АТ сўз ясалиш тизимидағи бўшлиқга мисол бўла олади.

8. Тарихий-қиёсий лексика ёрдамида ЛБларни аниқлаш. Бу усул – тилнинг тарихий даврларида муайян тушунчани номловчи сўзларни таққослашга асосланади. Бу усул тил тарихи учун ҳам аҳамиятли бўлиб, синхрон ва диахрон лексикадаги сўзларни солиширилиши орқали лексик сатҳ ўзгарувчанлигини баҳолашга ҳам имкон беради.

Тил эволюциясида қўпгина сўзларнинг “ҳаёт”и шу усул орқали очиқланиши мумкин. Масалан, айrim шеваларда сақланиб қолган чуйкамоқ сўзининг маъноси Алишер Навоий асарларида қўлланилган чуркамоқ [АНАТИЛ, 3,482] сўзи билан алоқадор⁷⁹. Шоир ғазалларида бу сўз 1) ўрамоқ; 2) куйдурмоқ, қовжиратмоқ маъноларида қўлланган. Ҳозирги кунда турк-калтатой шеваларида бу сўз “ёғда бироз

⁷⁸ Мазкур ўриндаги исоллар шу манбадан олинди: Аъзам Ўқтам. Қирқинчи баҳор. – Тошкент, Қатортол-Камолот, 1999. (Мисра охирида манба саҳифаси квадрат қавсда берилади)

⁷⁹ Бу сўз “Шайбонийхон” достонида қораймоқ, момоматалоқ бўлиб кетмоқ маъносига қўлланган. Ҳозирда айrim қипчоқ шеваларида ҳам шу маънода қўлланилади. Бу ҳақда қаранг: Холмонова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианти асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1998. 61-бет.

қовуриш” маъносида қўлланилади⁸⁰. Шунингдек, тил тараққиётининг муайян даврида қўлланилган лексемалар вақт ўтиб жиддий маъно ўзгаришларига учраган бўлиши мумкин. Масалан, эски ўзбек тилида “катта қишлоқ, шаҳарча” [АНАТИЛ, 4, 37] маъносида қўлланган қасаба сўзи бугунги кунда ишлатилмайди. Бироқ маъно ўзгаришларига учраган бу сўз шеваларда “ўчоқ усти билан ўт ёқиладиган тешикни ажратувчи қисм” [Узоқов, 203], “бешикнинг кўприги” [ЎТИЛ, 5, 256] маъноларида қўлланилади. Аслида “тилла ёки кумуш ип; зар уқа; кимхоб, зарбоф” маъноларида метафорик усулда жой (шаҳарча, кўрғон)ни номлаган бўлса-да, бугунги кунда “узун докадан аёллар бошига баланд қилиб ўраш учун қўйиладиган картон тутқич ва унга ўралган рўмол”ни аташга ихтисослашган [ЎТИЛ, 5, 256].

Ҳозирги даврда мавжуд бўлган ЛБларни аниқлашда тарихий-қиёсий усул у қадар самарали эмас. Чунки турли тарихий даврларда қўлланган сўзлар ва уларни ифодаловчи тушунчалар вақт ўтиши билан эскирган бўлиши ҳамда бугунги кун учун жиддий аҳамиятга эга бўлмаслиги мумкин.

Лексик бўшлиқларни аниқлашнинг кўриб ўтилган усуллари бир-биридан муайян фарқларга эга бўлса-да, муштарак жиҳатлари кўпроқ. Тил ичидаги бўшлиқларнинг аниқлашда мазкур усуллар етарлича имкониятга эга. Бироқ ҳар қандай ЛБни тўлдириш ва янги лексемани тилда оммалаштириш осон эмаслигини англаган ҳолда бўшлиқларнинг энг муҳим ва аҳамиятли (релевант)ларини аниқлаш ва бартараф этиш мақсадга мувофиқ. Шунинг учун умумхалқ тилида муайян лисоний-нутқий эҳтиёж натижасида шаклланган сўзларни адабий тил лексикасида муқобили бор-йўқлигини текширишни назарда тутувчи сўзларнинг қўлланиш доираларини қиёслаш усули бошқа усуллардан анча устувор жиҳатларга эга. Айни шу усул ёрдамида адабий тилдаги бўшлиқларни аниқлаш ва тўлдириш бу борадаги ишларнинг мақбул ва маъқул тарзда жорийланишига хизмат қиласи. Негаки мазкур сўзлар тил эгалари томонидан муайян нутқий (лисоний) эҳтиёж натижасида яратилган. Шунингдек, мазкур сўзларнинг тор доирада бўлса-да қўлланилиши (оммалашганлиги)

⁸⁰ Чуйкамоқ сўзнинг пишириш билан боғлиқ маъноларда келишини мазкур феъл асосининг чуйкилдавик номли таом номи таркибида сақланиб қолганлиги ҳам тасдиқлайди (Яна қаранг: Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили (Корақалпоғистон худуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2009. 76-бет).

уларнинг ўз ареалини тез ва осон кенгайтиришига ҳам имконият беради.

Мазкур сўзларнинг айримлари муайян ижодкор (ёки тил эгаси) томонидан яратилганлиги уларни АТ учун тавсия этишда ҳам қўл келади (тавсия этувчининг ўзи томонидан яратилган “сўз” индивидуал, субъектив жиҳатлари билан ўзгалар эътиrozига сабаб бўлиши мумкин).

Бундан хулоса қилиш мумкинки, АТдаги ЛБни тўлдиришда тилнинг муайян кичик ареалида учрайдиган бирликларни таҳлилга тортиш, уларнинг имкониятларини баҳолаш ва шу асосда оммалаштириш ва барқарорлаштириш учун тавсия этиш яхши натижа бериши мумкин.

2.2. Адабий тил ва шевалар лексикасини қиёслашда аниқланадиган лексик бўшлиқлар

Шевалар лексикаси шу қадар бойки, кундалик фаолият учун зарур бўлган барча тушунчалар ўз номига эга. Шевалар лексикасини АТ лексикасига қиёслаш асосида АТ лексикаси учун лексик бўшлиқ ҳисобланувчи жуда кўп сўзлар топилиши мумкин. Қуйида шундай сўзларнинг айримларига диққат қаратамиз:

1. Тана аъзолари билан боғлиқ ДСлар. Шеваларда АТда мавжуд бўлмаган *тәнәв* “бурун тешиги” (ЎХШЛ, 245), *көмәкәй*⁸¹ “тилнинг учи” (ҚЖШ, 158), *урт* “офиз бўшлиғи” (ЖҚЎШ, 49), *тәхтәпүш(m)* “икки елка ўртаси” (ЎХШЛ, 245), *бўғанәйъълъ* “қўлнинг тирсакдан елкагача бўлган қисми”⁸² (ЖҚЎШ, 144), *чуйдә* “орқа мия” (Рахимов, 74), *жъегжъе* “бошининг қулоқдан пастки ва бўйиндан тепа қисми” (ЮҚЎШ, 132), *кәпържәк* “бурун тоғайи”⁸³ (БЎШ, 186), *өрәл* “одам бошининг энг тепаси, соч айланаси” (ЗТҚ, 368) каби соматик ДСлар ҳам талайгина. Шунингдек, ҳайвон ва парранда узвларини номловчи айrim ДСлар ҳам шевалар лексикасини АТдан фарқланишини таъминлайди: *мугузәк* “парранда думғазаси устида йифиладиган ёғ, жир” (ЖҚЎШ, 131), *бўжъун* “кабутарлар тумшуғи устидан ва боши ортидан қайрилиб ўсиб чиққан пат” (ЎХШЛ, 48) ва ш.к.

⁸¹ Жанубий Қозоғистон ва Тошкент шеваларида бу сўз очкўз, мечкай маъноларида ҳам қўлланилади (Бегалиев, 149). Бухоро ўғуз шеваларида эса бу сўз эркаклар рақс турини ифодалайди (БЎШ, 59).

⁸² Ушбу аъзо Тошховуз шеваларида қәр (ТВЎШ, 59), Қарноқ шевасида қәръ (ЎХШЛ, 157), Корабулоқ шевасида йэгэмбълак (Бегалиев, 145) тарзида ҳам номланган.

⁸³ Бу тушунча Иқон шевасида қенирчәк (ЎХШЛ, 141) шаклида қўлланилади.

2. Касаллик билан боғлиқ ДСлар: *бертмәқ* (//*бертълмок*) “шикастланмоқ, кучли чираниш оқибатида мускулларнинг чўзилиши” (ЎХШЛ, 50), *шәллүк* “чарчаш натижасида тананинг увишиб қолиши” (Рахимов, 74), *төгәй* (//*төгәйәк*) “ёш болаларда учрайдиган қулоқ орқасидан чиқадиган яра” (ЎХШЛ, 253), *тескән* (//*терсак*) “тилга чиқадиган яра” (ЎХШЛ, 255), *хъльм* “кўздаги нам туфайли пайдо бўладиган йиринг”, *әсъл-әсъл* “ўзини осиш, яъни осиб ўзини ўзи ўлдириши (суицид) касаллиги”⁸⁴ (ТВЎШ, 10) ва ш.к.

Шунингдек, кузатишларга асосланиб айтиш жоизки, адабий тил лексикаси учун бўшлиқ ҳисобланувчи шева сўзларининг катта қисми от туркумiga оид: *әләқанот* “қон сўрувчи ҳашарот” (ЖҚЎШ, 72), *әндәләқ* “тандир қилиш учун қазилган чуқурча” (ЎХШЛ, 18), *әхмәнә* “кудуқдан олинган сувни тўплаб қўйиш учун қазилган ҳовуз” (ЮҚЎШ, 124), *бычқы* “қўл appa” (ЎХШЛ, 53), *вуччәм* “учта туккан кўй” (ЎХШЛ, 62), *гўзәрмән* “йўловчиларни дарёдан ўтказиб қўювчи қайикчи” (ЎХШЛ, 70), *гуллъкъ* “кунлик ишларни бажарувчи ишчи”⁸⁵ (БЎШ, 171), *дәрнәй* “пиёзнинг ўртасидаги ўсимта, ниш” (ТВЎШ, 27), *жәнгәзъй* “озиқ тиши чиққан от” (ҚЖШ, 153), *ғәнәдәров* “беданинг биринчи ўрими” (ЎХШЛ, 65), *жъръм* “бирор нарсанинг кемтиги, нуқсони, камчилиги”⁸⁶ (ЎХШЛ, 104), *ъригәбә*⁸⁷ “нарсанинг йирик қисми” (ТВЎШ, 40), *кулхәндақ* “кул, чиқинди тўклиладиган жой”⁸⁸ (БЎШ, 188), *кўрпә* “беданинг охирги ўрими” (БЎШ, 189), *ләқәмчә* “мол бўкиб қолганда оғзига солинадиган чўп, толхивич”⁸⁹ (Абдуллаев, 64), *лук* “палағда тухум” (БЎШ, 191), *пъимә* “қўйларнинг қиши бўйи қўйхонада тўпланадиган ва баҳорда (ёки ёзда) кавлаб олинадиган тезаги”⁹⁰ (ЖҚЎШ, 141), *пуммәтердъ* “рўзфорда ёқилғи сифатида фойдаланиш учун ғўзапояни йиғиши” (БЎШ, 204), *тәрәғәч* “товуқхонага товуқлар қўниб туриши учун ўрнатилган ёғочлар” (ТВЎШ, 103), *тезгәкъ* “қўшиқнинг тез айтиладиган қисми” (ТВЎШ, 106), *субәй* “бузофини эмизишдан

⁸⁴ Турк-калтатой шеваларида бу касаллик *вэс-вэс* (ТКШ, 79) сўзи билан ифодаланади.

⁸⁵ Мазкур тушунча ва унинг номи қарақалпоқ тилида ҳам мавжуд. Яна қаранг: Қарақалпақ тилиниң түснидирме сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1982. 2-том. – Б. 74.

⁸⁶ Мазкур тушунча қозоқ тилида жириқ тарзида номланган. Қаранг: Қазақ тилиниң түснидирме сөздигі. – Алматы, 1959. – Б. 255.

⁸⁷ Мазкур сўз қарақалпоқ тилида “йирик бошли” маъносига эга. Яна қаранг: Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1983. – Б. 142.

⁸⁸ Бу тушунча кўпгина шеваларда *култепа* тарзида номланган.

⁸⁹ Мазкур тушунча Бухоро ўғуз шеваларида *ламча* тарзида ҳам қўлланилади.

⁹⁰ Бу тушунча турк-калтатой шеваларида *тошчалма* ДСи билан ифодаланади.

ажратилган сигир” (Сувонова, 21), үчәйәк “қадимги уч оёкли ўчоқ” (ЗТҚ, 393), хез “ўрнидан туриш, кўтарилиш” (ҚШТ, 138), хушкъ “витамин етишмаслигидан юзда пайдо бўладиган доғ” (БЎШ, 218), чъгътләмоқ “пахтанинг чигитини қўлда ажратмоқ” (ТВЎШ, 125), ҳәқнә “икки марта қўзилаган қўй” (БЎШ, 237), ҳәққа “миниб юриладиган таёқ” (ТВЎШ, 120), ҳәмәләк “товуқларнинг совуқ ва нам истаб ерни тирнаб очиши ва шу ерда тўшини ерга бериб ётиши”, шөрии “об-ҳавонинг айниши, бузилиши”⁹¹ (ЎХШЛ, 317), ғоләкә “эшикни ичкаридан ёпиб турувчи нарса” (ТВЎШ, 26) ва ш.к.

Кузатишлар жараёнида феъл туркумига оид ДС ҳам салмоқли ўринга эга эканлигини маълум бўлади: әйәқләшишмәк “бирга ётмоқ” (ЎХШЛ, 14), әтәнәқләмәк “шошиб чопиб кетиш (бала ҳақида)” (ТВЎШ, 10), ғазәнмәк “қўл кўтариб дўқ қилиш” (ЎХШЛ, 64), дамақлашимәк “бирга овқатланмоқ” (ЎХШЛ, 77), ъижъулмәк “биор ишга ёки илтимосга норози бўлиб турмоқ, оғринмоқ”, йәдрәмәк “тартибсиз равища сочилиб ётмоқ”, йегърмәк “биор жой ёки объектнинг атрофини девор ёки бошқа тўсиқ билан ўрамоқ, чегараламоқ”, мәнтьымәк // мәлтъымәк “қулоч очмасдан сузиш” (ЎХШЛ, 181), пәйхәс бөлмоқ⁹² “диққат-эътибор бермоқ” (БЎШ, 200), порт қълмәк⁹³ “калла-поча, парранда кабиларнинг жуни (ёки пати)ни иссиқ сувда ивитиб тозалаш”⁹⁴, тэръқмәк “ичидан эзилмоқ, хафа бўлмоқ” (ЎХШЛ, 254), сълув “гўштни суюқдан ажратиш” (ТВЎШ, 97), ҳъиррәймәк “зўрма-зўраки жилмаймоқ” (ЎХШЛ, 288), өйқанмәк “ҳар нарсани ўйлаб ухлай олмаслик” (ҚШТ, 163), мичқыләмәк “қўл билан тегиниб ташламоқ, ушлаб ташламоқ” (ҚШТ, 83), сергъымәк “нами қочмоқ, бир оз қуrimоқ” (ЎХШЛ, 237), бълдърәхләмәк “кўз олдининг қоронғулашиши”⁹⁵ (ЖҚЎШ, 82), ғәржъши “бир чеккадан емириш, ғажиш” (ЗТҚ, 350), ғөвдъкмоқ “баҳорда қўй-эчкиларнинг янги чиққан ўт-ўланларга ўрганиши ва натижада озғинлашуви” (БЎШ, 172), тенгәмәк “кийим бичиши ва тикиши учун кийувчининг ўзидан ўлчов олиш” (ТВЎШ, 106), тъзәрләмәк “тизза билан юриш” (ТВЎШ, 106), шъръқтърмәк “жаҳл

⁹¹ Мазкур тушунча турк-калтатой шеваларида *къраши* деб номланган.

⁹² Тошховуз шеваларида *пәйқасламоқ* (ТВЎШ, 85) “фарқига бормоқ” маъносида қўлланади.

⁹³ Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Т.: Муҳаррир, 2011. – Б. 233.

⁹⁴ Туркман тилида порт сўзининг чиритиш, яроқсизлантириш маънолари бор. Бу ҳақда қаранг: *Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğü. İki tomluk. II том. K-Z – Aşgabat: Ylym, 2015 ý. – Б. 207.*

⁹⁵ Ушбу тушунча айрим шеваларда *тұнжырәши* (ЖҚЎШ, 53) тарзida ҳам номланган.

билин отиш” ва ш.к.

Сифат туркумига оид бўлган ДСлар миқдор жиҳатидан от ва феъллардан кейинги ўринни эгаллайди: зэмбәқы “сапсар ранг, бинафша тусли” (ЎХШЛ, 109), мәшәк “сариқ тусли, малларанг” (ЖҚҮШ, 129), бўрқут “сочи тўзғиган (қизга нисбатан)” (ЖҚҮШ, 86), музрәнг “кишининг оқарган (ўчган) юзи ранги” (ЎХШЛ, 186), пъстәқы “оч яшил ранг” (ҚЖШ, 163), түйләс “туки кўп (одам ҳақида)” (ТВЎШ, 111), хапгър “писиб келиб ташланадиган (ит ҳақида)” (ҚШТ, 137), хыррә “овози битган, хириллаб гапирадиган (киши ҳақида)” (ТКШ, 134), өсмәсәк “ёшига муносиб тарзда ўсмаган” (ЗТҚ, 394), йържъек “доим тиржайиб турадиган” (БЎШ, 184) ва ш.к.

Муқояса натижасида АТ учун ЛБ бўлган равиш туркумига хос ДСлар ҳам талайгина эканлиги қайд этилди: ҳашәкәлла “барибир, ҳар қандай ҳолатда ҳам, дабдурустдан, ўйламай” (ЎХШЛ, 287), дөржъ “ёппа, кўтара, бирданига кўпроқ” (ЗТҚ, 252), лўк (// лўкка) “бирданига, кўтарасига” (ТВЎШ, 71), эммәқуий “оёғи осмондан бўлиш ҳолати” (ТВЎШ, 81), ҳамишәк “ҳар доимги, ҳар кунги” (ЎХШЛ, 285) ва ш.к.

Бироқ сон ва олмош туркумига хос бўлган ДСлар жуда кам (дукаса “икков(лашиб)” (ЎХШЛ, 90), бъйэнкъ “зикр қилингандан бошқа, айтилган, кутилгандан бошқа (“мазкур”нинг антоними”) (БЎШ, 167), шъмилдъриқ “ҳеч нарса” (ҚШТ, 153) ва ш.к.)

Шунингдек, кузатишлар жараёнида ўзбек халқ шеваларида АТ учун ЛБ бўлган дам (“жим бўл” маъносидаги сўз), тэй-тэй (юришни ўрганаётган болани қадам ташлашга ундовчи сўз), қәләқ (ўрдакни чақиришда қўлланиладиган ундов сўз) (ТВЎШ, 58) каби ундов сўзлар, ҳатто модал (кәскүнам “тескарисига, аксига олиб” (ЗТҚ, 362), әръ “ҳар ҳолда, ишқилиб” маъносидаги сўз) ва ёрдамчи сўзлар мавжудлиги аниқланди. Мазкур фактлар шевалар лексикасининг ўзбек АТни бойитишдаги имкониятлари бисёрлигини, шунингдек, бу имкониятларнинг тил ривожига боғлиқ тарзда тадрижий кенгайиб боришини кўрсатади.

Таъкидлаш жоизки, шевалар лексикасининг адабий тилдан фарқланиши унинг моҳиятини ташкил этувчи атрибут саналади. Ҳатто бугунги ахборот асрида, ОАВ, интернет ривожланган бир даврда диалектлар лексикасининг адабий тилга мослашиб бориши жуда секинлик билан, ҳатто сезилар-сезилмас даражада давом

этади⁹⁶. Бу эса ҳар бир кишининг ўз она тили (шеваси)га бўлган эътиқоди ва ихлоси натижаси сифатида баҳоланиши мумкин. Бугунги кунда АТнинг ижтимоий, миллий, маданий эҳтиёж маҳсули ўлароқ шаклланганлигини ҳамма англаб етган. Шунинг баробарида, қадим туркий тил хусусиятларини ўзида мунтазам ва мужассам сақлаб келаётган шеваларнинг лисоний, маданий, миллий ўзига хослигини ва аҳамиятини ҳам ҳеч ким инкор эта олмайди.

Шеваларда фаол қўлланувчи сўзларни адабий тилдаги оммалашган ва меъёрлашган сўзлар билан солиштириб ўрганиш тил лексикасининг ички ўзгаришларини баҳолашга катта имконият яратади. Шунингдек, мазкур муқояса натижасида аниқланган ДСлар ёрдамида адабий тилдаги ЛБларни тўлдириш (тушунчаларни номлаш) мумкин. Бу эса адабий тил лексикасини бойиши ва софлигини таъминлашда катта аҳамиятта эга.

2.3. Адабий тил ва шевалар қиёсида аниқланадиган лексик бўшлиқларни диалектал сўзлар билан тўлдириш мезонлари

ЛБларни ДСлар билан тўлдиришининг асосий меъёрлари. АТ билан шевалар лексикасини қиёслаш ва шу асосда адабий тилдаги ЛБларни аниқлаш ҳамда тўлдиришда муайян назарий эталонга (манбага) таяниш лозим. Зеро, адабий тил ўз хусусиятидан келиб чиқиб омма учун муҳим, меъёрлашган ва зарур лисоний воситаларнигина ўзида мужассамлаштиради.

Шевалар лексикасини ЎТИЛ билан қиёслаш асосида адабий тил лексикасидан жой олмаган жуда кўп ДСларни аниқлаш мумкин. Бироқ мазкур сўзлар (ва улар ифодалайдиган тушунчалар)ни адабий тил учун қай даражада аҳамиятли эканлигини белгилаш анча мушкул. Бундай вазиятда лисоний бирликларнинг адабий норма даражасига қўтарилиши ва бунга таъсир этувчи омилларни ҳам билиш талаб қилинади. Зеро, адабий меъёр даражасига чиқа олмайдиган ДСлар билан адабий тилдаги ЛБларни тўлдиришга уриниш бемаъни ишдир.

“Умуман, адабий тилнинг диалектал ва сўзлашув тили лексикаси ҳисобига бойиш процесси нуқтаи назаридан диалектал ва сўзлашув тилига оид сўзларни қўйидаги уч қатламга ажратиш мумкин: 1) диалектларга ва сўзлашув тилигагина хос бўлиб қоладиган

⁹⁶ Ражабов Н. Ўзбек ҳалқ шеваларининг адабий тилга сингиб бориши (сиртқи ва кечки бўлим студентлари учун қўлланма). – Самарқанд: СамДУ, 1977. – Б. 70.

сўзлар (масалан, иннайкин, (адабий тилда ундан кейин), жа (адабий тилда жуда)); 2) адабий тилга ўтиш процессидаги сўзлар; 3) адабий тилга ўтган сўзлар”⁹⁷. Мазкур таснифдаги биринчи тоифа сўзлар адабийлашишга лойик эмас. Учинчи тоифа эса адабийлашиб бўлган сўзлар. Демак, шу икки тоифанинг ўртасидаги оралиқ иккинчи тоифа, яъни адабий тилга ўтиш жараёнидаги (ўтиши мумкин бўлган) сўзларни АТ учун ЛБ сифатида баҳолаш мумкин. Бироқ уларнинг адабийлашиш ёки “унутилиш” тақдирини белгилаш осон эмас.

Луғатчилик тамойилларига кўра “сўзлашув тилидаги ва диалектал сўзлардан луғатга қуидагилар киритилади:

а) сўзлашувда кенг қўлланиладиган ва ёзма адабиётда ҳам кўп учрайдиган сўзлар: *зап, роса, пақъос, унақа, шунақанги, бопламоқ, қотирмоқ*;

б) адабий тилда параллел қўлланадиган синонимик сўзлар: *нарвон – шоти, сўри – кароват – чорпоя* ва шу кабилар;

в) ёзма адабиётда қайд этилмаган, аммо адабий тилда параллели (муқобили – А.Х) бўлмаган сўзлар: *елвизак, ойдин, чаптар, сўғон* ва шу кабилар;

г) айрим жойларгагина хос бўлса-да ёзма адабиётда учрайдиган (*метапоя, атак-чечак* ва шу кабилар) ва адабий тилда параллели бўлмаган сўзлар: *негов, қақас* (Фарғона), *камгак* (Тошкент) ва шу кабилар”⁹⁸. Мазкур таснифнинг “в” ҳамда “г” банди бевосита АТ учун ЛБ бўлган сўзларни назарда тутади. Аслида, бу типли сўзларнинг АТдаги бўшлиқларни тўлдириши ва шу орқали тилнинг ифода имкониятларини ошириши жуда эрта англанган. Бироқ бундай сўзларни адабийлаштириш борасида луғатчилик тажрибалари мақташга арзигулиқ эмас. Аксинча, бу типли сўзларнинг адабийлашувида сўз усталари ва ОАВнинг ташаббускорлиги луғатшунос ва тилшуносларнидан самаралироқ кечган. Ваҳоланки, бу борада миллий тилшуносликда диалектологик манбалар ва тажрибалар етарлича топилади.

АТдаги ЛБларни тўлдиришда тилшуносликнинг бирламчи ва энг муҳим вазифаси диалектологик тажрибалар ва замонавий ўзбек сўзлашув нутқини ҳам жиддий ўрганишдан иборатdir. Мавжуд шева материаллари ҳам бу борада катта имкониятларга эга. Уларни қиёсий ўрганиш орқали АТ учун зарур бўлган қўплаб сўзлар аниқланиши мумкин. Фақат уларнинг адабий тил нормаларига

⁹⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугатини тузиш учун қўлланма. – Т.: Фан, 1964. – Б. 11.

⁹⁸ Ўша манба, 16-бет.

мувофиқ ва муносиб бўлишини таҳлил қилиш талаб қилинади.

Муқояса жараёнида АТдаги ЛБни тўлдиришга муносиб деб топилган ДСларни айни шу жиҳатдан, яъни лексик норма даражасига чиқа олиши ёки чиқа олмаслигини назардан қочирмаслик керак.

“Диалектларга оид сўзларнинг диалектизм эканлиги, одатда, адабий тилдаги ёки бошқа шева, диалектлардаги сўзларга қиёсланган ҳолдагина аниқланади”⁹⁹. Шунингдек, ДСларни, асосан, ЎТИЛдаги сўзлар билан қиёслаш орқали уларнинг адабий тилдаги ЛБларни тўлдириш имкониятига эга ёки эга эмаслигини баҳолаш мумкин. Зоро, изоҳли луғат луғатнинг энг муҳим ва асосий тури¹⁰⁰ сифатида зарур лексик бирликларнинг АТда мавжудлиги ёки йўқлиги ҳакида етарлича маълумот беради.

ЎТИЛ адабий тилдаги барча лексик бирликларни қамраб олганлиги, шунингдек, меъёрий-норматив луғат эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Тўғри, бошқа лингвистик (имло, талаффуз, этимологик ва б.) луғатлар ҳам бу борада тадқиқ манбаси (эталони) сифатида қаралиши мумкин, бироқ лексик бирликларнинг изоҳланиши, қўлланилиши ва семантик хусусиятларини кўрсатишида изоҳли луғатнинг имкониятлари кенгроқ. Шу боис адабий тилдаги ЛБларни аниқлаш, баҳолаш ва таҳлил қилишда изоҳли луғат этalon манба сифатида қаралиши лозим.

ЎТИЛда, хусусан, унинг 2006-2008 йилларда нашр этилган вариантида ўзбек тилининг ҳозирги даврда кенг истеъмолда бўлган сўзлари тўлиқ қамраб олинган¹⁰¹. Ўзбек тили XX асрнинг иккинчи ярмида, шунингдек, кейинги йилларда “янги-янги сўзлар, сўз шакллари ва ифода воситалари билан бойиди, шу билан бирга, сифат жиҳатидан ҳам анча ўзгарди. Унда янги меъёр (норма)лар, янги хусусиятлар шаклланди ва ривожланиб бормоқда”¹⁰². Бу каби ўзгаришларнинг барчаси ЎТИЛда ўз ифодасини топган¹⁰³. Мазкур жиҳатлар ҳам ЎТИЛнинг ушбу йўналишдаги тадқиқотлар учун энг муҳим ва муносиб қиёсий асос сифатида танланишга лойиқлигини кўрсатади.

⁹⁹ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 131.

¹⁰⁰ Гак В. О. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. М., 1977. – С. 12

¹⁰¹ Таҳлиллар жараёнида ЎТИЛнинг 2020 йилда тузатилган 2-нашридан фойдаланилди.

¹⁰² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – Б. 8.

¹⁰³ Ўша жойда.

“Шевага оид сўзлардан: 1) адабий тилда параллел қўлланадиган *кароват-сўри-чорпоя* каби сўзлар; 2) адабий тилга мансуб бўлмаса ҳам, кўпчилик шеваларда қўлланадиган ва ёзма манбаларда ҳам учрайдиган *гурунг, манглай, қўноқ* каби сўзлар; 3) адабий тилда варианти бўлмаган, маълум бир ёки бирдан ортиқ шевада қўлланадиган *елвизак, елвагай, арчимоқ, арна* каби сўзлар” (ЎТИЛ, 1, 11) киритилиши назарда тутилган мазкур лугатда ҳам жуда кўп ижтимоий ва лисоний аҳамиятга эга бўлган ДСлар тушириб қолдирилган. Айниқса, “адабий тилда варианти бўлмаган (АТ учун ЛБ ҳисобланувчи – А.Х.), маълум бир ёки бирдан ортиқ шевада қўлланадиган” муҳим аҳамиятли ДСларнинг лугатга кам киритилганлиги унинг жиддий камчиликларидан биридир. Ҳолбуки, лугат тузувчиларнинг мазкур масалага алоҳида ёндашиши, диалектологик лугатларни қиёсий ўрганиши ва зарур сўзларни лугат учун саралаб олиши энг муҳим вазифаларидан биридир.

Муқояса жараёнида АТ учун ЛБ деб топилган ДСнинг бошқа шеваларда қандай маъноларда қўлланилишини тавсифлаш учун турли шева лугатларига¹⁰⁴ мурожаат қилиш талаб қилинади. Шу эҳтиёждан келиб чиқиб жорий давргача яратилган барча диалектологик лугатларни¹⁰⁵ қиёсий ўрганиш орқалигина ДСнинг АТдаги ЛБни тўлдириш имкониятлари тўғри баҳоланиши мумкин. Шунингдек, сараланган ДСларнинг ўз ёки ўзлашма бирлик эканлигини баҳолаш учун унинг қўшни ва қардош тилларда қандай маъноларда қўлланилишини кўриб чиқиш ҳам фойдадан ҳоли эмас.

Шевалардаги ўзлашма сўзларни таҳлилга тортишда уларнинг шевага хос хусусиятларига диққат қаратиш муҳимдир. Зоро, муайян системадаги ўзлашма сўз тадқиқот обьекти қилиб олинганда унга ўзлашма сифатида қарашиб мумкин эмас¹⁰⁶, чунки у лексик системадаги бошқа туб сўзлар каби ўзининг лексик-семантик хусусиятлари билан муайян ўринни эгаллаган бўлади. Бошқача айтганда, ўзлашма сўз мазкур системанинг тегишли ячейкаси сифатида янги макон ва мақом (маъно ва узус) билан юкунган бирлигидир. Бу хилдаги сўзларнинг семантик хусусиятлари ўзга (шу сўзнинг олдинги макони бўлган) тилдагига анча яқин бўлиши мумкин. Бироқ тадқиқ

¹⁰⁴ Бу ҳақда яна қаранг: Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 48-113.

¹⁰⁵ Бу ҳақда яна қаранг: Мадвалиев А., Жабборов Э. Ўзбек диалектал лексикографиясига қўшилган муносаб ҳисса // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011. – №6. – Б. 120-124.

¹⁰⁶ Фердинанд дў Соссюр. Умумий тилшунослик курси (француз тилидан И. Мирзаев таржимаси). – Т.: “Navoiy universiteti” нашриёт-матбаа уйи, 2019. – Б. 32.

жараёнида бу сўзниң жорий шевадаги маъновий хусусиятлари бирламчи аҳамиятга эга бўлади.

Энг муҳими, мазкур саралаш жараёнида АТ учун муносиб сўзни топишдир. Бу муносиб сўз шевалардаги соф (прогрессив) диалектизмлар орасидан қидирилиши ўз-ўзидан равшан. Бундай ДСлар шеваларда исталганча топилади. Уларнинг аксарияти АТдаги ЛБни тўлдиришга қодир. Бироқ “адабий тилда ўз эквиваленти – муқобил сўзларига эга бўлмаган сўзларни ҳеч иккиланмасдан изоҳли луғатларга киритиш керак”¹⁰⁷ деган ёндашув ҳам у қадар ўзини оқламайди. Шу боис прогрессив диалектизмлар орасидан ҳам ҳозирги замон ўзбек АТи учун энг муҳим, номланиши зарур бўлган ЛБни тўлдирувчи ДСлар ажратиб олинсагина уларнинг адабийлашуви ҳам осон кечади.

АТдаги ЛБларни ДСлар билан тўлдиришда, албатта, муайян меъёр ва мезонларга амал қилиш даркор. Зеро, адабий тил ўз хусусиятига кўра нормалашган ва турғун жиҳатларга эга тил бирликларидан ташкил топган. Бу эса адабий тил лексикасидаги бўшлиқларни ДСлар билан бартараф этишда муайян тамойилларга асосланиш лозимлигини кўрсатади. Адабий тилдаги ЛБларни ДСлар билан тўлдиришда қуйидаги меъёр ва мезонларга алоҳида дикқат қаратиш зарур:

1. АТдаги ЛБни ДСлар билан тўлдиришда айнан АТ ва шевалар лексикаси қиёсида аниқланган ЛБни, яна ҳам аниқроқ айтганда, муқояса жараёнида АТ учун ЛБ ҳисобланувчи ДСни таҳлилга тортиш керак. Зеро, мазкур муқояса натижасида АТ лексикасида бўшлиқ сифатида баҳоланганди ўрин ҳамда шу ўринга муносиб ДС бир вақтда аниқланади. Бу эса қаралаётган ДСнинг мазкур ўринга не чоғли муносиб эканлигини ҳам тавсифлашга ёрдам беради.

Тил лексикасидаги бўшлиқларни топишнинг бошқа усуллари ёрдамида аниқланган бўшлиқларни тўлдиришда тегишли аниқлаш усулининг ўзига хос хусусиятлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Хусусан, сўз ясалиш парадигмасида ясалмалар мажмуасини таҳлил қилиш орқали аниқланадиган ЛБни сўз ясалиш тизими орқали тўлдириш бошқа усуллардан қулайроқ. Бинобарин, муайян масаланинг муаммоли жиҳатларини аниқлашда фойдаланилган усул мазкур масаланинг ечимини топишда ҳам устувор имкониятларга эга бўлади. Худди шу каби АТ ва шевалар лексикаси қиёсида

¹⁰⁷ Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли луғати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1991. – Б. 56.

аниқланган ЛБни түлдиришда ҳам уларнинг қиёсий жуфти (муқобили) бўлган ДС катта имкониятга эга бўлади.

2. АТдаги ЛБни түлдираётган ДС адабий тил бирликларининг аксар хусусиятларини ўзида мужассамлаштира оладиган даражада имкониятли бўлиши керак. Яъни, лексик тизимга кирадиган янги сўз шу тизим хусусиятларини ўзида намоён этиши, бошқа элементлар билан лексик-грамматик алоқага кириша олиши лозим¹⁰⁸. Айни хусусиятларни ўзига мужассам эта олмаган ДСнинг адабий тил лексикасида “яшаб” қолиши мушкул.

Шунингдек, мазкур ДС адабий норма даражасига чиқиши учун, аввало, диалектал норма даражасига етган, шева ахлининг мулоқот жараёнида фаол қўлланаётган, кўп даврлардан буён тил (шева) лексикасида мавжуд бўлган, кундалик турмушда қўлланиувчи муҳим тушунчани атайдиган сўз бўлиши лозим.

3. ДС адабий тилда унга муқобил сўз мавжуд бўлган тақдирда тил лексикасига киритилмаслиги лозим. Масалан, шеваларда кучли совуқ натижасида дарахт шохларида нам, ҳаво зарраларининг музлашидан ҳосил бўлувчи қироғни аташ учун қўлланувчи *сър* ДСи адабий тил бирлиги сифатида баҳоланмаган (қаранг: ЎТИЛ, 3, 520). Чунки бу тушунчани булдуруқ сўзи ҳам ифодалай олади. Демак, *сир* сўзини адабий тил лексикасига киритишга эҳтиёж йўқ.

Адабий тилда муқобили мавжуд бўлмаган муҳим аҳамиятли ДСни адабий тил лексикасига олиб кириш зарур. Зоро, ДСнинг АТ луғатларида қайд этилишида, биринча навбатда, уларнинг тил лексикасида муайян мавқени эгаллай олиш-олмаслигига жиддий эътибор бериш лозим¹⁰⁹. Масалан, аксар шеваларда қўлланиувчи *пэръмәқ* (ЎХШЛ, 217) сўзи бирор нарса (одатда, егулик)нинг кишига (танага) яхши таъсир қилиши, хуш ёқишини ифодаловчи сўз сифатида ишлатилади. Адабий тилда бу сўзнинг маънодоши ёки муқобили йўқ. Бу эса мазкур сўзни тил лексикасига олиб кириш заруриятини келтириб чиқаради.

Баъзан тил тадрижий тараққиёти давомида шаклланувчи баъзи лексик бирликлар ўз муқобилининг ўрнини эгаллаши, ҳатто уни фаол қатламдан нофаол қатламга суриб чиқариши мумкин. Масалан, *баҳор* сўзи *кўклам* сўзининг кам қўлланишли бўлишига сабаб бўлган.

¹⁰⁸ Сат Ш. Ч. Формирование и развитие тубинского национального литературного языка. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1973. – С. 97.

¹⁰⁹ Оруджев А.А. Теоретическое обоснование к “Толковому словарю азербайджанского языка”: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1962. – С.16.

Бу каби ҳолатларда вақт омилиниң тилга таъсири яққол сезилади. Демакки, тилда қайси лексик бирликнинг барқарорлашуви ва синонимик қаторда доминанта (бош сўз)га айланишини олдиндан белгилаш мушкул. Қайд этиш керакки, аксар ҳолларда ДСнинг зарурий эҳтиёж бўлмаган нутқий вазиятларда қўллаш ҳолатлари ҳам учрайди. Бироқ бундай ҳолатлар ДСнинг адабийлашувига хизмат қилмайди. Тилнинг ўзига хос ички, барқарорликни сақлаш хусусияти бундай ДСларнинг оммалашшишига йўл қўймайди. Бундан келиб чиқадики, тил лексикасида муайян зарурият бўлмаган вазиятда ДСнинг барқарорлашиши мумкин эмас.

4. ЛБМД қўллашга қулай, иложи борича соф ўзбекча ва айни дамда кенг оммалашшига имкониятли бўлиши лозим. Айниқса, бу борада эски ўзбек тилида (ёки туркий тилда) қўлланилган, соф туркона оҳангга эга бўлган сўзларга алоҳида имтиёз бериш жуда тўғри йўлдир. Бу орқали тилимизнинг софлиги таъминланиши баробарида ўзбек тилининг туркий тиллар билан уйғунлашуви ҳам бир оз кучаяди.

Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидаги шеваларда қўлланилувчи *шувом* сўзини олиб кўрайлик. *Шувом* сўзи зарра ҳолида (томчи эмас!) ёғаётган ёғинни ифодалайди¹¹⁰. Соф туркийча бу сўз қардош тилларда ҳам мавжуд.

Худди шу каби супурилмаган, тозаланмаган, йиғиширилмаган жойдаги кир, чанг, чиқинди қабиларни номловчи қөқъым сўзи ҳам соф туркона ва айни дамда ўзбек халқининг аксариятига тушунарли бўлган сўзлардан биридир. Бу сўзнинг унга ёндош тарзда қўлланилувчи қўқимоқ феъли асосидан ясалганлиги ҳам кўпчиликка маълум. Бу эса мазкур хусусиятга эга бўлган сўзларнинг ҳеч иккиланмасдан адабий тилга олиб кириш мумкинлигини кўрсатади.

5. ЛБМД унга вариантдош ва эквивалент бўлган бошқа бирлик (ёки ўзлашма)лардан қулайроқ, тушунишироқ ва имкониятлироқ бўлиши даркор. Умумхалқ тилида *пайи чўзилмоқ*, *мускули лат емоқ* каби бир неча сўз билан ифодаланувчи жароҳатни номлайдиган *тэйъишмәқ* ДСи ана шундай хусусиятларга эга. Бу сўз бошқа эквивалентларга нисбатан анча қулайлиги билан ажralиб туради ва бу унинг адабий тилга олиб кирилишига имконият яратади. Худди шу қаби вақтинча олинган нарсалар маъносида қўлланилувчи эрəтъ сўзи *ижара*, *бировнинг нарсаси* каби бирликлардан анча қулай.

¹¹⁰ Узоқов Ҳ. Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. – Б. 201.

Шунингдек, бу сўз қипчоқ ва ўғуз шеваларида фаол қўлланилади ва кўпчиликка тушунарли. Мазкур сўзда “пул тўламасдан фойдаланиш” семаси мавжудлиги унинг *ижара* сўзидан жиддий фарқланишини ҳам кўрсатади. АТ учун танланаётган варианtlарнинг ҳар бири ана шундай муқояса жараёнларида ўзларининг имкониятларини тўлароқ намоён этади.

Хозирги ўзбек адабий тилида ишлатиладиган ва адабий норма деб тан олинадиган сўзлар ҳам, аслида, маълум танланишлар натижасидир¹¹¹. Муайян тушунчани ифодалайдиган бир неча варианtlар орасидан энг муносибини танлашда, имкон қадар, кенг омма учун тушунарли бўлган вариантни танлаш маъқулроқ. Шунингдек, танлаш жараёнида сўзнинг адабий нормаларга мувофиқ келувчи шакли олиниши лозим¹¹². Зоро, танланган сўзнинг АТ бирлиги даражасига кўтарилиши унинг адабий меъёрларга мувофиқ кела олишига боғлиқдир.

Ўзбек АТнинг шаклланиш жараёнида кўп диалектли ўзбек тилининг барча имкониятларидан унумли фойдаланилган. Шунинг натижаси ўлароқ, АТда бир тушунчани номловчи маънодош сўзлар талайгина. Бу каби ҳолатлар сабаб “ўзбек лексикасининг янгиланиши ва миллий нормаларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ динамик лексик жараёнлар кечади”¹¹³. Бироқ “қаерда варианtlар сони кўп бўлса, шу ерда, албатта, меъёр тушунчасига эҳтиёж туғилади”¹¹⁴. Зоро, варианtlарнинг танланмаганлиги ва барчасининг бирдек қўлланилиши тил лексикаси барқарорлигига путур етказади. Бир неча варианtlарнинг адабий тилда мавжудлиги адабий норманинг танланганлик тамойилини асло инкор этмайди, балки мазкур типли варианtlарнинг етарли даражада ўрганилмаганлиги ва баҳоланмаганлигини кўрсатади¹¹⁵. Ҳолбуки, тилда маънодош сўзларнинг аксарияти ўзлашма сўзлар ҳисобига шаклланган. Уларни танлашда айни шу жиҳатга эътибор берилмаганлиги (аслида, маълум гуруҳлар томонидан бунинг ёқланганлиги) маънодош сўзларнинг нисбатан қўпроқ бўлишига сабаб бўлган.

¹¹¹ Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (адабий норманинг шаклланиши ва яшаш қонуниятлари). – Т., 1999. – Б. 42.

¹¹² ўша манба, 46-51-бетлар.

¹¹³ Мусаева Ф. Ўзбек тилида вариантилик // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №6. – Б. 72.

¹¹⁴ Нурмонов А. Лисоний бирликларда умумий ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995. – №1. – Б. 46.

¹¹⁵ Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (адабий норманинг шаклланиши ва яшаш қонуниятлари). – Т., 1999. – Б. 43.

Умумтил бирликлари орасидан бирор вариантнинг меъёр сифатида танланиши ҳам мураккаб жараён. Улардан фойдаланиш ёки фойдаланишдан воз кечиш тилнинг яратувчиси ва истеъмолчиси бўлган халқ ҳукмидадир. Муқобил варианлар орасидан танланган сўз қачонки тил истеъмолчилари учун маъқул келса (ва ундан кенг фойдаланиш бошланса), шундагина у фаол қўлланилувчи тил бирлигига айланиши мумкин.

6. Тилдаги муайян бўшлиқни номлаётган ДС ижтимоий ва лисоний жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиши лозим. Жуда тор соҳада қўлланилувчи, омма учун етарли даражада муҳим бўлмаган тушунчаларни номловчи сўзни тилда оммалаштиришга уриниш ярамайди. Хусусан, ипак қуртининг ипак ўрай бошлашини ифодаловчи *пэръи* ДСи у қадар катта ижтимоий аҳамиятга эга эмас. Гарчи бу сўз муайян жараённи номласа-да, бутун халқ учун катта аҳамият касб этмайди. Чунки ипакчилик билан шуғулланувчи кишилар бутун халқнинг жуда кичик улуш (қисм)ини ташкил этади.

Ипакчилик билан боғлиқ атамалар мазкур соҳа (ва у билан боғлиқ соҳалар) вакиллари, шунингдек, уни ўрганувчи кишилар учун жиддий аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Халқ орасида эса бу соҳага оид умумий билимлар мазкур соҳанинг энг характерли (типик) тушунчаларинигина қамраб олади. Кенг омма учун тушунарли бўлмаган ва тор доирада қўлланилувчи сўзларнинг энг зарурларигина адабий тил лексикасига киритилиши мумкин¹¹⁶. Тилда номланаётган ЛБнинг албатта муҳим аҳамиятли бўлиши унинг номланиш зарурияти ва имкониятини оширади.

7. Ўзга маданият(лар)дан кириб келган тушунчаларни номлашда ҳам ДСларни тиқиширавериш ўзини оқламайди. Чунки аксар ҳолларда бундай тушунчаларни “ифодалаш учун диалектал сўзларни кўллаш имконияти бўлмайди”¹¹⁷. Шу боис мазкур тушунчаларни калка ва ясама сўзлар билан номлаш қулайроқ. Айрим ҳолларда эса бундай тушунчалар тилга ўз номи билан бирга кириб келади. Тилимиздаги кўплаб неологизмлар “хаёт”ини кузатиб бунга амин бўлиш мумкин. Ўтган аср бошларида, шунингдек, охирларида тилимизни ўзбекчалаштириш мақсадида амалга оширилган шу хилдаги баъзи уринишлар самарасиз бўлганлигини ҳам ҳеч ким инкор

¹¹⁶ Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Т.: Фан, 2002. – Б. 116.

¹¹⁷ Ҳожиев А. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти III томлик. З-том (сўз ясалиши ва лексика). – Т., 1991. – Б. 150.

этмайди. Хусусан, мустақиллик йилларида айрим “тил фидойи”лари томонидан тавсия этилган ва маълум муддат матбуотда қўлланилган уchoқ, тайёра, билимгоҳ (институт), ҳужжатасровхона (архив), ойбитик (журнал) каби сўзларнинг тилда муқимлаша олмагани кўпчиликка маълум.

“Ҳар қандай тил қанчалик ривожланган бўлмасин, барибир, ўз эҳтиёжини ўз қатlam сўзлари ҳисобига қондира олмайди”¹¹⁸. Шу боис тилга ўзга тилдан сўз ўзлашади. Мазкур жараёнга фавқулодда ғашлик билан қараш ҳам тўғри эмас. Бироқ таъкидлаш ўринлики, ўзга маданиятдан кириб келаётган тушунча жуда эрта, яъни кириб келиши биланоқ ўзбекча номланса, шу тариқа тил лексикасида муқимлашиб қолиши мумкин.

8. АТда ўз номига эга бўлган, бироқ муайян нутқ услуби учун бўшлиқ ҳисобланувчи, яъни тегишли услубий хосланган сўз билан номланмаган тушунча ҳам унга бўлган кучли коммуникатив-информационтив эҳтиёж сабаб ЛБ сифатида баҳоланиши мумкин. Бу каби ҳолатларда тегишли тушунчани номловчи шевалардаги услубий, синонимик вариант(лар)ни АТга қабул қилиш зарурати пайдо бўлади.

Бугунги кунда лисоний ва нутқий бирликларни прагматик ва стилистик жиҳатларига кўра тавсифлаш уларнинг лингвистик хусусиятларини теранроқ англашга хизмат қилиши эътироф этилмоқда¹¹⁹. Аслида ҳам, муайян лисоний бирликнинг нутқий воқеланишини кузатмасдан у ҳақда етарлича билим тўплаш мушкул. АТ лексикасига олинаётган ДСнинг ҳам нутқ жараёнида намоён бўлувчи услубий ва прагматик хусусиятларини етарлича ўрганиш унинг АТга қабул қилиш зарурлигини ва долзарблигини асослашга хизмат қиласи. Мазкур жараёнда қўлланиш учун олинаётган ДС адабий тилдаги сўзга айнан лексик дублет бўлмаса ёки адабий тилдаги маънодошидан муайян қирраси ҳамда услубий жиҳатлари билан фарқлансангина уни адабий тилга олиб кириш мумкин. Масалан, *нолии* сўзига маъноси яқин сәрдәнъиши ДСи турк-калтатой шеваларида “ўз аҳволидан шикоят қилиш” маъносига эга. Мазкур ДСда “норозилик билдириш” семасининг кучсизлиги, шунингдек, “нола, фифон” маъноларида қўлланмаслиги унинг нолиш сўзидан

¹¹⁸ Жомонов Р. Сўз ўзлаштиришдаги асосий лисоний омиллар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. – №5. – Б. 9.

¹¹⁹ Пардаев А., Қурбонов С. Ёрдамчи сўз туркумларининг субстанциал-прагматик таҳлили // Интернаука. – 2017. – №. 11-2. – С. 98.

фарқланишини кўрсатади. Бу эса унинг адабийлашув имкониятини оширади.

Яна шуни ҳам ёдда тутиш керакки, шеваларда АТдаги сўзлардан модаллик, экспрессивлик бўёқлари билан фарқланувчи сўзлар анча кўп¹²⁰. Уларни АТга қабул қилишда маъновий-семантик жиҳатларига жиддий эътибор бериш керак. Жиддий фарқловчи семаларга эга бўлмаган ДСларни адабийлаштириш тўғри эмас.

Бадиий адабиётда ёзувчининг муайян мақсадини ифодалашга хизмат қилувчи ДС ўзидағи бетакор инфода имкониятлари билан бошқа сўзлардан ажралиб туриши мумкин. Шу боис бадиий услугда бундай қўллашларни чеклаш мумкин эмас ва бунинг имкони ҳам йўқ. Лексик сатҳдаги услубий қўлланишлар тақозоси билан оммалашган ва барқарорлашган ДСлар ҳам анчагина. Бу жараёнда қўлланаётган ДСларнинг тилдаги муқобилларини сиқиб қўйишининг олдини олиш ҳам лексик барқарорликни таъминлашга хизмат қиласди.

Сўзларнинг услугга хосланишига кўра танланиши ва қўлланилиши лексика ва стилистиканинг муштарак муаммоси. Д.Э.Розенталь айтганидек, “Қаерда танлаш имконияти бўлса, ўша ерда стилистика бошланади”¹²¹, бироқ танлаш имкониятининг меъёрдан ошиб кетиши ҳам лексика барқарорлиги учун жиддий хавфни юзага келтиради.

9. ЛБни номлаш учун ДСни танлашда уларнинг айтишга қулай ва кам бўғинли бўлишига алоҳида диққат қаратиш зарур. Б.Бафоев ҳақли таъкидлаганидек, тилда маълум тушунчани инфода этувчи синонимик вариантларнинг меъёр сифатида танланишида уларнинг бўғин тузилиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлади¹²².

Шеваларда қўлланилувчи жетолатма “бировнинг гапига юрадиган, ўз фикрига эга бўлмаган”¹²³ (ЗТҚ, 358), ҳамсызләнтырмак “суғурталаш” (ЎХШЛ, 274) каби кўп бўғинли сўзлар нутқий энергия тежамкорлигига ҳам салбий таъсир этиши аниқ. Зоро, “тил кам кувват сарфланадиган вариантларга интилади”¹²⁴.

¹²⁰ Савельева Ю. Б. Диалектная лексика, характеризующая умственные способности человека / Вестник Челябинского государственного университета. 2014. №3 (332). – С. 87.

¹²¹ Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. – М., 1974. – С 11.

¹²² Бафоев Б. Навоий асарлари тилида сўз варианти ва адабий норма // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988. – №1. – Б. 32.

¹²³ Хоразм шеваларида бу тушунча йълъмжъ (ЎХШЛ, 135) ДСи билан ифодаланади.

¹²⁴ Менглиев Б. “Давлат тили ҳақида”ги Конун ва адабий нутқ меъёрлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – №5. – Б. 7.

Маълумки, ўз (туркий) қатlam сўзларининг аксарияти бир бўғинли сўзлардан иборат. Ҳозирги ўзбек адабий тили ҳам ўзининг илк ва мумтоз шакли бўлган туркий тилнинг мазкур хусусиятларини маълум даражада сақлашга интилади. Бу эса адабий тил лексикасига муносиб кўрилган ДСнинг ҳам қисқа ва кам бўғинли бўлишини тақозо қиласди.

10. Ҳали барқарорлашиб улгурмаган соҳавий терминларни ўзбекчалаштириш учун шевалардан сўз танлашда мазкур ДСнинг соф ўзбекча (ёки туркий) бўлишига алоҳида аҳамият қаратиш зарур. Йўқса, бу терминни ўз ҳолиша қабул қилган маъқул.

Ўтган асрнинг 80-90-йилларида тил софлигини таъминлаш борасида қилинган ташаббусларнинг айримлари, хусусан, тил лексикасига *таҳсилгоҳ*, *мажалла*, *минбаргоҳ*, *ноҳия*, *куллиёт* каби сўзларни оммалаштиришга қаратилган тадбирлар тил ривожи учун жиддий таъсир кўрсатмагани бу хилдаги саъй-харакатларда муайян тамойилларга таяниш лозимлигини кўрсатади. Чунончи, оммалаштирилиши тавсия этилаётган сўз туркий тил элементи бўлиши ва оммалашишга имкониятли бўлиши жуда муҳим. Тан олиш керакки, ўша пайтларда оммалаштириш тавсия этилган бу каби кўпгина сўзларнинг ўзи ўзлашма қатламга мансуб ёки ўзлашма компонентли бўлганлиги боис тил софлиги учун жиддий наф бера олмади ва тезда истеъмолдан чиқиб кетди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, тил лексикасининг ички манбалар ҳисобига бойишида тил тараққиётининг муайян давридаги лексик, семантик ўзгаришлари чуқур ўрганилиб, давр ва жамият талабларига мос мезонларни ишлаб чиқиш мумкин. Бу мезонлар қанчалик илмий, амалий ва аҳамиятли бўлиши жамоатчиликнинг иштироки ва ташаббускорлигига боғлиқ бўлади. Энг муҳими, ишлаб чиқиладиган мезонлар тилнинг тадрижий ривожланиш тамойилларига ҳамоҳанг бўлиш билан бир қаторда тилнинг софлигини сақлаш учун етарли даражада асосланган бўлиши керак.

ДСларнинг ЛБМД сифатида баҳоланишига имтиёз берувчи жиҳатлар. АТдаги ЛБни тўлдиришда ДСларнинг имкониятларини баҳолаш уларнинг адабий тил бирлиги даражасига чиқишларини асослашда катта аҳамиятга эга.

Ҳар қандай ДС адабий меъёр даражасига кўтарила олмайди. Унинг адабий меъёрларга мувофиқ бўлиши учун тил ва тафаккурнинг муҳим унсуруни ифодалай олиши талаб қилинади. Шунинг баробарида, адабий тил лексикасидаги тегишли бўшлиқни номлаш

имконияти ҳам мазкур ДСнинг адабийлашувига хизмат қиласи.

АТдаги ЛБни тўлдириш имкониятига эга бўлган ДСлар орасидан энг мақбулини танлаш ҳам бу борадаги муҳим ва мушкул ишлардан биридир. ДСнинг адабий тил бирлиги сифатида тан олинишига имтиёз берувчи шундай жиҳатлар ҳам борки, улар билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Айни шу имтиёзлар ДСнинг АТдаги ЛБни тўлдириши ва адабий тил бирлигига айланишида муҳим аҳамият касб этади. Бундай имтиёзли жиҳатлар сифатида қўйидагиларни қайд этиш жоиз:

1. АТдаги ЛБни номлаш учун танланган ДСнинг кўпгина шеваларда қўлланилиши унинг тез оммалашшишига ва адабийлашувига хизмат қиласи. Шу боис бундай ДСлар ўз муқобиларидан анча имтиёзли деб ҳисобланиши лозим. Турли ҳудудларда кенг тарқалган, ҳалқнинг тарихий-маданий хусусиятларини ўзида ифодаловчи ҳамда қавм, уруғларнинг жипслашувига хизмат қилувчи бундай ДСлар адабий тил лексикаси учун аҳамиятли¹²⁵ бўлиш билан бир қаторда, бутун миллатнинг умумий яхлитлигини, яқдиллигини кўрсатиб туради. *Бештэш*¹²⁶, *тегмәнэзък төққъозтәвәқ* каби ДСлар ўзбек ҳалқининг деярли барчасига тушунарли бўлган ана шундай сўзлардандир. Бу каби сўзларнинг бошқа муқобил вариантлардан афзаллигини тавсифлашга эҳтиёж ҳам сезилмайди.

А.Ишаев қайд этганидек, “ўзбек шева, диалектларида кенг қўлланиладиган, адабий тилга киритилиш имконияти ва эҳтимоли кўпроқ бўлган диалектал сўзлар адабий тил луғатларига диал. (ёки шв. – А.Х.) белгиси қўйиб берилиши мақсадга мувофиқ”¹²⁷. Бундай сўзларнинг луғатларда қайд этилиши уларнинг тез оммалашшиши ва қўлланилишига имконият яратади.

Шу ўринда шева сўзи ва сўзлашувга хос сўзларни фарқлаш зарурати сезилади. Тан олиш керакки, кўпгина шеваларда қўлланилувчи ДСларнинг аксарияти сўзлашувга хос сўз сифатида қаралади. Аслида, адабий қатlamга зид қўйилувчи ноадабий қатlamда “сўзлашувга хос сўзлар” тушунчалик мавжуд эмас. Бу тушунча бевосита услубий хосланиш билан боғлиқ. Шу боис уни *сўзлашув нутқига хос бўлган сўзлар*¹²⁸ деб баҳолаш тўғрирок, назаримизда.

¹²⁵ Кайдаров А. Т. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка: Дисс... докт. филол. наук. – Баку, 1969. – С. 145.

¹²⁶ Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини. Филол. фан.д-ри...дисс. – Т., 2006. – Б. 139.

¹²⁷ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 131.

¹²⁸ Бирикма шу манбадан олинди: Ўринбоев Б. Сўзлашув нутқи. – Т.: Фан, 1979. – Б. 16.

Сўзлашув нутқига хос бўлган сўзларга, биринчи навбатда, диалектал сўзлар киради. Б.Ўринбоевнинг кўрсатишича, оддий муомалага оид сўзлар, эркалов сўzlари, дағал сўзлар, коллоквиализмлар ва вокатив формалар ҳам сўзлашув нутқига хос сўзлар ҳисобланади¹²⁹. Бироқ бу типли сўзларнинг миқдори унча кўп эмас. Шу боис сўзлашувга хос сўзларнинг катта қисмини шева сўzlари сифатида баҳолаш мумкин. Одатда, эркалов ва дағал сўзлар, оддий муомалага ва сўзлашув услубига хосланган сўзларни тил эгалари осонликча тушуниши барчага маълум. Қайсиdir ҳудудда қўлланмайдиган, тушунилиши мушкул бўлган сўзни ДС сифатида баҳолаш бу борада тўғри қарор ҳисобланади. Зеро, аксар шеваларда учраб, айрим шеваларда қўлланмайдиган бирликни ҳудудий чегараланган сўз сифатида баҳолашдан бошқа илож йўқ.

2. Адабий тилда мавжуд бўлган ясама, жуфт сўзлар, шунингдек фраземалар таркибида бугунги кунда мустақил маъно англатмайдиган¹³⁰ (ва қўлланмайдиган) бирликлар баязи диалектларда муайян тушунчаларни номлаши мумкин. Бундай сўзларни ЛБМД сифатида баҳолаш ўринли. Масалан, қовушимли, қовушимсиз, қовушиқли, қовушма, қовушмоқ, қовушиоқ (қовушиқоқ) каби сўзлар асосини ташкил этувчи қовуши сўзи қарлуқ шеваларида “бир-бираiga ўхшаш, уйғун” маъносида қўлланади. Яна бир мисол, шеваларда чаина сўзи олдиндан бериладиган бўнак, аванс маъноларида қўлланади. Форс-тожик тилидан ўзлашган бу сўз аслига мувофиқ овқат (ва бошқа истеъмол маҳсулотлари)ни татиб кўриш маъносида ҳам қарлуқ тип шеваларда фаол қўлланади. Шунингдек, мазкур сўзниң эски ўзбек адабий тилида, ўтган асрнинг 20-йилларида (мас., “Инқилоб” журналида) ҳам қўлланганлиги унинг бурундан ўзбек тилида истеъмолда эканлигини кўрсатади. Бу каби сўзларнинг тил тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини ясалма асосини ташкил этганлигидан ҳам билиш мумкин. Шу сабаб бу типдаги ДСлар ЛБларни тўлдиришда катта имкониятларга эга. Бу каби “номустақил” сўзларнинг диалектал сўз мақомидан адабий тил бирлиги поғонасига кўтариш мақсадга мувофиқ. Шу орқали адабий тил лексикасидаги баязи англанилиши мушкул бўлган бирликларнинг осон тушунилишига ҳам эришиш мумкин.

¹²⁹ Ўша манба, 16-бет.

¹³⁰ Бундай бирликларни ЎТИЛда ҳам қайд этилиши назарда тутилган. Яна қаранг: Ҳожиев А. Ўзбек тилининг кўп жилдли изохли лугатини тузувчилар учун йўриқнома. – Т., 2000. – Б. 6.

Маълумки, тилнинг асосий лугат фондини ташкил этувчи адабий тил лексикасига тилда кўп даврлардан бери қўлланиб келинаётган, мулоқот жараёнида фаол қўлланадиган, омма учун тушунарли бўлган ҳаёт ва кундалик турмуш учун энг зарур элементларни номловчи, шунингдек, бошқа янги сўз ва сўз шаклларини ҳосил қилишга асос бўла оладиган тил учун муҳим сўзлар киритилади¹³¹. Шу жиҳатдан қараганда, ясалма сўзнинг асоси (ясалиш асоси, негизи) бўлган муқобил шева сўзи вариантлар қаторида алоҳида имтиёзга эга бўлади.

3. ЛБМДнинг сўз усталари – шоир ва адиблар томонидан озми-кўпми қўлланганлиги унинг адабийлашувига, оммалашувига ижобий таъсир кўрсатади. Масалан, айrim шеваларда сақланиб қолган чуркамоқ¹³² сўзини буюк шоир Алишер Навоий асарларида учратиш мумкин. Шоир ғазалларида бу сўз 1) ўрамоқ; 2) куйдурмоқ, қовжиратмоқ (АНАТИЛ, 3,482) маъноларида ишлатилган. Ҳозирги кунда турк-калтатой шеваларида бу сўз чуйкамоқ шаклида ва “ёғда бир оз қовуриш” маъносida қўлланилади¹³³. Яна бир мисол: Сайд Аҳмад асарларида қўлланилган диконгламоқ, ерўчоқ каби ДСлар ижодкорнинг бадиий мақсадини тўқис ифодалаш билан бирга адабий тилдаги муайян ЛБни номлашга ҳам хизмат қилган. Бундай ДСлар бадиий асарлар ва ОАВ орқали бошқа шеваларда ҳам оммалashiши мумкин. Шундан хulosса қилиш мумкинки, ДСнинг ёзма манбаларда қайд этилганлиги унинг адабий тил бирлиги даражасига кўтарилишида имтиёз беради. Бироқ бадиий асар қаҳрамонларининг ҳудудий мансублигини кўрсатиш учунгина хизмат қилувчи ДСларга мазкур имтиёзнинг дахли йўқ.

4. Муайян тушунчаларнинг антоними (ёки парадигматик жуфти) бўлган ДСлар адабий тилда ўз муқобилига эга бўлмаса, ЛБМД сифатида қаралишга ҳақли. Уларнинг адабийлашиши орқали тил лексикасидаги тушунчаларни бир-бири билан солиштириш ва уларни фарқлаш имконияти юзага келади. Шунинг баробарида бундай

¹³¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981. – Б. 49-50.

¹³² Бу сўз “Шайбонийхон” достонида қораймоқ, момоматалоқ бўлиб кетмоқ маъносida қўлланган. Ҳозирда айrim қипчоқ шеваларида ҳам шу маънода қўлланилади. Бу ҳақда қаранг: Холманова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианти асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1998. – Б. 61.

¹³³ Чуйкамоқ сўзнинг пишириш билан боғлиқ маъноларда келишини мазкур феъл асосининг чуйкилдавик номли таом номи таркибида сақланиб қолганлиги ҳам тасдиқлайди (Яна қаранг: Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили (Корақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2009. 76-бет).

сўзларнинг маъноси равшанлашиши ҳамда нутқда аниқ англаниши ва тушунилиши таъминланади. Масалан, *динг* – кучли эшитиш қобилияти (антоними – кар), *жончиқар* – қулоқнинг орқа томони (олд томони – чакка) каби тушунчалар ўз антонимларининг (ва парадигмадошларининг) теран тушунилишида ҳам муайян аҳамият касб этиши аниқ.

5. Ўзга тилдан кирган тушунчанинг номи зарур даражада оммалашмаган ва тил эгалари нутқига сингишмаган бўлса, бу тушунчага муносиб сўзни шевалардан излаб топиш мумкин. Бундай имкониятга эга бўлган ДСлар ЛБМД сифатида баҳоланиши керак.

Халқ турмуш тарзи ва ҳаётидан бир аср илгари жой олган *калит* (включатель) тушунчаси узоқ йиллардан буён ўзининг муносиб номини тополмайди. Илмий манбаларда (асосан, физика соҳасида) уни “калит” деб номласалар-да, бу атама бошқа маъно ташувчанлиги боис мазкур тушунчани аниқ ва маҳсус номлашга муносиб эмаслигини кенг омма нутқида бу сўз (калит)нинг ишлатилмаётганидан ҳам сезиш мумкин. Тилда учрайдиган бу каби вазиятларда халқ шеваларига мурожаат қилиш ўринли: *жәқұч* (ЎҲШЛ, 99) ДСидан фойдаланиш орқали бу каби муаммо ўз ечимини топиши мумкин.

6. Фарқлаш эҳтиёжи зарур бўлган тушунчаларни номлаш жиҳатидан фойдали бўлган ДСлар ҳам ЛБМД сифатида қаралиши керак. Беморни тузатиш учун унинг организмига юборилувчи ҳар қандай кимёвий-фармацевтик восита дори номи остида умумлаштирилади. Шунингдек, бу воситаларнинг қаттиқ шакли *таблетка*, суюқ ва елимшак шакли *балзам* (*мазъ*) терминлари билан номланади. Бироқ bemор уларни қайси усулда қабул қилишига қўра фарқланмаганлиги уларни шу жиҳатдан ҳам номлаш эҳтиёжини юзага келтиради. Шу эҳтиёждан келиб чиқиб, ичиладиган суюқ дорини *ичиртки* ДСи билан номлаш мумкин (танага шприц воситасида суюқ дори юбориш – укол, суртиладиган дори – *сурткى* сўзлашув нутқида оммалашиб улгурган).

Фарқланишга, маҳсуслашишга зарурий эҳтиёж бўлмаган тушунчаларни номловчи ДСларни оммалаштиришга ҳожат йўқ. Шевалардаги *шәпъръ* “иш кўплигидан эсанкираб қолиш”, *бувсәнмәқ* “бир оз терламоқ” каби ДСлар номлайдиган тушунчаларни эсанкирамоқ, *терламоқ* тушунчаларидан фарқлашга ва “аниқроқ” аташга тилда катта эҳтиёж мавжуд эмас.

АТдаги ЛБни тўлдиришга бир неча муносиб ДСлар мавжуд бўлганда юқоридаги имтиёзли жиҳатларга диққат қилиш лозим.

Шунингдек, мазкур жиҳатлар муайян ДСнинг АТ лексикаси учун бўшлиқ эканлигини, яна ҳам аниқроқ айтганда АТ лексикаси учун муҳим бирлик эканлигини тавсифлашга ҳам хизмат қилади.

ДСларнинг ЛБМД сифатида баҳоланишини чекловчи жиҳатлар. ДСларнинг ЛБМД сифатида баҳоланишига имтиёз берувчи жиҳатлар билан бир қаторда унга тўсқинлик қилувчи омиллар ҳам бор. Бу омиллар сабаб айрим ДСнинг адабий тил лексикасига кириб қолиши чекланади. Қайсиdir маънода бу тил лексикасининг ДСлар билан бойиб кетишини тормозлаб туради.

ДСларнинг тил соғлигини саклашда ва АТнинг халқчиллигини таъминлашдаги аҳамияти уларнинг АТдан муқаррар жой олишини таъминлай олмайди. Чунки ҳар қандай лексик бирликни адабий норма даражасига қўтариш мумкин эмас. Муайян даврда нутқий эҳтиёж талаб қилаётган бирор лисоний воситагина адабий норма сифатида қабул қилиниши мумкин. Зоро, “адабий норманинг лисоний воситалари ва унга оид қоидалар зарур бўлган ҳоллардагина ўзгартирилади”¹³⁴. Бу эса тил лексикаси барқарорлиги ва мунтазамлигининг зарурий шартидир.

Ҳар қандай ДСни адабий тил лексикасига олиб кириш лексик сатҳда адабий нормани бузиш билан бирга тил лексикасида номақбул бошбошдоқликларни юзага келтиради. Шу боис тилдаги ЛБларни ДСлар билан тўлдиришда адабий меъёрларга жиддий аҳамият қаратиш лозим. Умуман, ДСнинг ЛБМД сифатида қаралишини чекловчи омилларнинг қўйидаги шаклларини алоҳида қайд этиш жоиз:

1. Адабий тилда ўзининг барқарор ифодаси (сўз, турғун бирикма, тасвирий ифода, фразема, қисқартма)га эга бўлган тушунчани номлашда ДСлардан фойдаланиш номақбул саналади. Чунки тилда барқарорлашиб улгурган бу каби атов бирликлари деярли оммалашиб улгурган бўлади.

Муайян тушунчани номловчи сўз АТ лексикасида йўқ деб қаралар экан, дастлаб, норматив луғатларда мазкур тушунчани ифодаловчи сўзлар мавжуд эмаслигини жиддий текшириш зарур. Шу билан бирга мазкур тушунчани тил лексикасига олиб киришга бўлган эҳтиёж объектив баҳоланиши керак.

2. Танланган ДС тил лексикасидаги бирор сўзга шаклдош бўлса, уни ЛБМД сифатида баҳоламаган маъқул (жуда зарурий бўлган

¹³⁴ Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (адабий норманинг шаклланиши ва яшаш қонуниятлари). – Т., 1999. – Б. 66-67.

ҳолларда бошқа варианatlари билан алмаштириш лозим). Аксар ҳолларда бир тушунчани номловчи сўзлар бир неча шеваларда мавжуд бўлади. Зарурият тақозоси билан мазкур ДСлар орасидан адабий тилдаги сўзга шаклдош бўлмаган бирорта вариант танланиши мумкин.

Хоразм шеваларида ишлатиладиган *ләвәши* ДСи ноннинг бир турини номлайди. Айни шу тушунчани аташ учун адабий тилда ҳам шу сўздан фойдаланиш нотўғри. Чунки *лаваши* сўзи ҳозирда бошқа таом номи сифатида кенг омма нутқида барқарорлашиб улгурди¹³⁵.

Яна бир мисол. Бурун катаги тушунчасини ифодаловчи *чәнәқ* (ЎҲШЛ, 297) сўзи ўрнида *тәнәв* (ЎҲШЛ, 245) ёки *хәнәқ* (Рахимов, 110) сўзларидан бирини қўллаш мумкин. Чунки, шундай ҳам, айни даврда чаноқ сўзига 1) кўсакнинг ҳар бир хонаси; 2) косачасимон суюк; 3) тегирмоннинг дўлидан дон тушиб турадиган тарновсимон қисми; 4) чиганоқ каби тўртта тушунча (семема)ни номлаш юкланган.

3. ЛБни тўлдириш учун танланган ДС муайян шевалар нутқида учраса-ю, лекин нофаол лексик қатlam элементи бўлса, бу ДСни ЛБМД сифатида баҳоламаслик керак. Одатда, бундай ДСлар катта лисоний ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлмайди. Масалан, *әхмән* сўзи айrim қарлуқ тип шеваларида баҳор бошланишидан олдинги беш кунликни, яъни айёми ажизга яқин тушунчани ифодалайди¹³⁶. Ундан кейинги беш кунликни ифодаловчи *дәхмән* сўзи ҳам шу шеваларда нофаол тарзда, одатда, кексалар нутқида ишлатилади. Бу каби ДСлар тарихда муайян тақвим (ва мавсум)нинг муҳим элементи сифатида қўлланган. Бироқ ҳозирда мазкур тақвимнинг қўлланмаётганлиги юқоридаги сўзларнинг нофаол қатlamга ўтиб қолишига замин ҳозирлаган. Шевалардаги бу каби нофаол сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тили лексикаси учун катта аҳамиятга эга эмас.

4. Лексикализация жараёни тугалланмаган баъзи ДСларни бир бутун лексик бирлик сифатида қабул қилиш ҳам ўзини оқламайди. Шеваларда мавжуд бўлган *беръийқ* “бериги томон”, *өйчъезрмәқ* “уйдаги барча тўшанчиларни ташқарига чиқариб қоқмоқ, тозаламоқ” (ЎҲШЛ, 201), *нәнжемәс* “қизғанчик, бировга нафи тегмайдиган” (ЗТҚ, 367), *пишәктъләв* “кишиларга ёмонликлар соғинувчи” (ЗТҚ, 370), *сукмәқшық* “ҳар нарсага аралашаверадиган” (ЗТҚ, 372),

¹³⁵ Бу ҳақда қаранг: Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т.: “Mumtoz so‘z”, 2017. – Б. 105.

¹³⁶ Шарипов Ҳ. Жанубий Қирғизистон ўзбек шевалари: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1967. – Б. 182; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. 1-жилд. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. –Б. 52.

вэйвэйнъкэ “қизни мажбуrlаб эрга бериш” (Рахимов, 75) каби ДСлар муайян ЛБни номласа-да, адабий тил лексикаси учун бир оз “хом”лиги сезилади.

Композицион усулда ясалган ДСларнинг АТдаги ЛБни тўлдириш имконияти у қадар катта эмас. Чунки шу турдаги сўз ясалиш усулидан фойдаланиб АТдаги ЛБни тўлдиришда адабий тил лексикасининг ўзи ҳам катта имкониятларга эга. Боз устига АТдаги бу типли ясалмалар тез оммалашиш ва осон тушунилиш хусусиятларига ҳам эга бўлади.

5. Эскирган тушунчаларни номловчи ДСларни ЛБМД сифатида баҳолаш нотўғри. Бундай тушунчалар бугунги кунда ўз аҳамиятини йўқотгани боис тил ва тафаккурда муайян аҳамият касб этмайди. Чунончи, араванинг аравакаш ўтирувчи қисмини ифодаловчи зэнгъ ДСи бугунги кунда ижтимоий-лисоний аҳамиятга эга эмас. Ҳолбуки, йўловчи ташишда аравалардан фойдаланилмай қўйилганига ҳам анча вақт бўлган. Худди шу каби арава билан кира қилувчи кишини номловчи йэвдоқ каби ДСлар ҳам тарихда қўлланилган тушунчаларни ифодалайди ва ҳозирги ўзбек адабий тили учун зарур аҳамиятга эга эмас.

Бу каби фикрни тарихнинг турли давларида қўлланилган ва ҳозирда айрим шевалардагина сақланиб қолган баъзи ўлчов сўзларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Чунончи, *съсэр* “чорак ботмон оғирлик бирлиги” (ТВЎШ, 97), *ишишәк* “25 килограмм” (ЎХШЛ, 118) каби диалектал-тарихий ўлчов сўзлар бугунги замонавий билимлар ривожланган ва глобаллашган жамият учун катта аҳамият касб этмайди.

Адабий тил луғатларида архаик ва тарихий сўзларнинг берилиши борасида ҳам муайян меъёрларга амал қилинади: “сўзларни луғатга киритишда уларнинг ҳар бирига конкрет ёндашиш, ҳар бир сўзнинг ўз давридаги ва ҳозирги қийматини ҳисобга олиш керак бўлади”¹³⁷.

6. Адабий тилда мавжуд бўлган сўзнинг фонетик вариантини янги (ёки ўша вариант ифодалаган тушунчага ўхшаш, ёндош) тушунчани номлаш учун қўллаш ҳам ўзини оқламайди. Адабий тилда барқарорлашган бўғин – бўғим, мен – ман каби бирликлар ҳам айни бир тушунчани номласа-да, ёзувда турфаҳиллик (бошбошдоқлик) шаклланишига йўл очувчи омиллардан саналади. Шу боис адабий тилнинг шаклланиш жараёнларида ҳам бир неча

¹³⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Т.: Фан, 1964. – Б. 7.

фонетик вариантли ДСлардан фақат биттасини адабий тилда оммалаштириш керак, бу эса лексик барқарорлик учун жуда муҳим ҳисобланади¹³⁸.

7. ЛБни номлашда талаффузи бошқа сўзни эслатувчи ДСлардан фойдаланмаслик керак. Маълумки, “сўзловчи ва тингловчи онгидаги айтилган сўз ҳакида айрича тушунчалар пайдо бўладиган бўлса, мулоқот жараёнида жиддий тушунмовчиликлар келиб чиқади”¹³⁹. Демак, АТдаги ЛБни тўлдириш учун сўз танлашда мазкур жиҳатга ҳам алоҳида диққат қаратиш лозим.

Турли шеваларда учрайдиган *хари*, *чиғ*, *чэрхавик* (томга вассадан сўнг қўйилувчи майда ёғоч, қамиш ва ш.к.) каби ДСларнинг англанилиши уни илк бор ва, умуман, эшитилиш жараёнида бошқа ассоциацияларни қўзғатиши мумкин. Шу боис мазкур тушунчани қэлқэ ДСи билан атаган маъқул. Бу сўзнинг қала асосидан ясалганлиги ва аксар шеваларда кенг қўлланилиши унинг тез тушунилишига ва оммалашшишига ҳам имконият беради.

8. Муайян кичик ҳудудда, тор доирада ва кам ҳолларда ишлатилувчи нарса ва тушунчаларни ифодаловчи ДСларни ЛБМД сифатида баҳолашга ва оммалаштиришга ҳаракат қилиш мақбул эмас. Масалан, айрим чорвадорлар томонидан тайёрланадиган қўй қатиғи – қэйъртмәк, баъзи ҳудудларда ўтин тақчиллиги даврида ёқиши учун йиғиб келинадиган қамиш илдизи – *пўрръқ* ёки айрим ҳудудларда йирик молларнинг жун тўкиш даврида болаларнинг мол жунини сийпалаб, юлиб ясадиган коптоги – *пэдалэвлэв* каби ДСлар бутун миллат аҳли учун тушунарли бўлиши ва хотирада сақланиши қийин. Шу боис бундай ДСларни ҳам ЛБМД сифатида баҳоламаган маъқул.

9. Ўз номига эга бўлган тушунчадан жуда кам ва аҳамиятсиз фарққа эга бўлган тушунчанинг номини билдирувчи ДСни ЛБМД сифатида баҳолаш тўғри эмас.

Турк-калтатой шеваларида әфулләмоқ сўзи ҳўпламоқ билан боғлиқ тушунчани ифодалайди. Кичик фарқи бу феъл суюқликни ичиши қийин бўлган ёки буни истамаётган кишининг ҳўплашини ифодалайди. Бу каби арзимас ва аҳамиятсиз бўлган ДСни адабий тил лексикасига киритишига катта зарурият мавжуд эмас.

10. Кичик ҳудудда учровчи урф-одат ва ирим-сиримлар билан

¹³⁸ Кузнецова О. Д. Из лексикографической проблематики // Диалектная лексика (сборник научных трудов). – Ленинград: Наука, 1985. – С.23

¹³⁹ Собиров А. Сўз ва тушунча. Сигнификат // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. – №4. – Б. 74.

боғлиқ сўзларни ЛБМД сифатида умумхалқ тилида оммалаштириш тўғри эмас.

Муайян кичик уруг ёки қавмнинг ҳаёти ва дунёқарашининг кўзгуси сифатида қаралувчи одат ва анъаналар билан боғлиқ этнографизмлар фақат шу ҳудудда истиқомат қилувчи кишиларнинг эътиқоди ва дунёқараши натижасида юзага келган. Одатда, бундай этнографизмлар умумхалқ тили учун ЛБ эмас, мазкур шевага хос реалия сифатида баҳоланади.

11. Халқ шеваларидаги қарғиш, сўкиш ва бошқа уятли сўзларни ЛБМД сифатида баҳолаб бўлмайди. Ҳолбуки адабий тил силлиқланган тил сифатида бундай сўзлардан ҳоли бўлиши керак.

Лекин инсоннинг жаҳли, турли салбий ҳиссиётлари ва одатларининг ифодачиси бўлган бундай бирликлар барча тилларда мавжуд. Шундай бўлса-да ҳар бир халқ ўз маънавий ва ахлокий қадриятлари орқали бундай сўзлардан фойдаланишни тақиқлайди ва бу мазкур масаладаги энг тўғри йўл ҳисобланади.

ДСларнинг АТдаги ЛБни тўлдиришдаги имкониятларини чекловчи омиллар адабий тилнинг меъёрийлик хусусияти билан боғлиқ. Адабий тил бирликларига қўйиладиган талабларга жавоб бера олувчи ДСларгина адабий тилда оммалашишга ҳақли. Шунингдек, тилдаги ЛБни номлаш хусусиятига эга бўлган ДСлар ҳам мазкур мезонларга мувофиқ бўлгандагина адабий тил лексикасидан жой олиши мумкин. Акс ҳолда АТдаги ЛБни тўлдиришнинг бошқа йўллари ишга солинади.

Диалектологлар тўғри таъкидлаганидек, “адабий тилнинг сўз бойлигини бойитища асосий манба ролини ўйнайдиган шеваларга оид сўзларнинг зарур деб топилганлари адабий тил луғатларида оммалаштирилиши, лексикографик меъёр талабларига риоя этилган ҳолда ўша луғатларга киритилиши керак”¹⁴⁰.

Адабий тилдаги ЛБни ДСлар билан тўлдиришда муайян мезонларга амал қилиш лозим. ЛБларни тўлдиришга муносиб кўрилган диалектал сўз АТдаги лексик бирликларнинг аксар хусусиятларини ўзида мужассамлаштира оладиган, қўллашга қулай ва албатта ижтимоий-лисоний жиҳатдан муҳим аҳамиятли бўлиши лозим.

ДСнинг ЛБни тўлдиришда бошқа муқобил вариантлардан устунлигини кўрсатувчи, яъни унинг адабийлашувига имтиёз

---

¹⁴⁰ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 131.

берувчи жиҳатлар ҳам бор. Шева сўзининг адабий, тарихий ва бошқа ёзма манбаларда қайд этилганлиги, фарқланиш зарурати бўлган тушунчаларни номлай олиши, АТдаги парадигмадошларининг муҳим ва бетакрор унсури (жуфти) бўла олиши каби хусусиятлар уларнинг адабийлашувига имтиёз беради. Шунингдек, АТдаги ЛБни тўлдиришга муносиб кўрилган ДСнинг АТдаги лексемаларга шаклдошлиги, маънодошлиги (маъновий ўхшашлиги), паронимлиги (ёки ассоциатив ўхшашлиги) ҳам жиддий тўсиқ сифатида баҳоланиши керак. Бинобарин, мазкур хусусиятлар ДСнинг тушунишли бўлишига, пировардида, оммалashiшига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Ушбу меёrlарга амал қилган ҳолда ЛБларни тўлдириш кутилган натижани бериши мумкин.

ІІІ БОБ. АДАБИЙ ТИЛДАГИ ЛЕКСИК БЎШЛИҚЛАРНИ ТЎЛДИРУВЧИ АЙРИМ МУҲИМ ДИАЛЕКТАЛ СЎЗЛАРНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИНИ АСОСЛАШ

Кундалик турмуш билан боғлиқ тушунчаларнинг номлари ўзбек АТи учун, шубҳасиз, муҳим сўзлар саналади. Уларнинг аҳамияти нутқда фаол қўлланилиши, тез-тез мурожаат қилиниши билан ҳам тавсифланади.

Барча тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам майший турмуш, шахсга хос хусусиятлар ва ҳаракатлар, ижтимоий муносабатлар, асосий хўжалик фаолияти билан боғлиқ сўзлар кундалик нутқда фаол қўлланади. Бу эса мазкур лексик-семантик груп (кейинги ўринларда – ЛСГ)га оид сўзларнинг нутқ жараёнидаги, демакки, тил лексикасидаги аҳамиятини тавсифлашга хизмат қиласди. АТдаги ЛБларни тўлдиришда ҳам мазкур жиҳатларга эътибор қаратиш катта аҳамиятга эга. Бу бир томондан, тил лексикасини тўлдиришга, тўқислаштиришга хизмат қилса, иккинчи томондан тўлдирилаётган ЛБнинг долзарблигини, муҳимлигини тавсифлайди. Айниқса, АТдаги ЛБнинг ДСлар билан тўлдирилиши АТнинг тил эгалари лисоний эҳтиёжларига янада мувофиқлашишини таъминлайди. Шу жиҳатларни инобатга олиб, биз АТ учун ЛБ ҳисобланувчи, ўзбек шеваларида фаол қўлланилувчи қуйидаги ЛСГга оид ДСларнинг адабийлашув имкониятларини баҳолашга ҳаракат қиласиз:

- а) майший лексикага оид ДСлар;
- б) инсонга хос хусусиятлар, ҳаракатлар ва ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ ДСлар;
- в) чорвачилик ва уй ҳайвонлари билан боғлиқ ДСлар;
- г) дехқончилик, боғдорчилик ва полизчилик билан боғлиқ ДСлар.

Кундалик нутқда майший турмуш, шахсга хос хусусиятлар ва ҳаракатлар, ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ сўзларнинг фаол қўлланилиши ўз-ўзидан равшан. Ўзбек халқининг азалий ва муҳим иқтисодий фаолияти – қишлоқ хўжалигига оид муҳим сўзлар ҳам кундалик нутқда фаол қўлланилувчи сўзларданadir. Статистик маълумотларга кўра, сўнгги йилларда, хусусан, 2010–2018-йилларда қишлоқ хўжалигига банд бўлганлар улуши миллий иқтисодиётдаги бандларнинг 26,6-27,6%ини ташкил этмоқда¹⁴¹. Бу кўрсаткичлар ҳам

---

¹⁴¹ O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami 2010–2018. – Т., 2019. – В. 51.

ўзбек халқининг кундалик фаолиятида зироатчилик ва чорвачиликнинг бугунги кундаги аҳамиятидан далолат беради. Албатта, бу рақамлар расмий маълумотларга асосан шаклланган. Аслида, аксар ўзбек хонадонларида кичик томорқанинг мавжудлиги, шунингдек, саноқли бўлса-да чорва молларининг боқилиши ҳам мазкур соҳага оид сўзларнинг фаол қўлланишли эканлигини тасдиқлайди.

Мазкур ЛСГларнинг тил лексик системасидаги аҳамияти улардаги ЛБни тезроқ тўлдирилишини тақозо этади. Зеро, мазкур ЛСГлар нутқда энг кўп қўлланиладиган, муҳим ва долзарб тушунчаларни қамраб олади.

3.1. Лексик бўшлиқларни тўлдириш имкониятига эга бўлган майший диалектал сўзлар

Майший лексика сўзлашув жараёнининг энг муҳим ва фаол қатлами сифатида кундалик турмуш билан боғлиқ сўзларни ўз ичига олади. Айни шу жиҳат майший лексиканинг тил лексик сатҳидаги бирламчи аҳамиятини таъкидлашга хизмат қиласи. Бу эса майший лексикадаги бўшлиқларнинг тўлдирилишини янада долзарблаштиради. Зеро, энг зарурӣ, ҳаётӣ тушунчаларнинг номланмаганлиги тил эгаларининг ахборот алмашинув жараёнида муайян ноқулайликларни юзага келтиради. АТдаги майший лексикага оид бўшлиқларни тўлдириш бу борадаги камчиликларни бартараф этиш билан бирга АТнинг кундалик сўзлашув нутқи билан узвийлигини, халқчиллигини юксалтиришга ҳам хизмат қиласи.

Кийим-кечак ва кийиниш билан боғлиқ ДСлар. Кийим-кечак инсон танасини ташқи таъсирлардан муҳофаза этувчи, ташқи кўринишини кўркамлаштирувчи восита сифатида муҳим ҳаётӣ аҳамиятга эга. Шу боис ҳам улар билан боғлиқ тушунчалар инсон тили ва тафаккурида кўп бора мурожаат қилинувчи тушунчалар сифатида қаралади.

Ўзбек АТда кўпгина кийим турлари ва уларнинг қисмларини номловчи сўзлар мавжуд, улар кундалик нутқда фаол қўлланиладиган сўзлар сифатида баҳоланади. Шунинг баробарида, АТ лексикасида кийим ва кийиниш билан боғлиқ айрим ЛБ мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Кийим ва кийиниш билан боғлиқ ҳар бир тушунча азалдан муҳим ҳисобланган ва халқ шеваларида уларнинг аксарияти тўлиқ

номланган. Бу эса шевалардаги мазкур сўзларнинг АТдаги шу соҳага оид ЛБни тўлдиришда катта имкониятларга эга эканлигини кўрсатади. Қуйида уларнинг энг муҳимларини таҳлилга тортамиз.

Гежгә (Иброҳимов, 170) кийимнинг бўйин атрофидаги қисмини номловчи ДС. Бу сўз бир қарашда ёқа сўзига ўхшашдек кўринади. Бироқ ёқа “кийимнинг бўйин ўрни учун очилган қисми”ни ифодалайди (ЎТИЛ, 2, 54). Кийимнинг ёқаси бирикмасида ёқа сўзи кийимнинг айни қисмини ифодалаш билан бирга, шу қисмнинг безакли, шакли кўринишини ҳам ифодалайди. Аммо сўнгги даврда ёқа сўзи кўпроқ кийимнинг бўйни атрофидаги безакли шаклини ифодалашгагина хизмат қилмоқда. Шу боис бўлса керак, ёқасиз кийим бирикмаси ҳам нутқда bemalol кўлланади. Бу эса кийимнинг бўйин атрофидаги қисмини номловчи сўзга лисоний-нутқий эҳтиёж мавжудлигини кўрсатади.

Маълумки, кийим фақат ташқи таъсирдан ҳимояловчигина эмас, балки киши ташқи кўринишининг кўркли бўлиб туришида ҳам катта аҳамиятга эга. Шу боис кийимнинг чиройли, бежирим бўлиши алоҳида дикқат-эътиборни талаб қиласи. Хусусан, унинг тез оҳорсизланиши, кирланишига қарши жиддий эътибор қаратилади. Кийимнинг тез кир бўлмаслиги эса уни озода кийилишига ҳамда кир кўтарадиган матодан тайёрланганлигига боғлиқ.

Мехнат ва кундалик фаолият жараёнида кир олмайдиган, кир кўтарадиган матодан тайёрланган кийимлар кийиш уларни тез-тез ювилишдан, шунинг баробарида, тез орада чириб, ёроқсиз ҳолатга келишдан сақлаб туради. “Кир кўтарадиган” маъносида қўлланилувчи кърчъл (ТКШ, 109), кърчъмёл сўzlари шеваларда фаол қўлланилади. Айниқса, кирчил сўзи аксарият шева вакиллари учун тушунарлидир. Шу боис бу сўзни адабийлашиши ҳам осон кечади.

Кирчил сўзига маъноси яқин бўлган одми (ЎТИЛ, 3, 88) сўзи “ранг-туси, гули кўзга яққол ташланмайдиган; содда, сипо” маъноларига эга. Унинг “кир кўтарадиган” семаси сустлиги кирчил сўзидан фарқланишини таъминлайди. Шунингдек, одми сўзининг киши, одам сўzlари билан боғлана олиши унинг кирчилдан жиддий фарқланишини ҳам кўрсатади.

Борликдаги барча нарсалар қаби кийимларнинг ҳам ўз ҳаёти, умри бор. Улар ҳам ўз вазифасини муайян давр оралиғидагина бажаришлари мумкин. Халқ шеваларида қўлланилувчи ъдрэмсқ сўзи кийимнинг кийишга ярамай қолишини, яна ҳам аниқроқ айтганда, эскириб, чириб, арзимас жисмоний куч таъсирида йиртилишини

ифодалайди. ЎТИЛда бу сўзнинг “қалтирамоқ, титрамоқ” (ЎТИЛ, 2, 175) маъносида келиши қайд этилган. Лекин аксарият шеваларда унинг юқорида таъкидланган маъноси бирламчи аҳамиятга эга.

Шунингдек, мазкур сўз айрим шеваларда меванинг чириши маъносида ҳам қўлланилади (ЎХШЛ, 119). Бу эса *идрамоқ* сўзининг бевосита чириш билан боғлиқлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Бугунги кунда кийим-кечакни тайёрлаш учун унга ишлатиладиган хом ашё ва материалларнинг сарфига боғлиқ равишда унинг нархи юқори эканлиги ҳам кўпчиликка маълум. Бу эса уларни авайлаб-асраб кийилишини тақозо этади. Кишининг кескин ёки қўпол ҳаракати кийимнинг йиртилишига сабаб бўлиши мумкин. Айрим кишилар бошқалардан кийимни тез (ва кўп) йиртиш хусусияти билан ажралиб туради. Аксар қарлуқ ва қипчоқ шеваларида бу хусусият *жемът* (ЗТҚ, 357) ДСи билан номланади. Одатда, болаларга хос бўлган бу хусусият ёш ўтган сари йўқолиб боради. Маълумки, катталар, хусусан, оналар ўз болаларини “Танангда бутогинг борми?” деб койишади. Чунки бола ёшлигига жуда серҳаракат бўлиш билан бирга кийимга нисбатан эҳтиётсиз ва қўпол бўлади. Уларнинг шу хусусиятини номловчи *емит* сўзи адабий тилдан жой олишга ҳақли. Зоро, у тил эгаларининг аксарияти учун муҳим аҳамиятли тушунча ҳисобланади.

Ҳаммага маълумки, аёллар бош кийими рўмолнинг бошга ўралишида унинг орқага (энсага) ва олдинга (томуқقا) тортиб боғланиши фарқланади. Кучли совуқ (ёки иссиқ) таъсиридан ҳимояланиш учун рўмолнинг бошдан томоқقا айлантириб боғлаш усули гарчи кам учраса-да, инсоннинг бош қисмидаги (юздан бошқа) аъзоларнинг ташқи таъсиридан ҳимояланишида катта аҳамиятга эга. Шундан келиб чиқиб, рўмолни мазкур усулда боғланишини номловчи *тәмәқсә* сўзи ҳам муайян лисоний аҳамият касб этади¹⁴² (Бизнингча, “қулоқли иссиқ қалпоқ” – тумоқ ҳам томоқ билан алоқадор). Айрим шеваларда учрайдиган *ийәксә* сўзи ҳам ясалиш ва маъно жиҳатидан *томуқса* сўзига ўхшаш. Бу сўз ҳам мазкур тушунчани номлаш эҳтиёжидан шаклланган. Бизнингча, иякнинг “пастки жағ” (ЎТИЛ 2, 262) маъносида қўлланилиши, мазкур усулда ўралган рўмолнинг тугуни эса томоқда туриши *томуқса* сўзининг *ијакса* сўзига нисбатан имтиёзли эканлигини англаради.

¹⁴² Томуқдан айлантириб ўраладиган рўмолнинг нисбатан кенг бўлиши ўз-ўзидан равшан. Бухоро ўғуз шеваларида бундай кенг (юзали) рўмол *дэмқетеги* (БЎШ, 57) тарзида номланган.

Мазкур сўз ўрнида бўйинга боғлаш ёки томоқдан боғлаш бирикмасининг қўлланилиши, бир томондан, нутқий тежамкорликка зид бўлса, иккинчи томондан, у фақат бўйинни ўраб боғлаш маъносига ҳам англаниши мумкин. *Томоқдан айлантириб боғламоқ* бирикмалари эса бир оз ноодатий ва қўпол бирикма ҳисобланади¹⁴³.

Кийимнинг энг бирламчи вазифаси инсон танасини совуқ ҳароратдан сақлашдир. Киши об-ҳавога қараб кийинар экан, гоҳида янглишиб, баъзан юпун, баъзан қалин кийиниб қўйиб, табиий шароит, шунингдек, бошқалар олдида ноқулай аҳволда қолиши мумкин.

Ўзбек халқида “Ёз ёпинчигинг ташлама, қишда ўзинг биласан” мақоли бежиз шаклланмаган. Бироқ кишининг имкон қадар чиройли, бежирим, ихчам кийинишга уриниши унинг ташқи кўринишини кўркамлаштириш иштиёқи (ва эҳтиёжи)дан юзага келади. Кўпгина қарлук шеваларида қўлланиловчи *шълдънгламоқ* (ЎХШЛ, 315) сўзи айнан шу иштиёқ билан юпун кийинишни ифодалайди. Турк-калтатой шеваларида қўлланиловчи *шърдэймоқ* сўзи ҳам айни шу маънога эга. Аксар шеваларда мавжуд бўлган бу тушунча АТ лексикасига ҳам ўз ўрнини топса, кийиниш билан боғлиқ муҳим ЛБнинг бири бартараф этилган бўлади.

Киш-қировли кунларда тананинг иссиқ сақланишида ички кийимларнинг катта хизмати бор. Бугунги кунда сўзлашувда рус тилидан кириб қелган *бельё* номи билан аталаётган кийимлар Шарқда, хусусан, Ўрта Осиёда қадимдан мавжуд бўлган (зеро, Шарқ ички кийимлар учун хом ашё бўлган ипак ва момиқнинг ватанидир). Ўзбек халқ шеваларида қўлланиловчи *ичмән* (ЎХШЛ, 118), *ичък*¹⁴⁴ сўзлари ичдан кийиладиган камзул маъносига эга. Ҳали адабийлашиб улгурмаган *бельё* сўзи ўрнида мазкур сўзлардан *ичмән* сўзини оммалаштириш АТдаги тегишли ЛБнинг тўлдирилишига хизмат қиласи.

Ошхона ва овқатланиш билан боғлиқ ДСлар. Кундалик сўзлашув жараёнида фаол қўлланиловчи тил бирликларининг муайян қисмини ошхона ва овқатланиш билан боғлиқ сўзлар ташкил этади. Қуйида ўзбек АТда учрамайдиган, бироқ муҳим аҳамиятга эга бўлган шу соҳага оид айрим ДСларга дикқат қаратамиз.

¹⁴³ Хусусан, турк-калтатой шевасига жағини боғлаш бирикмаси фразема сифатида ўлган кишининг жағини боғлаш (очилиб, хунук кўринмаслиги учун) маъносига қўлланади.

¹⁴⁴ Турғунов Т. Ўзбек тилининг Фарбий Фарғона шевалари (фонетик ва морфологик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1968. – Б. 213.

Нон тандирдан узиб олингач, уни майдалаб тўғраб, озроқ сарёғ қўшиб аралаштириб, ғижимлаб тайёрланадиган егулик Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидағи аҳоли учун таниш. Мазкур егуликни айрим қарлук тип шеваларда ҷәһъл¹⁴⁵ деб аташса, аксар қипчоқ шеваларида жәнчмъч (ЮҚЎШ, 131), гижмъч дейишади. Бироқ кўпчилик учун таниш ва тансиқ бу таом АТ лексикаси учун ЛБ ҳисобланади.

Маълумки, “ҳамма даврларда ҳам ном қўйиш тамойили умумхалқ тили ва унинг воситаларини маълум турмуш доираларига жалб қилиш асосида юзага келган”¹⁴⁶. Юқорида тавсифланган таомни номловчи жәнчмъч сўзи янчмоқ феъли билан алоқадор. Бироқ янчмоқ феъли, одатда, қаттиқ нарсаларни майдалашни ифодалайди (ЎТИЛ, 5, 113).

Чанг сўзи форс-тожик тилидан ўзлашган. Шунингдек, бу сўз панжа, чанг маъноларига ҳам эгаки, у қуш ва ҳайвонларнинг ҳам “ушлаш” аъзосини ифодалай беради (ЎТИЛ, 4, 454). Айрим қипчоқ шеваларида қўлланиувчи гижмиши сўзи эса мазкур егуликни тайёрлаш усулига анча мос тарзда шаклланган ва юқоридаги вариантлардан бирмунча устунликка эга. Шу ўринда ғижим, ғижимламоқ сўzlари ясалишига асос бўлган ва эски ўзбек тилида мавжуд бўлган гижимоқ¹⁴⁷ феълининг айрим шеваларда ҳали ҳам қўлланаётганлигини таъкидлаш лозим¹⁴⁸.

Халқ пазандачилигининг ўзига хослиги шундаки, унда муайян масаллиқ(лар) билан турлича таомлар тайёрлаш мумкин. Бирор масаллиқнинг таомга кўп ёки кам солиниши ҳам овқат турининг фарқланишини келтириб чиқаради. Хусусан, ош (палов) ҳамда шавланинг фарқланиши бунга далил. Шунингдек, таомнинг тайёрланиш жараёни, усули, унинг нима билан истеъмол қилиниши, қайси фасл (мавсум)да тайёрланиши қабилар ҳам уларнинг бирбиридан тафовутланишини юзага келтиради. Табиийки, бу тафовут таомларнинг номида ҳам ўз аксини топади.

¹⁴⁵ Бу сўз тожик тилида ҳам шунга ўхшаш таомни номлади. Қаранг: Фарҳанги забони точики. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1969. 2-том. – Б. 522.

¹⁴⁶ Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили (Корақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2009. – Б. 55.

¹⁴⁷ Бу ҳақда қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т., 2000. – Б. 592.

¹⁴⁸ Айрим ўғуз шеваларида сикман номли таом тури ҳам бор. У жўхори унининг хамирини ғижимлаб, бармоқлар орасидан сикиб чиқариб қозонда пиширилади (ЎШЛ, 158). Фижмиш эса пишган хамир (нон)ни сарёғ аралаштириб ғижимлаш билангина тайёрланади.

Қовоқни сутда қайнатиб тайёрланадиган таом – *шъркәдъ* (ҚҮХС, 371), юпқа орасига сутли атала суртиб тайёрланадиган егулик – *ғәлбъндъ* (Муродова, 157), гуручни айронда қайнатиб тайёрланадиган таом – *шулъэши*¹⁴⁹ (ТКШ, 142) кабилар ҳам муайян фарқли жиҳатлари билан бошқа ўзига ўхшаш таомлардан фарқланади. Бу таомларнинг тайёрланишидаги ҳудудий фарқланиш уларнинг номланишига ҳам таъсир кўрсатган. Шунингдек, бу таомлар таркибининг (ва мазасининг) жузъий ўзгачаликлари уларнинг бирбиридан фарқланишини тақозо этади.

Сут ва сут маҳсулотларидан тайёрланадиган таом турлари ўзбек халқида анча кўп. Юзига сарёғ қўшиб танаввул қилинадиган қуртоба Ўзбекистоннинг турли ҳудудлари учун таниш. Юқори Қашқадарё шеваларида бу хил қуртоба *шөртәбә* (ЮҚҮШ, 159), дәқ (ЮҚҮШ, 130) каби номлар билан аталади. Бизнингча, бу хил таомни *ширтоба* деб аташ қулай. Чунки бу сўз қуртобани эслатишдан ташқари шир (сут) билан ҳам алоқадор. Шунингдек, юзига сарёғ қўшиб сузиладиган (истеъмол қилинадиган) сут ҳам шеваларда алоҳида номланган. Турк-калтатой шеваларида уни *шъррған* (ТКШ, 142) деб аташади.

Никоҳ тўйида янги сўйилган қўйнинг тўшидан тайёрланадиган *төши*¹⁵⁰ номли таом номи кўргина шеваларда учрайди. Шу ном асосида ясалган *төшилък* (“келиннинг янгалари томонидан тўшни олиб бориш; куёв томонидан жўраларига”¹⁵¹ тўй олдидан уюштириладиган зиёфат”) сўзи ҳам шу шеваларда фаол қўлланади. Гарчи тўй маросими билан боғлиқ ва маҳсус тайёрланувчи таом бўлса-да, тўш аксарият шевалар учун тушунарли. Бу эса унинг ақалли тўш сўзининг семемаси сифатида ЎТИЛда қайд этилишига имтиёз беради.

Айрим овқатларнинг пиширилиш жараёнидаги яrim тайёр ҳолати ҳам ўзбек шеваларида ўз номига эга. Айрим суюқ овқатлар учун қовурилган гўшт, пиёз ва бошқа масаллиқларнинг сув солингунча бўлган яrim тайёр ҳолати Жанубий Қозогистондаги ўзбек шеваларида жәз (ЖҚҮШ, 154) деб аталади (таққосланг: *зирбак*). Мазкур сўзниң қовуриш жараёни билан боғлиқлиги унинг

¹⁴⁹ Ушбу сўзниң айрим шеваларда шулла варианти ҳам учрайди. Қаранг: Ўзбек шевалари лексикаси. – Т.: Фан, 1991. – Б. 159.

¹⁵⁰ Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили (Қорақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. . – Т., 2009. – Б. 82.

¹⁵¹ Айрим шеваларда тўш сўзининг тенгкур, дўст, ўртоқ маъносида қўлланилиши ҳам учрайди. (Яна қаранг: ЎТИЛ, 4, 250)

тушунилишини ҳам осонлаштиради, албатта.

Кишининг овқатни кам, кўп ёки меъёрида истеъмол қилиши унинг таъби, диди ва овқатланиш маданиятига боғлиқ.

Овқатнинг муайян хоҳиш билан ейилиши тананинг ҳузурланиши, шунингдек, овқатнинг осон ҳазм бўлиши учун ҳам жуда зарур. Айрим кучли (ёғли) ва бадҳазм овқатлар тезда таъба салбий таъсир қиласи. Шу боис бу хил овқатлар бирор егулик билан биргаликда, қўшиб истеъмол қилинади. Бу тарзда овқатга қўшиб тановул қилинадиган енгил овқатни Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида *қепишър* (Ўрозов, 94) деб атасади. Мазкур тушунча помидор, бодринг каби сабзавотлардан тайёрланадиган салатлардан, шунингдек, ичгуликдан кейин ейиладиган газакдан муайян тафовутга эга. Бу эса мазкур тушунчани АТ лексикасига олиб кириш эҳтиёжини юзага келтиради.

Овқатланиш жараёнида дастлаб суюқ ва тез ҳазм бўлувчи таомни ейиш лозимлиги қадимдан маълум. Шундай хусусиятли биринчи таомни номловчи *пърсатэнә* (ТВЎШ, 90) ДСи англатган тушунча ҳам АТ учун ЛБ ҳисобланади.

Аксар ўзбек хонадонларида бир маҳал нонушта учун икки хил овқат пишириш ноодатий ҳисобланса-да, тўйхона, ресторан ва бошқа овқатланиш жойларида, шунингдек, хонадонларда ташкил этиладиган зиёфат ва маросимларда икки хил овқат тайёрланиши ва дастурхонга тортилиши одат тусига кирган. Бу эса мазкур жараён учун муҳим бўлган пирсатана сўзининг адабийлашувига лисоний-нутқий эҳтиёж мавжудлигини англатади.

“Овқатни энг сараларини (ёки фақат муайян турини) ейувчи” маъносида қўлланиувчи *гултэмәқ* ДСи ҳам аксар шеваларда фаол қўлланилади. Бу сўз қилтомоқ сўзи билан маънодошдек туюлса-да, муайян касалликни эмас, “таъби нозик”ликни кесатиб ифодалашга хизмат қиласи.

Бухоро, Навоий ҳудудларидағи айрим шеваларда мазахўрак бўлиб қолиш *шъинъқмәқ*/*шъирнъқмәқ* (ҚШТ, 154) ДСи орқали ифодаланади. “Бирор ёқимли егуликнинг мазасига ўрганиб қолиш”дан ташқари умуман, “қулай, осон, ёқимли ҳолатга ўрганиб қолиш”ни ҳам ифодаловчи бу тушунча АТ учун ЛБдир¹⁵². Бу тушунчани мазахўрак бўлмоқ (ЎТИЛ, 2, 525) тарзида ифодалашдан кўра яхлит сўз билан ифодалаш қулай, албатта. Шу эҳтиёждан келиб

¹⁵² Айрим ўғуз шеваларида “берилиб кетмоқ (китоб ёки бошқа қизиқарли нарсага)” маъносида қўлланиувчи *сунгъымәқ* (ТВЎШ, 99) ДСи ҳам мавжуд.

чиқиб мазкур сўзни адабийлаштириш мумкин.

Овқатнинг хуштаъм, мазали чиқишида унга солинадиган масаллиқлар, хусусан, зираворларнинг аҳамияти катта. Пазандачиликда қўлланилувчи мурч, зира каби зираворлар орасида қалампирнинг майдаланганини (толқонини) номловчи *сәбзәк* (Сувонова, 20) сўзи айрим қипчоқ шеваларида учрайди. Кўпчилик мурчни қалампирнинг толқони сифатида тушуниши мумкин, бироқ у бошқа ўсимлик маҳсулоти. Шу боисдан сабзак_(с) сўзини мазкур тушунчаларни фарқловчи бирлик сифатида адабийлаштириш зарур.

Овқат масаллиқлари орасида ёрманинг ҳам ўз ўрни бор. Ўғуз шеваларида ёрмани тайёрлаш, яъни буғдой, шоли кабиларни келида туйиб, қовузидан тозалаш *кө:зәмәк* (ЎҲШЛ, 149), *кўвзәмәк* (БЎШ, 190) сўzlари орқали ифодаланади. ЎТИЛда бу тушунчани ифодалаш оқламоқ сўзига юклатилган. Бизнингча, бу тушунчани оқламоқ сўзи етарлича аниқ ва тўқис ифодалай олмайди. Шу боис бу тушунчани кўвзамоқ сўзи билан ифодалаш лозим. Бу сўзниг қовуз билан алоқадорлиги ҳам унинг адабийлашувига имтиёз беради.

Овқатни пишириш жараёнида унинг қандай мазага эга бўлаётганини аниқлаш ҳам жуда муҳим. Шу боис пазанда овқат пишириш жараёнида бир неча бор унинг таъмини текширади. Шунингдек, мазкур жараёнда у овқатни бошқа кишига тоттириб, унинг фикр-муносабатини билиши ҳам мумкин. Бу пазандачилик тажрибаси жуда узоқ тарихга эга. Шунингдек, мазкур жараёнда қўлланилувчи *чәшина* ДСининг ҳам узоқ қўлланилиш тарихи бор.

Бу сўз ЎТИЛда қайд этилмаган бўлса-да, ундан ясалган чашначилик, чашнагирлик сўzlарига изоҳ берилган (ЎТИЛ 4, 465). Бизнингча, кўргина шеваларда қўлланилувчи *чәшина* сўзи ҳам АТ бирлиги сифатида тан олиниши керак. Чунки бу сўз форс-тожик тилидан ўзлашган бўлса-да, ўзбек халқининг кўпчилигига тушунарли ва муҳим аҳамиятга эга. Ҳатто айрим шеваларда унинг қўчма маънода “олди билан бериладиган бўнак, аванс” (Жомонов, 174) маъносида қўлланилиши ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Овқатни пишириш жараёнида унга таъсир этадиган иссиқлик (олов)нинг микдори ва микёси ҳам муҳимдир. Айрим овқатларни пиширишда паст олов ва узоқ вақт талаб қилинади. Овқатни паст оловда пиширилишини ифодаловчи *мълмъләтмоқ* (Носиров, 285) сўзи айни шу жараённи ифодалайдиган сўз ҳисобланади. Мазкур сўзга маъноси яқин бўлган милдирамоқ (ЎТИЛ, 2, 592) фақат суюқлик (асосан, сув)нинг оқишини ифодалашга хослангани учун

ҳам бу тушунчани номлай олмайди. Чунки милмиллатмоқ сўзида қайнатмоқ (олов билан таъсир этмоқ) маънолари ҳам борки, уни милдирамоқ сўзи ифодалай олмайди. Бундан ташқари, милдирамоқ сўзида жилдирамоқ (оқмоқ) семасининг борлиги ҳам икки тушунчанинг бир-биридан анча фарқли эканини кўрсатади.

Мазкур тушунчага яқин милтирамоқ сўзи оловнинг секин ёнишини ифодалаши мумкин. Бироқ унда нур таратиш семаси мавжудки, у милмиллатмоқ тушунчасига алоқадор эмас. Шу жиҳатларга кўра овқатни пишириш жараёнидаги мазкур ҳолатни номловчи бетакрор ДС милмиллатмоқ сўзини кундалик турмушда фаол қўлланиувчи сўзлардан бири сифатида адабий тил лексикасига олиб кириш лозим.

Барчага маълумки, овқатланиш қаноат ҳисси билан боғлиқ ва кишининг нафсини қондиришда асосий восита ҳисобланади. Қаноат ҳиссини сақлаб туриш, овқатланиш режимига жиддий амал қилиш кабиларни ўзида мужассамлаштирган рўза тутиш амали ўзбек халқининг узоқ тарихи ва диний қарашлари билан боғлиқ. Рамазон ойида рўза тутиш овқатланиш режимини тартибга солишда муайян аҳамият касб этади. Айни шу мавсумда рўза тутмаган кишиларни номловчи көзэ (ҚЎҲС, 155) ДСи ҳам шеваларда фаол қўлланади. Чунки мазкур ойда барча кишилар рўза амалини бажариш-бажармаслигига кўра икки гурухга ажратилади. Албатта, уларнинг миқдори турлича ҳам бўлиши мумкин. Зеро, рўза тутиш амалини бажариш ҳам ҳар кимнинг имкониятига боғлиқдир. Бу тушунча мавсумий характерга эга бўлса-да, кўпчилик учун тушунарли ва ижтимоий аҳамиятли бўлгани боис ҳам АТ лексикасига киритилиши лозим. Кўза сўзи бу тушунчани ифодаловчи рўза тутмаган, *оғзи очиқ* (ЎТИЛ, 3, 186) каби бирикмалардан анча қулай сўздир. Шу боис бўлса керак бу сўз ЎТИЛ₁да сўзлашув тилига хос сўз тарзида қайд этилган. Бироқ изоҳли луғатнинг кейинги нашрига киритилмаган¹⁵³. Бизнингча, бу сўз сўзлашувда фаол ишлатилувчи бирлик сифатида меъёрий луғатларда қайд этилиши лозим.

Оилада яшовчи ҳар бир кишининг ўз ўрни, ризқи бор. Ўзбек урф-одатларига кўра, узоқ сафарга кетаётган оила аъзосига бутун ноннинг бир чети тишлатилиб, қолган қисми то у қайтгунига қадар

---

¹⁵³ Бироқ диний тушунчаларни ифодаловчи сўзларнинг ЎТИЛга киритилиши йўриқномада қайд этилган. Яна қаранг: Ҳожиев А. Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. – Т., 2000. – Б.6.

уйнинг баланд бурчагига осиб қўйилади¹⁵⁴. Бу удумда сафарга кетган кишининг албатта қайтиб келишига бўлган ишонч ва ихлос мужассамлашган. АТда мазкур тушунчани номловчи бирликнинг мавжуд эмаслиги бу удумнинг бир неча сўзлар билан ифодаланишига асосий сабабдир. Бухоронинг Қоракўл ҳудудидаги қарлук шеваларида мазкур тушунчага яқин “сафарга кетиш олдидан ейиладиган нарса” йөлчълъм сўзи орқали ифодаланади¹⁵⁵. Бизнингча, ушбу сўзни юқорида тавсифланган урф-одатни номлашга сафарбар қилиш мумкин. Умуммиллий урф-одатни номловчи бу каби сўзларнинг АТ учун аҳамиятини асослашга эҳтиёж бўлмаса керак.

Таомни пишириш жараёнида уни қўзғаб (ковлаб, аралаштириб) туриш ҳам катта аҳамиятга эга. Чунончи, унли таомларни пишириш жараёнида қўзғаб турилмаса, қозон тагига олиб, куйиши кузатилади. Бундай таомларни тайёрлашда тинимсиз (тез-тез) қўзғаб туриш талаб этилади. Тез-тез қўзғаб туришни ифодаловчи *доқыләмоқ* (ЎХШЛ, 88) ДСи айни тушунчани номлашда катта аҳамиятга эга. Демакки, бу сўзни ҳам АТ лугатларига киритиш лозим.

Уй жиҳозлари ва иш қуроллари билан боғлиқ ДСлар. Иш қуроллари ва улар билан боғлиқ бўлган сўзлар ҳам кундалик сўзлашувда кўп қўлланилади. Зоро, инсон ҳаёт кечириши учун зарур бўлган иш-фаолиятда, албатта, иш қуролларидан фойдаланади. Қўйида аксарият хонадонларда учрайдиган, аммо адабий тил учун ЛБ бўлган айрим ДСлар ҳақида баҳс юритилади.

Кәпчә (ҚШТ, 70) – кичик ариқ ва сув йўлида тўсиқ бўлиб турган хас ва бошқа нарсаларни тозалашда (олиб ташлашда) фойдаланиладиган иш қуроли. Мазкур иш қуроли ўзининг енгиллиги ва қулайлиги билан пахсачилар ишини ҳам осонлаштиради. Пахсачилар ундан девор тепасидаги шеригига лойни отиб етказиб беришда фойдаланишади. Илонларнинг жаҳрини ифода этувчи тик туриш шамойили ҳам айнан капчанинг шаклини эслатади. Шу боис бўлса керак, юртимизда учрайдиган ноёб илонларнинг бир тури капча илон номи билан аталган.

Кәрпъиш (ЎХШЛ, 142) – юмалоқ қозоннинг текис ерда қийшайиб, оғиб кетмаслиги учун унинг тагига қўйиладиган халқа. Маълумки, кўпгина хонадонларда юмалоқ (яrim шар шаклидаги) қозондан

¹⁵⁴ Айрим ўғуз шеваларида “тишланган егулик, бироннинг қолдик ризқи” маъносида қўлланилувчи дъишлоқ (БЎШ, 174) ДСи ҳам мавжуд.

¹⁵⁵ Шамсиддинов И. Каракульский говор узбекского языка: Дис. д-ра филол. наук. –Т., 1964. – С. 261.

фойдаланилади. Унинг ўзига хос камчилиги – таги юмалоқлиги, аслида, қозоннинг барча қисмлариға олов алансининг мутаносиб тарқалишини таъминлашга хизмат қиласи. Бу эса қозоннинг ўчоқдан олингач, ерга кўйилишида қўшимча анжом – карпиш бўлишини тақозо этади.

Карпии сўзи ўрнида ҳалқа сўзини қўллайвериш мумкин. Бироқ бу сўз айланда шаклидаги барча нарсанинг шакл жиҳатига кўра умумий (гипероним) номидир. Қозон тагига ҳар қандай ҳалқани қўявериш номақбул бўлганидек, ҳалқа сўзини мазкур тушунчани аташ учун сафарбар этиш ҳам унчалик ўзини оқламайди. Шу боис мазкур рўзғор анжомини алоҳида ном билан атаган маъкул.

Аксарият хонадонларда сабзавот пўчоқлари, қолдиқ овқатлар ва ювинди солинадиган шундай идиш бўладики, унда тўпланадиган чиқиндилар чорва моллари (асосан, қорамоллар) учун муҳим озуқа ҳисобланади. Бундай майший идишни Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида *ошләв* (ЖҚЎШ, 162) номи билан аташади. Айрим қарлук тип шеваларда эса уни *интъсәтъл* // *интъпәкър* тарзида номланишини кузатиш мумкин. Бу шеваларда инти сўзининг ювунди маъносида қўлланилиши мазкур ДСларнинг шаклланишига асос бўлган. Юқоридаги вариантлар орасида *шилав* сўзи бетакрор ва қулайлиги билан бошқа муқобилларидан устунроқ ҳисобланади.

Иш қуролларининг созлиги улардан унумли фойдаланиш учун энг муҳим шартлардандир. Аксар иш қуролларининг даста ва ишчи қисми, одатда, турли материаллардан ясалади. Бу эса улар орасидаги ейилиш, эскириш жиҳатидан ўзаро фарқланишни юзага келтиради. Хусусан, кўпгина иш қуроллари дастасининг ёғочдан ишланиши, бир томондан, уларнинг енгил, ушлашга қулай бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, ишчи қисмнинг қаттиқ (одатда, темир) материалдан ясалганлиги боис дастасининг тез ейилиши ва қуруқлашиб, ҳажмининг кичрайиши натижасида ишчи қисмдан ажралиб ёки қимиrlайдиган бўлиб қолиши кузатилади. Турк-калтатой шевасида қўлланиувчи *шәвиәмәқ* (ТКШ, 141) сўзи айни шу ҳолатни, яъни дастасининг қимиrlайдиган бўлиб қолишини ифодалайди. Бошқа шеваларда, хусусан, Қашқадарё шеваларида *шавшамоқ* сўзининг “қуриб, енгил бўлиб қолмоқ” маъносида қўлланилиши ҳам мазкур сўзининг ёғоч материалларининг қуруқлашиб, кичрайишини ифодалашга хосланганлигини

кўрсатади¹⁵⁶. Бу сўзнинг айнан дастанинг қимирлаб қолишини ифодалаши унинг тегишли бўшлиқни тўлдиришига имконият яратади.

Маълумки, тиғли асбобларнинг кўп ишлатилиши уларнинг ўтмаслашиб қолишига сабаб бўлади. Шу боис юмуш жараёнида чалғи, ўроқ, пичоқ кабиларни тез-тез қайраб туришга тўғри келади. Бундай вазиятда қадимий қайраш воситаси – қўмтэш_(c) жуда асқотади. Чарх, асосан, чархчиларда, хунармандларда бўладиган мослама. Уни ҳар қандай киши сотиб олиши ва ишлатилиши душвор бўлгани боис, одатда, унинг муқобили сифатида қумтошлардан фойдаланиш анча қулай. Қумтошга ўхшаш қайраш воситаси қайроқ узунчоқ япалоқ шакли силлиқ тошдир. У иш қуроллари тифини силлиқлаштириш (қировини тўкиш)га хизмат қилади. Бироқ чарх ва қумтош каби тифни тирнаб, чархлаб ўткирлай олмайди. Бу эса деярли ҳар бир қишлоқ хонадонида учрайдиган ва майший жиҳатдан аҳамиятли бўлган қумтош сўзининг диалектал семемасини ҳам адабийлаштиришни тақозо этади.

Аксар ҳудудларда учрайдиган иш қуроллари орасида ҳаппәк деб номланувчи тўрли асбоб ҳам мухим аҳамиятга эга. У асосан, айри (ёки мих билан биринтирилган) ёғочга қопланган тўрдан иборат бўлиб, балиқ ёки қуш овлашда фойдаланилади. Қарлуқ шеваларида, хусусан, Қашқадарёning балиқчилик билан шуғулланувчи аҳолиси нутқида бу сўз балиқ тутиш асбоби маъносида қўлланса, Бахмал туманидаги турк-калтатой шевасида бедана овида қўлланилувчи асбоб маъносини ифодалайди. Умуман, тўрли асбоб маъносига эга бўлган бу сўз ҳап (ЎТИЛ, 5, 505) тақлид сўзи асосида ясалган ва унинг қўлланилиш жараёни ҳам шу сўз билан алоқадор, яъни оғизнинг ёпилиши каби тез ва олғир ҳаракат натижасида ўлжа тузоққа туширилади.

Кишлоқ ҳудуларида деҳқончилик билан шуғулланувчи кишилар нутқида фаол қўлланувчи сўзлардан бири *айрътайай* қўдир. Бу сўз А шаклида ясалган ер ўлчовчи асбобни номлайди (одатда, айритаёқнинг “қадам узунлиги” икки метрни ташкил этади)¹⁵⁷. У ер майдони (бўйи ва ени)ни ўлчашда анча қулай ва шу боис ҳам Ўзбекистоннинг турли

¹⁵⁶ “Шайбонийхон” достонида ҳам бу сўз қуруқшамоқ маъносида қўлланган. Бу ҳақда қаранг: Холманова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианти асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1998. – Б. 63.

¹⁵⁷ Мазкур асбоб қорақалпокларда ҳам мавжуд. (Бу асбоб уларда ҳам *айрыагаш* // *айрътайай* тарзида номланган. Яна қаранг: Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1983. – Б. 31.)

худудларида ишлатилади. Хусусан, Бухоро ўғуз шеваларида әтсәнәк (БЎШ, 199) номи билан аталган иш қуроли ҳам айни шу асбобнинг ўзидир¹⁵⁸.

Бошқа ўлчов асбоблари бўлмаганлиги ёки уларнинг ноқулайлиги мазкур ўлчов асбобининг оммалашишига сабаб бўлган. Чунки у енгил, ўлчаш жараёнида ўлчовчи билан “қадам-бақадам” юра олади, энг муҳими бир киши томонидан осон ва қулай бошқарилади (ишлатилади). Ўзбек халқининг кўпчилик қисмини ташкил этувчи деҳқонлар учун муҳим бўлган бу атама АТ лексикасидан жой олишга ҳақли. Бизнингча, отоноқقا қарагандা *айритаёт* сўзи кўпроқ шеваларда қўлланилади. Бу эса мазкур сўзниң АТга киришига қўшимча имтиёз беради.

Умуман олганда, майший лексикага оид ҳар қандай тушунча муҳим ҳаётий аҳамияти боис сўзлашув нутқида кўп қўлланиловчи бирлик сифатида халқ шеваларида номланган бўлади. Шунингдек, мазкур жиҳатлар сабаб уларнинг аксарияти адабий тилда ҳам барқарор ўринга эга. Бироқ юқорида таҳлил этилган сўзлар АТнинг бу борада халқ шевалари имкониятларидан янада унумли фойдаланиши лозимлигини кўрсатади.

3.2. Инсонга хос хусусиятлар, ҳаракатлар ва ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ диалектал сўзлар

Инсонга хос хусусиятлар, ҳаракатлар билан боғлиқ ДСлар. Сўзлашув нутқида фаол қўлланиладиган сўзлар орасида инсонга хос хусусиятлар, ҳаракатларни ифодаловчи сўзлар ҳам салмоқли улушга эга. Зеро, инсон сұхбат жараёнида, асосан, ўзганинг ишларини, юриш-туришини, хулқ-авторини, кечмишини таҳлил қилишга, баҳолашга эътибор қаратади.

“Шахс хусусиятини ифодалашда турли лисоний воситалардан фойдаланиш мумкин, бироқ улар ичида энг кўп тарқалгани лексик бирликлар орқали ифодалашдир”¹⁵⁹. Шахсга хос хусусиятни ифодаловчи аксар лексемаларда лексик маънодан ташқари муайян салбий ёки ижобий муносабатни ифодаловчи қўшимча маъно

¹⁵⁸ Бу сўз туркман тилида ҳам мавжуд. Яна қаранг: Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğü. İki tomluk. I том. A-Ž – Aşgabat: Ylym, 2016 ý. – В. 87.

¹⁵⁹ Қамбаров Ф. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2008. – Б. 116.

оттенкалари ҳам қоришиқ намоён бўлади¹⁶⁰, бу жиҳатлар мазкур ЛСГдаги лексемаларнинг услубий бўёқдорлиги ва модал маъноларининг қавариқ намоён бўлишига замин ҳозирлайди.

Ф.Мусаеванинг таъкидлашича, “шева вакиллари воқеликнинг салбий жиҳатларига кўпроқ диққат қилиб, айнан уларни номлашга эътибор қаратишади”¹⁶¹. Кишига ўзганинг муайян хусусияти ёқмас экан, буни нутқда ифодалашда фавқулодда бўёқдор сўзларни танлаш ва ишлатишга интилиш ҳам мазкур типли сўзларнинг қўшимча субъектив маъно олишини тақозо этади. Ана шу омил сабаб шахсга хос хусусиятларни ифодаловчи сўзлар қаторида салбий муносабат ифодаланган сўзларнинг микдори ижобий бўёққа эга бўлган сўзлардан анча кўп эканлигини қайд этиш жоиз. АТ ва шевалар лексикасини таққослашда ҳам мазкур қонуниятнинг амал қилиши кузатилди.

Куйида АТ учун ЛБ бўлган айрим шу типдаги ДСларни тавсифлашга ҳаракат қиласиз.

Манман, такаббур тушунчаларига ўхшаш хусусиятлар шеваларда жиддий фарқланади. АТда бу фарқланишлар сўз бирикмалари орқали ифодаланса-да, халқ шеваларида уларни ифодаловчи сўзлар аллақачон барқарорлашиб улгурган бўлади. Бу орқали керакли тушунчалар номланишидан ташқари нутқий энергия иқтисод қилинади ҳамда нутқнинг таъсиранлиги ҳам оширилади. Хусусан, “фақат ўзини ҳақ деб биладиган” маъносига эга *гансър* (ҚШТ, 32) сўзи ҳам муайян нутқдаги тежамкорликни, таъсиранликни таъминлаш эҳтиёжидан шаклланган.

Шеваларда қўлланилувчи *әшқын* “ўзини бошқалардан устун кўйувчи” (ЖҚЎШ, 76), ҳәкәри “ўзини баланд тутувчи” (ҚШТ, 184), чувәчәк “нимжон, аммо ўзини кучли ҳисобловчи” (ЗТҚ, 378), губурдәк “ўзига бино қўйиб гапирувчи” (ТВЎШ, 24) каби сўзлар ҳам у ёки бу даражадаги манманликка ўхшаш хусусиятларни номлаш эҳтиёжидан шаклланган. Бу каби сўзларнинг манман лексемасидан фарқланиши уларнинг муайян лисоний эҳтиёж натижасида АТга қабул қилинишига хизмат қиласиз.

Коракўл туманидаги қарлук лаҳжасига оид шеваларда “ўз сўзини ўтказишга уринувчи” маъносида *пешгър* (ҚШТ, 97) ДСи

---

¹⁶⁰ Мұхамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. – Т.: Фан, 2005. – Б. 118-119.

¹⁶¹ Мусаева Ф. Ўзбек шеваларининг лингвомаданий тадқиқи. – Т.: Фан, 2019. – Б. 48.

қўлланади¹⁶². Ўзбек АТда мазкур тушунча ҳам ЛБ ҳисобланади. Демак, уни тўлдиришда *пешигир* сўзидан фойдаланиш мумкин. Асли форс-тожик тилидаги бирликлардан ясалган бу сўз тез тушунишли ҳисобланади. Бинобарин. аксар қарлуқ шеваларида *пеш* сўзи “илғор, ўқтам” маъноларида қўлланилиши ҳам *пешигир* сўзининг тез тушунилишини таъминлашга хизмат қиласди.

Тошховуз вилоятидаги ўзбек шеваларида *вэрқы* ДСи “оғзида гап турмайдиган (сирни сақлай олмайдиган)” маъносига қўлланади. Мазкур сўз англатувчи тушунча ҳам АТ учун ЛБ ҳисобланади. Нутқда қўлланадиган *оғзи бўши*, *сир сақлай олмайдиган* каби бирликлар ўрнида мазкур сўзининг қўлланилиши лисоний тежамкорликка ҳам хизмат қиласди. Шу боис мазкур сўзни ҳам адабийлаштириш лозим.

Хъръиш (ҚШТ, 139) ДСи, асосан, болаларга нисбатан қўлланилади. Мазкур ДС “жанжаллашиб, тортишиш учун баҳона изловчи” маъносига эга. Бу сўз “текканга тегиб, тегмаганга тош отувчи” иборасига яқин. Бироқ унда “безорилик” семаси нисбатан сустроқ намоён бўлади. Бу жиҳатлар мазкур фарқли тушунчаларни алоҳида номлашга хизмат қилувчи хириш ДСининг адабийлашувини тақозо қиласди.

*Бўбър*¹⁶³ сўзи Водил шевасига “тез гапиравчи” маъносига эга. Бу сўз, асосан, қисқа вақтда кўп сўзни айтиш жиҳатидан характерли бўлиб, гапдон, сўзамол каби сўзлардан фарқланади. Мазкур тушунча Қозогистондаги ўзбек шеваларида *бъдъқ* (ЖҚЎШ, 83) тарзида номланган. Бизнингча, *бидиқ* шакли ушбу тушунчани номлашда имтиёзлироқ. Зоро, уни эшитиш орқали *бидирламоқ*, *бидир-бидир* каби сўзлар эсланади ва шу орқали “тез гапиравчи” маъноси осонроқ англанади.

Шеваларда гапдон сўзининг антоними *шалповуз* (Бегалиев, 151) сўзи ҳам мавжуд. АТ учун ЛБ ҳисобланадиган бу сўз “сўзлашга нўноқ, гапни топиб гапиролмайдиган” маъносига эга. Мазкур тушунча турк-калтатой шеваларида *гунгэләй* (ТКШ, 81) ДСи билан ифодаланади. Бизнингча, мазкур тушунчани ифодалашда *шалповуз* сўзи имкониятлироқ. Зоро, унинг эшитилишидаёқ шалпаймоқ ва оғиз сўзлари осонликча англанади ҳамда зарурий мазмун тезда тушунилади.

¹⁶² Зомин шевасига “нотўғри бўлса ҳам ўз фикрини ўтказадиган” маъноси жеңмиши (ЗТҚ, 358) ДСи билан ифодаланади.

¹⁶³ Узоқов Ҳ. Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. – Б. 217.

Кишиларнинг (одатда, ёшларнинг) айтилган гапни тезда қулоғига қуйиб олиши айрим шеваларда құмқұлж^х ДСи орқали ифодаланади¹⁶⁴. Айрим шеваларда эса бу тушунча *иләгон* (Жомонов, 157) сўзи билан номланган. АТдаги зеҳнли, зийрак, билағон каби сўзлар мазкур тушунчага яқин маънени ифодалаши мумкин. Бироқ айни құмқұлоқ ДСи ифодалаган тушунчани бу сўзлар ифодалай олмайди.

Илагон сўзи *билағон* каби ясалма сўз. Бироқ *ил* асосининг бош маънолари эшитиш билан боғлиқ эмас. Құмқұлоқ сўзи эса композицион усулда ясалган. Шунингдек, унинг қум ва қулоқ компонентларидан ясалганлиги құмқұлоқ тушунчасини ифодалашига имконият яратган¹⁶⁵. Бу эса мазкур сўзниңг кенг тушунишли бўлишига ва адабийлашувига имтиёз беради.

Сўзлашувда фаол қўлланилувчи “ювилмаган қошиқдек” сленгига яқин маънени ифодаловчи *суқәнәқ*^х (ЖҚҮШ, 148) ДСи Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида “хар ишга киришиб кетувчи” маъносига қўлланилади. Мазкур сўзда салбий модаллик у даражада кучли эмас. Бироқ аксарият шеваларда ва сўзлашувда бу сўз “хар ишга аралашувчи” маъносига салбий оттенка билан қўлланади. Шу боис бу сўзни “ўринсиз тарзда бироннинг ишига аралашувчи” тушунчасини¹⁶⁶ номлашга кодлаштириш мумкин.

Бухоро ўғуз шеваларида қўлланилувчи *дәкдур* (БЎШ, 175) сўзи “хеч кимга сўзи ўтмайдиган” маъносига эга. Мазкур тушунчага яқин маънода қўлланилувчи *сёнсөз* (ЗТҚ, 371) ДСи эса “тайинсиз, қадрсиз” семаларига эга. Бироқ сонсиз сўзи бугунги кунда сўзлашувда ҳақорат сўзи сифатида ҳам қўлланмоқда. *Дакдур* сўзи эса дағал сўз сифатида қўлланмайди. Шу боис кишиларга хос хусусиятни ифодалашда бетакрор бўлган дакдур сўзини АТ лексикасига киритилиши керак.

“Тез хафа бўладиган” маъносига қўлланилувчи *бурук* (ЖҚҮШ, 86) ДСи ҳам АТ учун ЛБ ҳисобланади. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида қўлланилувчи бу сўз “сиркаси сув қўтартмайдиган”

¹⁶⁴ Мазкур сўзниңг антоними сифатида шеваларда *кирди-чиқди* сўзи қўлланилади. Бироқ у АТ бирлиги даражасига чиққан эмас (унда салбий оттенка қавариқ намоён бўлади).

¹⁶⁵ Мазкур сўзда қум компонентининг қўлланганлиги қумга сувнинг тез сингиши (“хазм бўлиши”) билан боғлиқлигини сезиш қийин эмас.

¹⁶⁶ Қорақалпок шеваларида қўлланилувчи *қолсуғанақ* ДСининг ўғри маъносига қўлланилиши ҳам бу сўзниңг “хақсиз, ноўрин тарзда” семаларига эгалигини тасдиқлайди. Яна қаранг: Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1983. – Б. 192.

иборасига маънодошдек туюлиши мумкин. Бироқ унда жавоб реакциялари билан боғлиқ семалар акс этмаган. Ана шу тафовут мазкур сўзнинг тегишли тушунчани бетакрор ифодаловчиси сифатида реаллашишига хизмат қиласи.

Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шеваларида, шунингдек, айрим қипчоқ шеваларида “эркак кишини хушловчи, яхши кўрувчи аёл” маъноси эрсәк (ЖҚҮШ, 91) сўзи орқали ифодаланади. Бу сўз қадимги туркий тилда ҳам шу маънода қўлланилган¹⁶⁷. Бу эса мазкур сўзнинг АТ луғатларида қайд этилишига имтиёз беради.

Кипчоқ шеваларида қўлланилувчи *кәйпәнг* (ЗТҚ, 361) ДСи “ўйламай сўзлайдиган” маъносида қўлланади. Ҳар бир гапни ўйлаб гапириш қанчалик муҳим эканлиги барчага маълум. Ўйламай гапириш сўзловчининг обрўсизланиши, нутқининг самарасиз якунланишига ҳам сабаб бўлади. Мазкур хусусиятларни алоҳида номлаш сўз бирикмаси орқали ифодаланаётган тегишли тушунчанинг лексемалашини таъминлайди.

Бирор нохолис, ножўя, ноодил ҳолатдан таъсирланиш натижасида мазкур ҳолатдаги нохолисликни ўз-ўзига арз қилиш маъносини ифодаловчи ҳуйләнмәқ ДСи турк-калтатой шеваларида учрайди. Бу сўз, одатда, ижтимоий муносабатларда айбдор кишини кесатиш, танқид қилиш, қоралаш, шунингдек, ҳаққи топталган кишига ачиниш, куюниш ҳисларини ифода этади. Бу нутқ феъли кишининг ўз-ўзига (бирор тингловчига эмас) сўзланишини ифодалайди. Бу сўзни ҳам ўзи ифодалаган тушунчанинг бетакрор ифодачиси сифатида АТда оммалаштириш лозим.

Инсонга хос хулқ-атворни қўрсатишда шеваларда фаол қўлланилувчи жәртыйләмәқ (ЎХШЛ, 100) феъли ҳам катта аҳамиятга эга. ЎТИЛда жиртилламоқ сўзининг жирилламоқ маъносида келиши қайд этилган (жирилламоқ “аламига чидай олмай гапирмоқ; гап, танқид ва ш.к.ни қўтара олмай қизишлоқ” (ЎТИЛ, 2, 95) маъносига эга). Бироқ сўзлашув жараёнида фаол қўлланилувчи бу сўз турк-калтатой шеваларида “мақтанмоқ, ўзини қўрсатмоқ”, ўғуз шеваларида “ҳар нарсага аралашувчи” (ТВЎШ, 35), Зомин шевасида “ўзгалар гапига ўринсиз аралашмоқ”¹⁶⁸ (ЗТҚ, 360)

¹⁶⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2017. – Б. 54.

¹⁶⁸ Айни тушунча айрим шеваларда чъңқъләмәқ (ТВЎШ, 125) ДСи орқали ифодаланади.

маъноларини ифодалайди¹⁶⁹. Умуман, бу сўз ўз гапи ва иши билан мақтаниш ҳамда ўзганинг фаолияти (ҳаракати, гапи)ни камситишни ифодалашга хизмат қилади.

ЎТИЛда изоҳланган жирттак отмоқ (чалмоқ) қўшма сўзида мазкур тушунчага яқин маъно англанилиши мумкин (ЎТИЛ, 2, 95). Бироқ унда мақтанмоқ семасининг мавжуд эмаслиги жартилламоқ сўзининг АТ бирлиги сифатида реаллашишини тақозо этади.

Чъбжъңламоқ¹⁷⁰ сўзи турли фонетик вариантлари билан кўпгина шеваларда “беқарор, бесамар ҳаракат қилмоқ” маъносига қўлланилади. Бу сўз, одатда, ҳаракатни бажарувчиси бўлган шахснинг имкониятларини паст баҳолашни, бажарилаётган ҳаракатнинг аҳамиятсизлигини таъкидлашга хизмат қилади.

Турк-калтатой шеваларида қўлланиувчи къфтакләшимәқ феъли кишиларнинг ёнма-ён туриб, қўлларини бир-бирлари елкасига ташлашини (елкасидан қучоқлашини) ифодалашга хизмат қилади. Бу сўзининг елкадош, елкама-елка каби сифат (ва равиш)лардан фарқланиши ҳам унинг юқорида қайд этилган жисмоний ҳаракат (холат)ни ифодалаши билан тавсифланади.

Кучоқлаш ҳаракатининг қучоққа олиш ва, одатда, икки қўл қўл билан бажарилиш хусусиятлари унинг кифтаклашмоқдан жиддий фарқланишини таъминлайди.

Кифтаклашиш кўпгина ҳудудларда ёшлар орасида, айниқса ўғил болалар ўртасида фаол қўлланиувчи суюниш ва бикрлик (ўртоқлик)ни ифодаловчи ҳаракат сифатида маълум. Бу эса унинг қучоқлашдан алоҳидаланишини ва адабийлашувини тақозо этади.

Шеваларда фаол қўлланиувчи әлчәнгламоқ “икки оёқ орасини очиб ва тиззани бир оз букиб юриш”, жупқарламоқ “икки оёқлаб ер тепиниш (бу ҳаракат, одатда, ёш болаларда хархаша қилиб йиғлаш жараёнида кузатилади)” каби сўзлар ҳам инсоннинг турли жисмоний ҳаракатларини ифодаловчи сўз сифатида АТдан жой олишга ҳақли.

Ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ ДСлар. Ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ сўзлар ҳам кундалик нутқда фаол қўлланади. Киши жамиятда яшар экан, бевосита жамиятнинг аъзоси сифатида ижтимоий муносабатларнинг асосий обьекти ҳисобланади. “Жамият аъзолари ўртасидаги муносабатлар обьектив

¹⁶⁹ Қозоқ тилида мазкур сўз асосидан ясалган жыртаң-жыртаң сўзи “ўринсиз кулиш” маъносига қўлланади. Яна қаранг: Қазақ тилининг түснідірме сөздігі. – Алматы, 1959. – Б. 254.

¹⁷⁰ Холмедова З. Қарноқ шевасида руҳий холат ва ҳаракатни англатувчи феъллар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. – №6. – Б. 84.

ва субъектив омиллар негизида қарор топади, улар ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, диний, майший турмуш заминида шаклланади”¹⁷¹. Бу муносабатлар ва уларни ифодаловчи лисоний бирликлар нутқда ҳам ўз аксини топади.

АТда мазкур типли тушунчаларни номловчи сўзлар қанчалик кўп бўлмасин, унда тўлдирилиши керак бўлган ўринлар ҳам етарлича топилади. Зоро, жамиятнинг тараққий этиши билан шаклланувчи, ўзгарувчи айрим ижтимоий муносабатлар, ҳолатлар, жараёнлар алоҳида номланмаслиги (сўз бирикмалари ёки бошқа нутқий бирликлар орқали муваққат ифодаланиши) ҳам мумкин. Бу каби ҳолатлар, айниқса, умумхалқ тилидаги оммабоп сўзларни саралашдан таркиб топувчи АТ лексикасида кўпроқ кузатилиши аниқ. Қуйида биз ана шундай ЛБни тўлдириш имкониятига эга бўлган муҳим ДСлар хусусида баҳс юритамиз.

Қоракўл туманидаги қарлуқ тип шеваларида *эрәчъ* (ҚШТ, 15) сўзи “ораси бузилган кишиларни яраштирувчи” маъносида қўлланилади. Бу сўз АТдаги тегишли ЛБни тўлдиришга муносиб сўз. Зоро, бошқа шеваларда ҳам *орачи* сўзи осон тушунилади. Чунки у аксар қарлуқ шеваларида нотаниш кишиларни (хусусан, йигит ва қизни) учраштириб қўювчи киши маъносида ҳам қўлланилади. Мазкур сўз ўрнида *воситачи* сўзининг қўлланилиши анча ноқулай. Чунки у “бирор ишнинг амалга ошишида асосий восита ролини ўйновчи кимса ёки нарса” (ЎТИЛ, 1, 468-469) маъносига эга. Бу жиҳатдан *воситачи* сўзи *орачига* нисбатан гипероним бўлиши мумкин. Бироқ у *орачи* ДСи ифодалаган тушунчани аниқ ифодалай олмайди. Шунингдек, бирор нарсанинг ҳам воситачи ролини бажара олиши икки тушунча ўртасидаги тафовутни янада равшанлаштиради.

Албатта, жамиятда кишилар орасининг бузилиши, арзимас гап-сўзлар натижасида аразлашишлар учраб туради. Бу жараёнда уларни яраштирувчи кишиларнинг жамият бикрлигидаги аҳамиятини таъкидлашга эҳтиёж йўқ. Шундан келиб чиқиб, бундай савобли иш қилувчи кишиларнинг ҳам алоҳида ном билан аталиши тил лексикаси учун зарар келтирмайди.

Муайян келишмовчиликлар, гина-кудурат ёки бошқа сабаблар туфайли кишиларнинг бир-бирлари билан гаплашмай қўйишлари (ёки кам гаплашишлари) Самарқанд, Қашқадарё шеваларида *нэгәп* (ЎХШЛ, 193) ДСи орқали ифодаланади. Мазкур тушунчани

¹⁷¹ Абдужаббарова Ф. “Қутадғу билиг”даги шахс белги-хусусиятини англатувчи лексика: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2011. – Б. 93.

ифодаловчи *пўм* (ЎТИЛ, 3, 328) сўзи болалар нутқига хос ва у омма учун кенг тушунишли эмас. Шу боис ногап сўзини адабийлаштириш ҳам АТ лексикасини тўқислашувига хизмат қиласди.

Ўзбек халқининг аксарият ижтимоий муносабатлари турли урф-одатларда, айниқса, тўй-маърака жараёнларида ёрқин намоён бўлади. Тўй қилувчига яқинларининг тўйдан олдин берадиган ёрдами, тўёнаси қөшән (ҚШТ, 180) деб аталади. Турли ҳудудларда бу сўзниңг қөшәнг (ҚЎҲС, 443), қөшәнә қўринишли вариантлари ҳам, аслида, қўши асосидан ясалган. Яқинларнинг тўй харажати учун қўшадиган ҳиссаси қарз мақомида бўлиб, у катта молиявий, иқтисодий қимматга эга бўлади. Шу жиҳатдан у тўёнадан фарқланади. Бу эса мазкур тушунчанинг алоҳида номланишини тақозо этади.

Айрим яқин кишилар, шунингдек, узоқдан келган қариндошлар ва қудалар тўй куни ўз совға-саломлари билан келадилар¹⁷². Албатта, уларнинг тўёналари ҳам бошқаларницидан ажралиб туради. Тўй эгаси ҳам уларга муносиб тухфа ҳозирлайди. Айни шу тухфа, яъни “тўйга каттароқ нарса тўёна қилган кишиларга, яқинларга бериладиган совға” айрим шеваларда *къйът* (Мирзаев, 148) деб аталади¹⁷³. Жанубий Фарғона шеваларида бу тушунча тожик тилидан ўзлашган *сэрпо*¹⁷⁴ сўзи орқали ифодаланади.

Къйът сўзи аксарият шеваларда мавжуд. Тўйда кийит сифатида асосан, кийим-кечак тухфа қилинади. Бу эса кийит сўзининг кийим билан боғлиқлигини тасдиқлайди. Шу боис мазкур тушунчани ифодалашда *кийит* сўзини АТ бирлиги сифатида қабул қилиш лозим.

Аксарият ҳудудларда куёв томонидаги (ёки куёвга маҳалладош) кишиларнинг келин (ва у минган машина) йўлини тўсиш одати учрайди. Мазкур одат умуммиллий хусусиятга эга. Бироқ унинг алоҳида номланмаганлиги АТдаги тегишли ЛБнинг қипчоқ шеваларидаги муқобили *бәқән* (ЗТҚ, 347) сўзи билан

¹⁷² Айниқса аёллар мазкур удумга жиддий амал қилишади. Уларнинг тўйга тугун – таван олиб боришлари миллий қадриятлардандир.

¹⁷³ “Шайбонийхон” достонида бу сўз қизга бериладиган сеп маъносида қўлланган. Бу ҳақда қаранг: Холманова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианти асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1998. – Б. 62.

¹⁷⁴ Узоқов Ҳ. Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. – Б. 221.

тўлдирилишини тақозо этади¹⁷⁵.

Инсоннинг яқинлари фақат яхши кунларда эмас, қайғули, оғир кунларда ҳам ўз яқинлигини кўрсата олиши керак. Маълумки, инсон вафот этганда унинг яқинлари, қон-қариндошлари бошқалардан кўпроқ куюнади, азоб чекади. “Жасадни гўрга қўйишда қатнашадиган марҳумнинг энг яқин кишиси” маъносида қўлланиловчи *гөрмәҳром* (ЮҚЎШ, 128) ДСи англатувчи тушунча ҳам ўзбек АТи учун ЛБ ҳисобланади. Қон-қариндошлар орасидаги энг яқин кишини номловчи бу сўз марҳумнинг тириклик чоғида ҳам қўлланаверади.

Ёши катта кишиларнинг ўз фарзандларини (асосан, ўғли ёки ўғил набирасини) “ўлигимнинг эгаси” дея аташлари турли ҳудудларда учрайди. Бироқ *гўрмаҳрам* сўзи айрим ўзбек шеваларида гина учрайди. Бу эса мазкур муҳим ДСни АТга қабул қилиш лозимлигини кўрсатади.

Ўзбек тилида ука сўзи ўзидан кейин туғилган барча укаларни аташга хизмат қиласди. Аксар қипчоқ шеваларида қўлланиловчи *бәсәрғә* (ЮҚЎШ, 126) сўзи эса ўзидан кейин туғилган укани (барча кейингиларини эмас) аташга хизмат қиласди. Ижтимоий муносабатлардаги бу каби фарқли жиҳатларни бемалол ифодалай оладиган ўзбек шевалари АТдаги жуда кўп ЛБни тўлдиришда катта имкониятларга эга. Юқорида тавсифланган басарға сўзи ҳам АТдаги тегишли бўшлиқни тўлдиришга муносиб сўздир.

Ижтимоий муносабатларнинг катта қисми оила қуриш билан боғлиқ жараёнлар негизида шаклланади. Ўзбек халқида ўз вақтида уйланиш (ва турмушга чиқиш) қўллаб-қувватланади. Бирор сабаб билан никоҳ тўйи кечиккан ёшларни Юқори Қашқадарё шеваларида *гумамбар* деб аташади. Бу каби ҳолатлар, одатда, унаширилганларнинг яқин кишиси вафот этганда содир бўлиши мумкин. Гумамбар сўзи АТдаги тегишли бўшлиқни тўлдирилишида муносиб ечим ҳисобланади.

Шахсга хос хусусиятлар, ҳаракатлар ва ижтимоий муносабатларни ифодаловчи сўзлар шеваларда жуда кўп. Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам АТ учун муносиб бирлик эмас. Хусусан, уларда салбий баҳо оттенкаларининг кучлилиги ва лисоний узус (лисоний одат ва маданият)дан четлашиш хусусиятларининг бўртиб туриши бу типли сўзларнинг адабийлашиш имкониятларини

¹⁷⁵ Бақан сўзи айрим туркий халқларда, хусусан, қорақалпоқларда ўтовнинг муҳим ёғочи (устуни) маъносига эга. Яна қаранг: Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1982. 1-том. – Б. 333.

чеклайди. Юқорида таҳлилга тортилган сўзлар эса мазкур хусусиятларни ўзида кучсиз намоён этиши, шунингдек, кенг омма нутқида фаол қўлланилиши билан адабийлашишга муносиб деб баҳоланди.

3.3. Чорвачилик ва уй ҳайвонлари билан боғлиқ диалектал сўзлар

Ўзбек халқи неча минг йиллардан буён чорвачилик билан шуғулланиб келади. Шу минг йилликлар мобайнида чорвачиликни ўз ҳаёт тарзининг ажралмас қисми сифатида қадрлаб келаётган халқимиз уни ривожлантириш, юксалтириш борасида катта тажриба ва имкониятларга эга.

Узок йиллик фаолият, кузатишлар ва тажрибалар натижасида чўпон-чўлиқлар чорва молларининг ўзига хос хусусиятлари, хислатлари, фойдали жиҳатлари ҳақида етарлича билимлар орттиришган. Бу билимларни ифодалаш учун соҳа лексикасида ҳам жиддий янгиланишлар ва ўзгаришлар содир бўлгани аниқ. Қуйидаги таҳлиллар орқали бугунги кунда чорвадорлар нутқида кенг истеъмолда бўлган, аммо ўзбек адабий тили учун ЛБ ҳисобланувчи муҳим диалектал сўзлар хусусида мулоҳазалар билдирилади.

Жуда қадимдан чорвачилик ривожланган юртимиз ҳудудида чорвачиликка оид сўз ва атамалар ҳайвонларнинг номи, ёши, ранги ва бошқа жиҳатларига кўра жуда деталлаштириб ифодаланганини кўрамиз¹⁷⁶.

Кўпгина чорвадор қишлоқ шеваларида қўй-эчклиларни жсөнлъқ (// жәллиғ) деб аташади¹⁷⁷. Бу сўз ЎТИЛда диний сўз сифатида “Худо йўлига, азиз-авлиёларга қурбонлик қилиш учун аталган уй ҳайвони ёки товук, хўроз” деб изоҳланган (ЎТИЛ, 2, 107). Бугунги кунда халқ шеваларида бу сўзниң динга алоқадорлиги ва “қурбонлик қилиш учун аталган”лик семалари сусайгандек, назаримизда. Чунки чорва молларининг инсон ҳаётида майший турмуш ва хўжалик жабҳаларидаги аҳамияти нисбатан устувор ҳисобланади.

Қадимдан ота-боболаримиз кўкламни йилбоши ҳисоблашган. Айни қўкламда чорва молларининг янги чиққан майсага тўйиши

¹⁷⁶ Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т., 1978. – Б. 82.

¹⁷⁷ Бу каби ҳолат қарақалпоқ шеваларида ҳам кузатилади. Яна қаранг: Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1983. – Б. 118.

жуда муҳим саналади. Чунки қишда қуруқ емиш билан озиқланган жонлиқларнинг организмида янги озуқа ва витаминаларга эҳтиёж кучли бўлиши ўз-ўзидан аён. Мазкур вазиятда чорва молларининг янги унган ўт-ўланлар билан озиқланиши аксар чорвадор қишлоқ шеваларида *көгәлләмәқ* феъли билан ифодаланади. Янги унган кўкламги ўт-ўланлар эса *көгәл* деб аталади.

Чорвадорлар нутқида фаол қўлланувчи *өтъқимәқ* феъли янги туғилган қўзи, улоқ, бузоқ кабиларнинг ўт-ўланлар билан озиқлана бошлишини ифодалайди. Ўтиқиб қолган ҳар қандай жонлиқ онасининг орқасидан эргашиб, отар (пода)да юришга ўрганади. Умуман, кўгалламок ва ўтиқмок ДСлари чорвачиликдаги муҳим тушунчанинг номи сифатида адабийлашишга лойик.

Тоғли ва тоғолди ҳудудлар ўзининг турлича рельефи билан чўпон-чўлиқларга муайян ноқулайликлар ҳам туғдиради. Кўпгина тоғли яйловларда баъзи жонлиқларнинг сув ювиб кетган ёки кўчки натижасида ўйик ҳолга келган ўнгир, чуқурликларга тушиб қолиши натижасида отар (пода)дан ажралиб қолиши ва йўқолиши учраб туради. Бундай ўнқир-чўнқир чуқурликлар шу ҳудудлар шевасида жырна (ЗТҚ, 360) деб аталади.

Чўпонлар орасида чорва молларини бир-биридан фарқлаш ва номлаш катта аҳамиятга эга. Шу боис чорвадорлар жонлиқнинг ёши, кўриниши, хислатлари ва бошқа хусусиятларига қараб турли номлар билан аташади. Қуйида бу каби номларнинг энг фаоллари билан танишамиз:

Гәдък (ЎХШЛ, 64) ДСи ориқ, яхши ривожланмай қолган, етим қўзини номлайди. Одатда, бундай қўзи тезроқ семиртириб сўйилади ёки сотиб юборилади.

Кўзи тушунчаси “умуман, қўйнинг боласи” (ЎТИЛ 5, 396) маъносида *гадик* сўзини ҳам қамраб олиши мумкин. Бироқ у *гадик, ширбоз* каби сўзлар учун умумий (гипероним) ҳисобланади.

Гадикнинг “ориқ, етим”лик семалари ширбознинг “сут эмиб ўсаётган, семиз” (ЎТИЛ, 4, 578) семалари билан ўзаро антонимик муносабатни ҳосил қиласиди¹⁷⁸. Бу эса *ширбоз* билан парадигматик муносабатда бўлган *гадик* сўзининг ҳам АТ лексикасидан жой олишга муносиблигини кўрсатади.

---

¹⁷⁸ Жанубий Фарғона шеваларида гадик сўзи етим болага нисбатан ҳам қўлланилади. Бу ҳақда яна қаранг: Узоқов Ҳ. Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. – Б. 193.

Пъчъмә – тез семириши ва кўп гўшт қилиши учун бичилган эркак кўй. Пичиманинг қўчкордан фарқланиши унинг бичилганлиги билан тавсифланади¹⁷⁹.

Кичик чорва молларининг, хусусан, қўчкорларнинг тез семириши ва кўп гўшт бериши учун бичилиши қўпчиликка сир эмас. Бичилган қўчкорни номловчи бирликнинг мавжуд эмаслиги (лексик сатҳда тегишли ЛБнинг борлиги) аксар тилшуносларга маълум. Бичилганлик семасига қўра буқа – хўқиз жуфтлиги фарқлангани ҳолда қўчкор – Ӯ парадигмасининг нотугаллиги АТ учун аҳамиятли бўлган мазкур ЛБнинг тўлдирилишини долзарблаштиради. Зеро, кичик чорва молларининг аҳамияти қорамолларнидан кам эмас.

Чорва молларининг ҳам “эркатойи, арзанда”си, суюклиси бўлади. Бундай чорва моллари чўпон (ёки қаровчи)дан алоҳида меҳр кўриб, уларга ўрганиб қолади. Чорвачилик билан шуғулланувчи айrim шеваларда бундай чорва молларини бўвурмэл (Раҳимов, 74), қўлбайър (Ишаев, 130) каби номлар билан аташади. Мазкур ДСлар орасида бовурмол сўзи кўпроқ шеваларда учрайди¹⁸⁰. Бу эса мазкур сўзининг адабийлашув борасида бошқа варианtlаридан устунроқ имтиёзга эга эканлигини кўрсатади.

Бовурмол инсонга жуда ўрганиб қолгани учун бегона кишилар олдига ҳам бемалол келадиган, ундан бирор егулик кутадиган даражагача одатланади. Бунга асосий сабаб унинг инсон томонидан бериладиган егуликларга мазахўрак бўлишидир.

Шунингдек, чорвадорлар нутқида “тутқич бермас, хурковуч” маъносида қўлланиувчи *sha:r* (ТКШ, 141) сўзи ҳам фаол ишлатилади. У “кишидан ҳуркиш, қочиш” семалари асосида бовурмол сўзи билан антонимик муносабатни ҳосил қиласида. Бу тушунча ҳам АТ учун ЛБдир. Шу боис шар сўзи ҳам адабий тил луғатларидан жой олиши лозим.

Барча тирик мавжудотларда бўлгани каби чорва молларида ҳам турли касалланиш ҳолатлари учрайди. Албатта, бу ҳолат чўпонларни чорва моллари ҳақида жиддий қайғуришга ундейди. Зеро, улар орасида “Мол аччиғи – жон аччиғи” деган мақол бежиз пайдо бўлмаган. Биз қуйида чорва моллари касалликлари билан боғлиқ айrim ДСларга диққат қаратамиз:

¹⁷⁹ Айrim ўғуз шеваларида “бичилган”лик белгисини ифодаловчи *азман* (ЎХШЛ, 14) ДСи ҳам бор.

¹⁸⁰ Мазкур шеваларда ва фольклорда бовур сўзи “бағир, жигар; дил, кўнгил” ҳамда кўчма маънода “кариндош, фарзанд” маъноларида қўлланади (ЎТИЛ, 1, 293).

Нəхунə_(с) – от ёки эшакнинг қийин иш жараёнида бурун безларининг катталashiши сабаб нафас етишмай ҳансираб қолиш касаллиги. Бу касалликка қарши ўша ҳайвоннинг бурун тешиклари кесиб (йириб) кенгайтирилади. Мазкур сўз ЎТИЛда “кўзнинг бурчагида пайдо бўладиган оқроқ бир парча гўшт”¹⁸¹ сифатида изоҳланган. Бироқ шеваларда бу сўз юқорида тавсифланган касалликни номлашга ҳам хизмат қиласди. ЎТИЛ₁да мазкур сўзнинг аксарият ҳудудлар учун умумий бўлган “от ва молларнинг бурнида пайдо бўладиган ўсимта” маъносида берилганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Шу боис мазкур тушунча *нохуна* сўзининг семемаси сифатида қайд этилиши лозим.

Корамоллар касалликлари орасида *бандэм* деб аталувчи бурун оқиши билан боғлик касаллик тури ҳам мавжуд. “Совқотиш, ... бурун шиллиқ пардасининг яллиғланиши ва бунинг натижасида бурундан сув, назла оқиши касаллиги” (ЎТИЛ 4, 188) – тумовга ўхшаш бу касаллик қорамолларнинг ҳам шамоллаш билан хасталикларга чалинишини кўрсатади. Албатта, инсон ва ҳайвон ўртасидаги фарқ каби уларнинг касалликлари орасида ҳам анча фарқлар борки, бу фарқлар уларни номловчи сўзларда ҳам акс этиши лозим. Чунончи, қорамоллар касалликларидан бирини номловчи бандом сўзи ҳам АТ луғатларига киритилиши керак.

Тоғ-тошли жойларда кўп юриши ва боқилиши натижасида йирик қорамоллар туёғининг шикастланиши кузатилади. Мазкур ҳолат тоғли ҳудудлар шевасида *тоширқамоқ* сўзи орқали ифодаланади¹⁸². Бу сўз қишлоқ ҳудудларида фаол қўлланиувчи бирлик бўлгани боис ЎТИЛ₁га киритилган. Бироқ кейинги нашрларда тушириб қолдирилган. Бизнингча, кенг тушунишли ва қўлланишли бу каби сўзларнинг изоҳли луғатларда қайд этилиши мақбулдир.

Инқəс ҳайвонларнинг кучли оғриқ натижасида инқиллашини ифодалайди¹⁸³. Одатда, чўпонлар касалланган молнинг инқасига қараб уларни даволаш ёки сўйиш ҳақида қарор қабул қиласди.

¹⁸¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – Б. 63.

¹⁸² Мазкур сўз АТ лексикасига муносиб эканлиги бошқа манбаларда ҳам қайд этилган. Масалан, қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Т.: Фан, 1964. – Б. 9.

¹⁸³ Мазкур тушунча қорақалпоқ шеваларида *наўқас* тарзида номланган. Яна қаранг: Қарақалпақ тилинин диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1983. – Б. 343.

Бинобарин, кўп асрлик тажрибалар туфайли чорвачиликда ўзига хос халқона чорва тиббиёти ҳам шаклланган.

Уй ҳайвонлари инсонга озуқабоп маҳсулотлар “ишлиб чиқариш” билан бирга турли юмушларни бажаришда беминнат кўмакчи сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. Қишлоқ ҳудудлари шеваларида кўлланилувчи иш ҳайвонлари билан боғлиқ куйидаги сўзлар ҳам бу фикрни исботлашга хизмат қилади.

Лънг ДСи от, туя, эшак кабилар устига эгарнинг икки томонига (ёнига) мутаносиб тақсимланиб ортиладиган юк маъносида кўлланади. *Линг* шаклида ортилган юк иш ҳайвонининг икки томонига посанги бўлиб, юкнинг оғиб кетмаслиги шу орқали таъминланади. Линг сўзи асосида ясалган *лънгламоқ* сўзи юкни от, туя, эшак кабиларга линг қилиб ортишни ифодалайди. Асосан, қопланадиган маҳсулотлар (дон, ун кабилар) қоп (ёки халта)га жойланиб кўликнинг устига линглаб юкланди. Юкларни бу тарзда ташиш қадимдан маълум ва бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. ЎТИЛ₁да линг асосидан ясалган *лингча* (кичикроқ қоп, халта) сўзининг берилиши ҳам линг тушунчасининг олдиндан маълумлигини тасдиқлайди¹⁸⁴.

Айрим ўғуз шеваларида *лингламоқ* маъносини *әвертмоқ* (ТВЎШ, 3) сўзи орқали ифодаланишини кузатиш мумкин¹⁸⁵. Бу ҳам мазкур тушунчанинг халқ ҳаётидаги зарурий аҳамиятини кўрсатишга хизмат қилади. Мазкур сўзлар орасида линг ва лингламоқ сўзлари кўпроқ ҳудудларда тарқалган ҳамда кўпчиликка тушунарли. Бу эса уларнинг адабийлашувига имтиёз беради.

Миңъ (ЗТҚ, 366) той, хўтиқ кабиларнинг куч-куватга тўлиб, киши минишига яроқли бўлишини ифодалайди¹⁸⁶. Бу сўз сўзлашувда кўчма маънода “асов” кишининг “попуги пасайган” ҳолатини ифодалаш учун ҳам ишлатилади. Айрим қарлуқ шеваларида, хусусан, Қоракўл шевасида *мингнги* сўзининг маъноси *мънъишкор* (ҚШТ, 83) сўзи билан ифодаланади. Бизнингча, *мингнги* сўзи бу сўзлар орасида айтишга ва тушунишга қулайлиги билан имтиёзлироқ ҳисобланади.

¹⁸⁴ Бухоро шеваларида эса халта маъносида айнан линг сўзи ишлатилади. Бу ҳақда қаранг: Шамсиддинов И. Каракульский говор узбекского языка: Дис. д-ра филол. наук. – Т., 1964. – Б. 270.

¹⁸⁵ Зомин шевасида бу тушунча метафорик тарзда *кўллэлэ* (ЗТҚ, 362) деб номланган.

¹⁸⁶ Бу сўз айрим туркий қавмларда, хусусан қарақалпоқларда ҳам шу маънода кўлланилади. Яна қаранг: Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1983. – Б. 309.

Бундан ташқари чорвачилик билан фаол шуғулланувчи қишлоқ шеваларида қўйидаги турли хилдаги ДСлар ҳам кенг қўлланилади:

Пәшишәләмәк сўзи ҳайвонларнинг хира пашшалардан безор бўлиб, бошини (ва думини) тинимсиз қимирлатиб туришини ифодалайди. Бу сўз баъзан кўчма маънода кишиларга нисбатан ҳам қўлланади¹⁸⁷.

Төйъм – ҳайвонларнинг емиш ва озуқага тўйиши. Чорвадорлар орасида тўйимсиз (тўймайдиган) мол яхши мол ҳисобланади¹⁸⁸. Чунки у тез семиради, ўсади. Унча-мунчада касалликка чалинмайди. Бошқа ҳайвонларга қараганда катта ва бақувват бўлади.

Өгәдәләмәк сўзи “йирик молларнинг ноқулай жойга ётиши ёки ўзи боғланган ипга ўралашиб йиқилиши натижасида жойидан тура олмай қолиши”ни ифодалайди. Ўгадаламоқ сўзининг мазкур изохи унинг йиқилмоқ, чалишмоқ, кулликламоқ, кўтарам каби сўзларни эслатиши билан бирга улардан жиддий фарқланишини ҳам кўрсатиб турибди. Бу эса унинг алоҳида тушунчанинг номи сифатида адабийлашувини тақозо этади.

Чорвачиликда фаол қўлланилувчи ДСлардан бири *курмәй* (ЎҲШЛ, 150) сўзидир. Бу сўз қорамол (шунингдек, от, эшак ва ш. к.)лар арқонининг бирор нарса (устун, дараҳт, ёғоч)га боғлашда ишлатиладиган маҳсус тугиш усулини ифодалайди. Курмак¹⁸⁹ усулида тугилган арқон тез ва осон ечилиш хусусиятига эга бўлади. Яъни арқонни ечиш кишидан катта куч ва диққат талаб қилмайди. Шунингдек, мазкур усулда боғланган тугун чорва молларининг тортилиши ёки бошқа арзимас таъсирлардан ечилиб кетмаслиги билан ҳам чорвадорлар ишончини қозонган. Мазкур тугиш усули Ўзбекистоннинг аксарият худудларида қўлланилади. Қайсиdir шеваларда номланмаган бўлса-да, унинг ишончли ва қулай эканлиги аксарият худудларда қўлланилишини таъминлаган. Шундан келиб чиқиб мазкур усулни номловчи *курмак* сўзини адабийлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Чорва молларини арқонлашда, боғлашда қўлланилувчи икки ҳалқадан иборат айланувчи мослама мол арқонининг буралиб

¹⁸⁷ Шунингдек, мазкур сўз айрим шеваларда метафорик тарзда “дастурхон ёки идишдаги егуликни чўқилаб сочиб ташлаш” маъносида ҳам қўлланади.

¹⁸⁸ “Хотин хўра бўлса – урди худо, молинг хўра бўлса – берди худо” мақоли ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

¹⁸⁹ Курмак сўзининг айрим қарлук тип шеваларида курмай тарзда айтилиши к > й ўзгаршига боғлиқ. Яна қаранг: Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – Б. 106.

жингиртоб бўлмаслигини таъминлайди. Мазкур мослама, одатда, нўхта ва арқоннинг бирлашадиган жойига ўрнатилади. Қоракўл шеваларида *мөртәгәрдән* (ҚШТ, 87) деб номланувчи бу мослама аксар шевалардаги каби АТда ҳам номланмаган¹⁹⁰. Бироқ унинг аҳамиятлилиги ва аксар ҳудудларда қўлланилиши АТ лексикасида ҳам қайд этилишини тақозо қиласди.

Чорвачилиқда фаол қўлланилувчи сўзлардан бир гуруҳи чорва молларини ҳайдаш, чақириш каби жараёнларда қўлланилувчи ундовлардир. Бундай ундовлар чорвадорларнинг нутқида тез-тез қўлланиб туриши билан бирга, уларнинг чорва моллари билан тиллашишига ҳам хизмат қиласди. Ўзбек тилида отни ҳаракатга ундовчи *чүҳ* / *чув* (ЎТИЛ, 4, 519/513); қўйларни ҳайдаш ёки чақиришда қўлланилувчи *қурай* (ЎТИЛ, 5, 379); ҳайвонларни қўзғаш, ҳайдаш учун қўлланилувчи *ҳайт* (ЎТИЛ, 5, 486) каби сўзлар қайд этилган. Бироқ мазкур сўзлар билан бир қаторда эчкilarни ҳайдашда қўлланилувчи *чә*; қорамолларни чақиришда қўлланилувчи *ҳеш*, ҳайдашда қўлланилувчи *бәш* каби ундовлар ҳам шеваларда фаол қўлланади.

ЎТИЛда беҳ-беҳ сўзи “ҳайвон ва паррандаларни чақириш учун қўлланадиган сўз” (ЎТИЛ, 1, 249) сифатида қайд этилган (кўпгина шеваларда бу сўз *маҳ-маҳ*¹⁹¹ тарзида ифодаланади). Бироқ чорвадорлар нутқини кузатиш натижасида турли ҳайвонлар учун турлича чақириш ундовлари қўлланилишини сезиш мумкин. Ҳатто ўғуз шеваларида чорва молларини сув ичишга ундовчи *ҳавкам* (ТВЎШ, 119) каби сўзларнинг мавжудлиги чорва моллари билан тиллаша оладиган чорвадорларнинг ўзига хос лисоний идрокини, дунёқарашини ҳам намойиш этади.

Софим жараённада қўйни тинчланишга ундовчи *турей-турей* (Рахимов, 82), туюни тинчлантирувчи *ҳарров-ҳарров* (ЮҚЎШ, 154) каби сўзлар кам ҳудудларда қўлланилиши билан умумхалқ тили учун катта лисоний аҳамият касб этмаса-да, сигирни соғишида қўлланилувчи *ҳешам-ҳешам* ундови аксарият шеваларда фаол қўлланилади¹⁹² ва адабий тил учун ҳам муайян аҳамиятга эга. Мазкур жараённинг аксар ўзбек хонадонлари учун таниш ва

¹⁹⁰ Шунингдек, айрим ўғуз шеваларида қўйларнинг бўйнига арқон боғлаганда, бўғилмасин учун қўйиладиган ёғоч мосламани номловчи *жъғыржъқ* ДСи ҳам АТ учун ЛБдир.

¹⁹¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугатини тузиш учун қўлланма. – Т.: Фан, 1964. – Б. 22.

¹⁹² Бу ундов сўз Сурхондарё шеваларида *ҳчиънг-ҳчиънг* (Рахимов, 82) тарзда қўлланилади.

муҳимлиги ҳам ҳешам-ҳешам сўзининг АТ лексикасидан жой олишини тақозо этади.

Бу ДСлардан ташқари яна қўплаб сўзлар чорвачилик соҳасида фаол қўлланади. Уларнинг аксарияти “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да етарлича изоҳланган. Мазкур соҳага оид нисбатан аҳамиятсиз ва кам қўлланиувчи ДСларни АТ учун муҳим лексема деб баҳолаш ноўрин. Мазкур мантиқ тақозоси билан бу борадаги таҳлилларни шу ерда якунлаш лозим топилди.

3.4. Дехқончилик, боғдорчилик ва полизчилик билан боғлиқ диалектал сўзлар

Дехқончиликда муайян ва маҳсус, аниқ атамага эга бўлмаган тушунчаларни халқ шеваларида фаол қўлланувчи энг мақбул ДСлар билан номлаш ҳам муҳим лисоний аҳамиятга эга. Қуйида соҳа лексикасидаги бўшлиқларни тўлдириш имкониятига эга бўлган ана шундай ДСларнинг айримлари таҳлилга тортилади.

Ўзбекистоннинг аксар ҳудудларида аҳоли дехқончилик билан шуғулланади. Уларнинг нутқида мазкур соҳага оид сўзларнинг фаол қўлланилиши шу билан изоҳланади. Дехқончилик билан шуғулланувчи тоғли ва тоголди ҳудудларда истиқомат қилувчи аҳоли шеваларида шундай сўзлар борки, улар шу шева вакилларининг моддий ҳаёт шароитлари, ижтимоий ва хўжалик фаолияти, шу шева жойлашган ҳудуднинг иқтисодий имкониятлари билан боғлиқдир¹⁹³. “Бу соҳага оид адабий тилда ҳозирча йўқ бўлган сўзларни ана шу ҳудудлардан излаган маъқул”¹⁹⁴.

Маълум бир ҳудудда ишлаб чиқариш тармоғининг муайян соҳаси ривожланиши шу ерда яшовчи аҳоли тилида бошқа ҳудудлардан фарқли равишда атамаларни вужудга келтиради¹⁹⁵. Бу атамалар мазкур шеванинг фаол сўзлари бўлиши билан бир қаторда адабий тил лексикасининг бойиши учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бундай сўзлар ўзининг бетакрор ифода имкониятлари, адабий тилда дублетларининг йўқлиги ва лисоний аҳамиятлилиги билан дехқончиликка оид бошқа ДСлардан ажralиб туради.

---

¹⁹³ Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т., 1978. – Б. 82.

¹⁹⁴ Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Т., Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – Б. 77.

¹⁹⁵ Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т., 1978. – Б. 82.

Деҳқончиликнинг, айниқса лалми (баҳорикор) зироатчиликнинг ҳосилдорлиги ёғин билан боғлиқ. Баҳорда, экин экилгандан кейин ёғадиган ёғин микдори ва мароми экиннинг яхши ўсиши, ҳосилга киришида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Одатда, деҳқон тақвими бўйича, қишининг охирги ҳафтаси – айёми ажузда (шеваларда бу кунлар әймәжуз, әҳмән-дәҳмән номи билан ҳам аталади) кучли совуқ ва ёғингарчиликлар кузатилади. Ўша ёғинли кунлар ўтгач, кун қизиб ернинг тобга келиши содир бўлади. Қипчоқ шеваларида айни шу жараён қалаз (ЗТҚ, 383) ДСи билан, аксар қарлуқ шеваларида эса *хәкрез** ДСи билан ифодаланади. Бизнингча, бу вариантлар орасида қалаз ДСининг имкониятлари кўпроқ.

Айрим қипчоқ шеваларида қалазләши сўзи чорва молларининг кўкламги ўт-ўланлар билан озиқланишини ифодалайди. Бу эса қалаз сўзининг янги сўз ясаш имкониятлари ҳам мавжудлигини кўрсатади. Мазкур жиҳатлар қалаз сўзини ҳеч иккиланмай АТ луғатларига киритиш мумкинлигини англаради.

Ёғин микдорининг меъёрида бўлмаслиги ерда намликтининг йўқолиши, унинг қотиб қолишига сабаб бўлади. Ернинг ана шу ҳолатини ифодаловчи *тәқрәймәк* (ҚЖШ, 169) сўзи Ўрта Қашқадарё шеваларида қўлланилувчи бетакрор имкониятли сўзлардан биридир.

Қатқалоқ сўзи экин майдонининг суғорилиши ва ёғин натижасида тупроқ устки қатламининг қотиб қолишини ифодаловчи сўз сифатида *тақраймоқдан* анча фарқланади. Бу эса *тақраймоқ* сўзининг АТ лексикасига қабул қилинишини тақозо этади.

Ҳайдалган ернинг босилмасдан сақланиши ҳам жуда муҳим. Шудгорнинг босиб ташланиши Қоракўл шевасида *дәвәлламоқ* (ҚШТ, 38) сўзи билан ифодаланади. АТ учун ЛБ ҳисобланувчи мазкур тушунча ҳам деҳқонлар учун муҳим аҳамиятга эга. Шу боис уни адабийлаштириш зарар қилмайди.

Әләкәссәк сўзи борона (сихмола) қилинмаслиги, молаланмаслиги, сув (ёғин) ювмаслиги натижасида шудгордаги кесакларнинг майдаланмай қотиб қолишини ифодалайди. Одатда, деҳқон ер ковак бўлиб қолмаслиги учун уни бороналади, молалайди. Бу жараёнда шудгордаги барча кесаклар эзилади ва шу орқали ҳайдалган ернинг ковак бўлиб қолмаслиги таъминланади. Акс ҳолда экиннинг томирига шамол тегиши (ҳаво кириши) унинг қуриб қолишига сабаб бўлади.

Шудгорнинг олакесак бўлмаслиги учун ёғин ҳамда суғориш тадбирлари ҳам қўл келади. Сув (ёғин) ювиши натижасида

кесакларнинг эзилиб кетишини дәхқонлар жуда яхши билади. Олакесак атамасининг суғориш билан боғлиқлиги айрим қипчоқ шеваларида қавариқ намоён бўлади ва у “чала суғориш натижасида бъязи жойларига сув тегмаган ер ҳолати”ни (ЗТҚ, 238) ифодаловчи сўз сифатида реаллашади.

Бу тушунчани қарлуқ лаҗжасининг айрим шеваларида *ғөрәкесәк* тарзида номланиши ҳам кузатилади. Бироқ олакесак тарзида атайдиган шевалар нисбатан кўп. Айни шу жиҳатдан бу сўз бошқа варианларидан устунликка эга.

Жанубий Қозогистондаги ўзбек шеваларида айланма ариқ олиб экиш усули қаръе (ЖҚЎШ, 157) деб номланади. Экинларни бу усулда экиш аксар кичик томорқалар учун жуда оммабоп ва қулай. Чунки калта жўяклар сувга яхши қониши учун, шунингдек, сувни тез-тез бошқариб туришдан қутулиш учун ҳам дәхқонлар экинни қариқ усулида экади. Аксарият шевалардаги каби АТда ҳам номланмаган бу тушунчанинг номланиши тилдаги тегишли бўшлиқнинг тўлдирилишига хизмат қиласди.

Дәхқончиликда бир (ёки икки) йиллик экинларнинг “ёш ўлчови”ни ифодаловчи ъккъуләқ, учқуләқ сўзлари ҳам фаол қўлланилади. Дон (уруг)дан кўкариб чиқувчи ниш, дастлаб, ер юзида икки “шох”чага бўлинади. Кейинчалик улар ёзилиб барг (қулоқ) ҳолига киради. Айни шу кўринишни дәхқонлар иккиқулоқ деб атайди. Маълум вақт ўтгач ниҳолдан учинчи қулоқ ажралиб чиқади. Одатда, у икки қулоқ ўртасидаги банд – новданинг ўсиб, кўринишли бўлишидир. Экиннинг ниш – ниҳол давридаги ўсиш хусусиятларини тавсифловчи мазкур сўзлар ҳам кўпчилик учун тушунарли ва муҳим аҳамиятга эга. Бу эса мазкур сўзларнинг ҳам адабийлашувини тақозо қиласди.

Дәхқончилик ва боғдорчиликда инсоннинг иштирокисиз (мехнатисиз), ўз ҳолича ўсиб чиқкан маданий ўсимликлар Юқори Кашибадарё шеваларида *ғэдрә* (ЮҚЎШ, 128) ДСи билан ифодаланади. Асли форс-тожик тилидаги *худрӯ* сўзининг фонетик ўзгаришидан юзага келган¹⁹⁶ бу сўз АТ учун ЛБ саналади. Бу тушунчанинг Паркент шевасида *худрә* (Афзалов, 174), Бухоро ўғуз шеваларида *худрәйъ* (БЎШ, 219) тарзида қўлланиши унинг Ўзбекистоннинг турли ҳудудлари учун муҳим аҳамиятга эгалигини қўрсатади.

¹⁹⁶ Қаранг: Фарҳанги забони тоҷики. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1969. 2-жилд. – Б. 501.

“Қишлоқ хўжалик (дехқончилик) билан боғлиқ луғавий бойлик туганмас хазина бўлиб, у тилнинг бошқа сатҳларига нисбатан тарихий қатламлар таъсирини ўзида сақлаб қолган”¹⁹⁷. Чунончи, юқорида таҳлилга торилган *худройи* сўзи *худрӯ / худрӯй* тарзда эски ўзбек тилида ҳам қўлланилган¹⁹⁸. Бизнингча, мазкур тушунчани номловчи худройи сўзини АТ бирлиги сифатида луғатларда қайд этиш жоиз.

Пәттәләмәк сўзи “ўсимлик юқори қисмининг қуриши, кесилиши, совуқ уриши сабаб остки қисмидан янги новда(лар)нинг ўсиб чиқиши”ни англатади. Айрим яланглик ва тоғли худудларда обҳаво инжиқликлари туфайли экинни совуқ уриши кузатилади. Бу жараёнда экиннинг пастки қисми совуқдан омон қолади. Ҳаво илиши билан ўсимликнинг қолган (пастки) қисми патталаб ўсишда давом этади.

Бу ДСнинг ясалиши ва семантик тараққиёти форс-тожик тилидан ўзлашган бута сўзи билан алоқадор¹⁹⁹. Негаки мазкур сўзни қўлловчи шеваларда бутани *путта//патта* каби номлаш кузатилади (ҚЎХС, 225). Аммо патталамоқ сўзининг ўрнида буталамоқ тарзида янги ясалма тузиш ва қўллаш ўзини оқламайди. Чунки буталамоқ сўзи патталамоқ атамаси каби тушунарли ва оммабоп эмас. Қолаверса, буталамоқ сўзи бутамоқ сўзига маънодошдек англаради. Бутамоқ сўзи эса ортиқча шохларини кесмоқ маъносида қўлланади.

Шунингдек, бу атама боғдорчиликда ҳам фаол қўлланади. Дарахтнинг каллакланиши (ёки тагидан кесиб ташланиши)дан кейин унинг пастки қисми (ёки тўнкаси, илдизи)дан янги новдаларнинг ўсиб чиқиши ҳам шу сўз билан ифодаланади. Бу каби умумий ва муҳим тушунчанинг АТда ЛБ сифатида узоқ яшаши мумкин эмас. Шу жиҳатдан патталамоқ сўзини адабийлаштириш мақсадга мувофиқ.

Йузэләй сўзи уруғнинг шудгор юза қисмига экилишини ифодалашга хизмат қиласи (яна қаранг: ҚЎХС, 384). Ернинг остки (чуқур) қисмига тушиб қолган уруғ униб чиқиш учун кўп куч-қувват, вақт сарфлайди, қийналади. Намгарчилик юқори бўлса, униб чиқмасдан чириб кетиши ҳам мумкин. Шу боис дехқонлар уруғни юзлай экишга алоҳида аҳамият қаратишади. Хусусан, томорқаларга

¹⁹⁷ Ибрагимова З. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2009. – Б. 135.

¹⁹⁸ Бу ҳақда қаранг: Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III жилд (Э. Фозилов таҳрири остида). – Т.: Фан, 1984. – Б. 426-427.

¹⁹⁹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 1-жилд. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. –Б.386.

экиладиган пиёз, сабзи уруғи шудгорга сепилгач, супурги билан енгил сийпалаб “бороналанади”.

Ушбу сўзга маъноси яқин бўлган юзаки сўзи мазкур тушунчани аниқ ва лўнда ифодалай олмайди. Чунки юзаки сўзи, одатда, “асосли ва жиддий бўлмаган, енгил-елпи” (ЎТИЛ, 5, 77) маъноларини ифодалайди.

Йәшишъ сўзи экин майдонининг кучсизлиги, озуқа билан тўйинмаганлигини ифодалайди. Бир неча йил сурункасига экин экиш, ўғитлантирмаслик ёки экин турини алмашлаб экмаслик натижасида ер яшшик бўлиб қолади. Бундай ерда экин яхши ҳосил бермайди. Бундай ҳолатда дехқонлар ерга бир муддат дам беради. Зарурий ўғитлар билан тўйинтиради.

Ернинг ҳосилдорлиги камаймаслиги учун унга вақти-вақти билан ўғит берилиши керак. Бу эса тупроқ таркибидаги ўсимлик учун зарур озуқабоп моддалар шаклланишини таъминлайди. Обикор ерларда алмашлаб экиш орқали ҳам ернинг ҳосилдорлиги бир маромда ушлаб турилади. Чунки алмашлаб экишда ерга экиладиган экин турининг ўзгартириб турилиши натижасида тупроқ таркибидаги биокимёвий мувозанат сақланади.

Йәшишъ (ЎХШЛ, 128) ДСи қарлук лаҗжасининг баъзи шеваларида ориқ (озғин) маъносида ҳам қўлланади. Бироқ ориқ сўзи кишилар ва ҳайвонларнинг озғинлигини ифодалашда етарлича лисоний имкониятга эга. Яшшик сўзи жонлиқларнинг етсизлиги (семиз эмаслиги)ни ифодалашдан кўра ернинг кучсизлигини аниқ ва маҳсус номлашда бошқа муқобил вариантлардан анча устун: у кўпгина қарлук шеваларида айни шу маънода қўлланади.

Ҳәйдәв (ТКШ, 130) сўзи экини йифиб олинган даланинг чорва молларини боқиш учун “очилиши”ни ифодалайди²⁰⁰. Маълумки, йифим-терим тугаши биланоқ чўпонлар чорва молларини анғизда – экини йифишириб олинган майдонларда боқишга тиришади. Чунки бундай майдонлардаги экиннинг сомони ҳамда экин ўрилгунга қадар унинг соясида яшнаб турган ўт-ўланлар чорва молларининг тўйимли озуқаси ҳисобланади.

Шунингдек, бу сўз ҳали экини ўрилмаган далаларга чорва моллари қўйиб юборилишини ҳам ифодалашга хизмат қиласи. Лекин ўзбек миллий менталитетида экинзорни пайҳон қилишга энг оғир гуноҳ сифатида қаралади. Зоро, экинни экиш ва парваришлиш

²⁰⁰ Яна қаранг: Ўзбек ҳалқ шевалари луғати (масъул муҳаррир: Шоабдураҳмонов Ш.). – Т.: Фан. 1971. – Б. 283.

жуда катта меҳнат ва маблағ талаб этиши барчага аён.

Маълумки, кузда ҳавонинг совий бошлаши натижасида полиз экинларининг айрим турлари: қовоқ, қовун кабилар пишишга улгурмайди. Айнан ўша, пишишга улгурмаган, бироқ чорва моллари ейиши учун яроқли бўлган (бир оз маза кирган ёки катталашган) полиз мевалари алоҳида йиғиб олинади. *Лошәй* (ТКШ, 111) сўзи билан аталадиган мазкур емиш чорва моллари учун муҳим ва тансик озуқа ҳисобланади. Айрим қарлук шевларида бу тушунча *ғазәнәк//хәзәнәк*²⁰¹ сўзи орқали ифодаланади. Бизнингча, лошак²⁰² сўзи айтишга қулайлиги ва кўпроқ шеваларда қўлланилиши билан устун имтиёзга эга.

Пишиш арафасидаги, шунингдек, пишган қовоқ кузда ҳавонинг кескин совиши ёки ёғингарчиликлар олдидан узиб, йиғишириб олинади. Кейинчалик, ҳаво ҳарорати бир оз исиганда, улар кунгай ва шамол тегадиган жойга, одатда, томга чиқариб ёйилиб, ўз ҳолича пишишига имконият яратилади. Мазкур жараёнда қовоқ (ёки бошқа мева) қуёш нури ва мезон шамолидан озиқланиб, баҳоргача чиримайдиган ҳолга келади. Айрим ўғуз шевларида бу жараён *тэмтаррәк* (БЎШ, 215) деб номланади²⁰³.

Ўзбекистоннинг аксар ҳудудларида қўлланилувчи бу полизчилик тажрибасини номлаш ва оммалаштириш учун ҳам *томтаррак* сўзини адабий тил лексикасига киритиш жоиз.

Бу ДСлардан ташқари яна кўплаб сўзлар дехқончилик соҳасида фаол қўлланади. Уларнинг аксарияти адабий тилда ўз муқобилларига эга ва шу боис уларни изоҳлаш ва таҳлилга тортиш ўринли эмас.

Ўзбек халқи боғдорчилик соҳасида ҳам катта тажриба ва қулайликларга эга. Серқуёш Ўзбекистон тупроғи ўзининг шириншакар мевалари билан дунёга машҳур. Боғдорчиликнинг ривожи натижасида соҳа лексикасида ҳам талайгина янгиланишлар содир бўлмоқда. Боғдорчилик лексикасининг шевалардаги сўзлар билан бойиши асрлар мобайнида такомиллашиб келган бу соҳага оид кўплаб тушунчалар аллақачон халқ шевларида ўз ифодасини

²⁰¹ Нуъмонов Т. Ўзбек тилида полизчилик терминлари: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1971. – Б. 111.

²⁰² Лошак сўзининг лошай тарзда айтилиши к > й ўзгаршига боғлиқ. Яна қаранг: Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – Б. 106.

²⁰³ Томтаррак сўзининг компонентларидан бири таррак айрим шеваларда пишмаган полиз маҳсулотларининг номи сифатида ҳам қўлланади. Бу ҳақда қаранг: Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини: Филол. фан.д-ри...дисс. – Т., 2006. – Б. 166.

топганлиги билан тавсифланади. Қуйида АТ учун ЛБ бўлган шу соҳага оид айрим муҳим ДСларни таҳлилга тортамиз.

Боғдорчилик маҳсулоти бўлган туршак, қоқи ҳатто қишиш ва баҳорда (мевалар пишиб, тўкин-сочин бўлгунича) ҳам кишиларга озуқа бўлиб хизмат қилади. Айниқса ўрик шарбати деб номланувчи чанқовбосди ичимликнинг тўрт фасл ҳам харидоргирлиги фикримизнинг исботидир. Шеваларда айни шу тушунчани номловчи *ғўлин* (Жомонов, 180) сўзининг мавжудлиги уни сўз бирикмаси сифатида эмас, алоҳида лексема сифатида номлашга имконият беради.

Боғот шевасида ўрикнинг *ғулуқ* (ЎХШЛ, 75) тарзида аталиши, шунингдек, Бухоро шевасида қайнатилган ўрикнинг *ғўлунқоб* (ЎХШЛ, 75) деб номланиши²⁰⁴, Қоракўл шевасида *ғэлъм*²⁰⁵ ДСининг туршак маъноларида қўлланилиши *ғўлин* сўзининг айрим қарлук шеваларида анча барқарорлашганини кўрсатади²⁰⁶. Шунингдек, турли ҳудудларда қўлланилувчи мазкур сўзлар ғўлин ДСининг ўрик шарбати маъносида оммалашишига ва тез тушунишли бўлишига имконият яратади.

Халқ шеваларида қўлланилувчи “дарахтдаги меваларни қоқишида фойдаланиладиган узун ва енгил таёқ” – *сърък*, “қоқилаётган меваларни ерга тушиб лат емаслиги ва осон йиғилиши учун қўлланилувчи чодир” – *тұтәнәк* (ЎХШЛ, 267) каби ДСлар ҳам боғдорчиликда фаол қўлланилувчи сўзлар сифатида АТ луғатларидан жой олишга ҳақли.

Узунчоқ шакли *кељнбәрмәқ*²⁰⁷ номли узум нави ҳам кўпгина шеваларда қўлланилади. Шакли унинг шу ном билан аталишига сабаб бўлган, мазаси бошқа узум навларидан шириклиги билан анча фарқланади. Бизнингча, бу оммабоп навни ҳам луғатларда алоҳида лексема сифатида қайд этиш жоиз. Узумнинг еб бўлгандан кейин қоладиган (бир бош) думчаси айрим қарлук шеваларида *чубәләк* тарзида номланган. Мазкур сўз ҳам АТ учун ЛБ ҳисобланади.

²⁰⁴ Кирғизистондаги ўзбек шеваларида мазкур тушунча *чули* (ЎХШЛ, 307) ДСи билан ифодаланади.

²⁰⁵ Шамсиддинов И. Каракульский говор узбекского языка: Дис. д-ра филол. наук. – Т., 1964. – С. 269.

²⁰⁶ Ғўлин сўзи тожик тилида ўрик маъносидан ташқари “икки қулоқли кўза” маъносига ҳам эга. Яна қаранг: Фарҳанги забони тоҷики. 2 жилдли. 2-жилд. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1969. – Б.659.

²⁰⁷ Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини. Филол. фан.д-ри...дисс. – Т., 2006. – Б. 139.

Бизнингча, ушбу сўз ҳам АТ лугатларидан жой олишга ҳақли.

Узумни ишқорли сувга ботириб заарсизлантириш (ундаги микробларни ўлдириш, микроб тушиши олдини олиш) ва қуритиб майиз тайёрлаш кўпгина узумчилик билан шуғулланувчиларга таниш. Мазкур усулда тайёрланадиган майиз айрим Қашқадарё шеваларида *шэмрэть* (ЮҚЎШ, 158) деб аталади. Айрим қарлуқ шеваларида бу тушунча *абжӯши* (ҚЎХС, 15) ДСи билан аталади. Бизнингча, *шомроти* атамаси мазкур майиз турини номлашга муносиб сўз. Чунки *обжӯши* сўзи қайноқ сувни номловчи бирлик сифатида аксар шевалар лексикасида барқарорлашиб қолган.

Кўпчиликка маълумки, Тошкент шевасида бугунги кунда *чәқчук* сўзи писта, бодом, ёнфоқ каби чақиладиган қуруқ меваларни номлашга ихтисослашган. Шунингдек, мазкур сўзнинг Тошкент атрофидаги шеваларга ҳам сингиб бораётганлигини инкор этиб бўлмайди. Қуруқ меваларнинг чақиладиган турларини умумлаштириб номловчи мазкур сўзни ҳам адабийлаштириш лозим. Зоро, мева ёки қуруқ мева деганда жуда кўп егулик тушунилади ва айнан чақиладиган меваларни номловчи гипероним ўзбек АТ лексикаси учун бўшлиқ ҳисобланади.

Халқ шеваларида учрайдиган *этәшәк* (ЎҲШЛ, 38) ДСи меванинг пишмасдан ва узилмасдан олдин қуёш иссиғи таъсирида суви қочиб, сўлиб қолишини ифодалайди (мазкур сўз тожик тилида чақмоқ, момоқалдироқ; йиринг маъноларига эгаки, у ўзбек шеваларидаги тушунчадан анча фарқли²⁰⁸). Баъзи шеваларда бу тушунча *гәръм уръишъ, иссық уръишъ* каби сўз бирикмалари билан ҳам аталади. Лекин оташак сўзи яхлит бир асосдан иборат атама сифатида мазкур тушунчани номловчи мақбул сўз ҳисобланади.

Меваларни қуритиш (майиз, туршак тайёрлаш) жараёнида ҳам иссиқлиknинг меъёри яхши. Ҳатто айрим узумлар қуёш жазирамасида эмас, соя жойда қуритиб майиз қилинади. Бу усулда тайёрланган майиз шеваларда *сўйакъ*(с) деб номланади²⁰⁹. Бу тушунча ҳам аксар ҳудуд шевалари учун тушунарли. Шу боис мазкур тушунчани ЎТИЛда қайд этилиши мақсадга мувофиқ.

Боғдорчиликда қўлланилувчи ДСлардан бири *шәлқът* (ТВЎШ, 132) сўзи хўл меванинг урилган, эзилганларини номлашга хизмат

²⁰⁸ Қаранг: Фарҳанги забони точки. 2 жилдли. 2-жилд. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1969. –Б. 253.

²⁰⁹ ЎТИЛда мазкур сўз узум нави сифатида изоҳланган (ЎТИЛ, 3,560).

қилади²¹⁰. “Бир оз яроқсиз” семасига эгалиги мазкур сўзниң сара сўзи билан антонимик муносабатга киришувини таъминлайди. Шунингдек, *шолқит* сўзида салбий баҳо оттенкаси ҳам мавжуд ва у меванинг “буткул яроқсиз”лигини таъкидлашга йўналтирилган бўлади. Аслида, меванинг эзилиши, урилиши унинг яхши пишган танасига бир оз шикаст етказилишидан юзага келади. Демакки, меванинг шу қисмини ажратиб, қолган қисмини истеъмол қилиш мумкин. Умуман олганда, сара сўзининг антоними сифатида шолқит диалеклизмининг адабийлаштириш АТдаги тегишли бўшлиқни бартарф этади.

Хулоса қилиш мумкинки, дехқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланувчи кўпгина ҳудудларда яшовчи аҳоли нутқида соҳа лексикасини бойитувчи ДСлар анча. Бундай ДСларни топиш ва синчиклаб ўрганиш, улардан тил лексикасидаги бўшлиқларни тўлдиришда мақсадли фойдаланиш тил ривожи учун жуда муҳим.

Бугунги кунда дехқончилик ва боғдорчилик азалдаги каби халқимиз турмуш тарзидаги ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини сақлаб келмоқда. Халқимизнинг катта қисми ҳали ҳам дехқончиликни асосий даромад манбаи сифатида қадрли ва муҳим соҳа деб билади. Ҳатто шаҳар ҳудудларидағи хонадонлар ҳам ўз томорқаси (ёки ҳовлиси)нинг бир қаричини-да бўш ётишига йўл қўймайди, бирор экин ёки дарахт ўстиришга ҳаракат қилади. Ана шу жиҳатлар соҳа лексикасининг катта ижтимоий-лисоний аҳамиятга моликлигини кўрсатади. Таъкидлаш лозимки, юқоридаги каби ижтимоий аҳамиятга эга бўлган сўзларнинг адабий тилда фаоллашуви ва меъёрлашуви тилнинг бойишига, шунинг баробарида, адабий тилнинг ифода имкониятлари кенгайишига хизмат қилади.

Юқоридагилардан ташқари кундалик сўзлашувда фаол кўлланилувчи лексик-семантик гуруҳлар қаторини табиат ва табиий ҳодисалар билан боғлиқ сўзлар, тана аъзолари ва касалликлар билан боғлиқ сўзлар каби исталганча давом эттириш мумкин. Бироқ юқорида таҳлилга тортилган ЛСГларнинг ўзи ҳам АТдаги ЛБларни тўлдиришда халқ шеваларининг қандай имкониятларга эгалиги ҳакида етарлича тасаввур беради. Қолаверса, табиат ҳодисалари, тана аъзолари билан боғлиқ тушунчалар муайян махсус фанлар (физика, анатомия)нинг муҳим категорияси сифатида ўз номига эга.

Кенг қўлланилишда бўлмаган ва тор доирадаги сўзлашувда

---

²¹⁰ Мазкур сўз айрим қипчоқ шеваларида эскириб, ейилиб кетган қофозни ифодалашда ҳам қўлланилади.

ишлатилувчи соҳавий, фаний тушунчалар АТ лексикаси учун у қадар катта аҳамиятга молик эмас. Тор соҳалардаги ЛБни тўлдирувчи ДСларнинг аксарияти кам қўлланишли атамалар ҳисобланади. Бу каби фаний ЛБ (номланмаган тушунча)ларни ДСлар билан тўлдириш бир оз ўзгача ёндашувни талаб қиласди.

Бизнинг тадқиқотда АТ учун ЛБ бўлган тушунчалар, яна ҳам аниқроқ айтганда, умумхалқ тилида кундалик сўзлашувда қўлланиловчи муҳим ҳаётий зарур тушунчалар қамраб олинганлиги, шунингдек, тадқиқот ҳажмининг чекланганлиги сабаб барча фаний ЛБни тўлдиришга муносиб ДСлар таҳлилга тортилмади. Зоро, фаний ЛБни тўлдиришга доир тадқиқотларда муайян фан тармоғининг ўзига хос жиҳатлари, тушунчавий, терминологик хусусиятларини ҳисобга олиш лозим бўлади.

Тадқиқот ва ўрганишлар натижасида тавсия этиладиган ДСларнинг илмий асосланиши, тилшунослар томонидан маъқулланиши уларнинг оммалашуви ҳамда адабийлашувида катта аҳамиятга эга. Шунингдек, мазкур жараёнда ОАВнинг ҳам фаол қатнашишлари ДСларнинг лексик сатҳда барқарорлашишига катта имконият яратади. Тавсия этилган ва кенг илмий жамоатчилик томонидан маъқулланган ДСларни имкон қадар тез норматив луғатларга киритиш ва ёзма манбаларда кенг истефода этилишини таъминлаш орқали тегишли лексик бўшлиқларни тўлдириш мумкин.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Тафаккурнинг тилдан бир оз илғор ривожланиши сабаб онгда шаклланувчи тушунчалар муайян муддат ўтиб, тилда ўз номига (лексемага) эга бўлади. Тил ва тафаккур орасидаги бундай жараёнлар лексик бўшлиқларнинг тил лексикасида доимо учраб туришига сабаб бўлади. Тилнинг мавжуд имкониятлари хар қандай тушунчани изоҳлашга, тушунтиришга қодир. Бу эса онгда шаклланадиган янги тушунчаларнинг муайян муддат лексемалашмаслигини (ЛБ сифатида “яшаши”ни) таъминлайди. Бироқ кўп ва тез-тез мурожаат қилинувчи муҳим тушунчалар тезда ўз номига эга бўлади.

2. Ўзбек адабий тили лексикасидаги бўшлиқларни тўлдириш миллий тилшунослик учун янгилик эмас. Лексик сатҳдаги бўшлиқларни тўлдириш шева сўzlари (ёки ўзбекча ясалмалар)ни меъёрий луғатларда қайд этиш, оммалаштириш ва шу орқали АТда барқарорлаштириш тарзида амалга оширилган.

3. Тил ичидағи ЛБлар лексик системанинг исталган икки қатлами ёки парадигматик қаторларини таҳлил қилиш орқали аниқланиши мумкин. Шунингдек, тил ичидағи бўшлиқлар тилнинг худудий, нутқий-услубий кўринишларини бир-бири билан қиёслаш натижасида ҳам аниқланиши мумкин. Айниқса, умумхалқ тилининг ўзаги ва асосини ташкил этувчи адабий тил ва шеваларнинг ўзаро қиёсланиши ҳамда адабий тил учун ЛБ бўлган ДСларнинг аниқланиши тилни мазкур бирликлар билан бойитилишига ҳам жуда катта имконият яратади. Тилдаги лексик бўшлиқларни мазкур усуллар орқали ўрганиш уни ўзга тил билан қиёслаб, ЛБларини баҳолашга қараганда анча зарур ва ишончли маълумотлар беради.

4. Адабий тилдаги лексик бўшлиқни ДСлар билан тўлдиришда муайян мезонларга амал қилиш лозим. Зеро, адабий тилга ҳар қандай ДСни олиб кириш мумкин эмас. Шу боис ундаги лексик бўшлиқларни тўлдиришга муносиб сўз адабий тилдаги лексик бирликларнинг аксар хусусиятларини ўзида мужассамлаштира оладиган, қўллашга кулай, ва албатта, ижтимоий-лисоний жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиши лозим.

5. ДСнинг лексик бўшлиқни тўлдиришда бошқа муқобил варианtlардан устунлигини қўрсатувчи жиҳатлар: адабий, тарихий ва бошқа ёзма манбаларда қўлланганлиги, фарқланиши зарур бўлган тушунчаларни номлай олиши, адабий тилдаги парадигмадошларининг муҳим ва бетакрор унсури (жуфти) бўла олиши кабилар уларнинг

адабийлашувига имтиёз беради.

6. Адабий тилнинг меъёрийлик ва барқарорлик хусусиятлари ДСларнинг адабий тил лексикасига киришини чекловчи асосий омилдир. Шунингдек, адабий тилдаги лексик бўшлиқни тўлдиришга тавсия этиладиган ДСнинг адабий тилдаги лексемаларга шаклдошлиги, маънодошлиги (маъновий ўхшашлиги), паронимлиги (ассоциатив ўхшашлиги) ҳам жиддий тўсиқ сифатида баҳоланиши керак. Бинобарин, мазкур хусусиятлар ДСнинг тушунишли бўлишига, пировардида оммалашишига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

7. Адабий тилдаги лексик бўшлиқни тўлдирувчи ДСларнинг ижтимоий ва лисоний жиҳатдан аҳамиятли бўлиши жуда муҳим. Кундалик мулоқот ва сўзлашувда тез-тез ва кўп бора мурожаат қилинувчи тушунчаларни номлайдиган ДСлар тил лексикасидаги бўшлиқларни тўлдиришда бирламчи аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан адабий тилдаги лексик бўшлиқни тўлдиришга муносиб майший ва хўжалик юритиш билан боғлиқ; инсонга хос ҳаракат ва хусусиятлар, шунингдек, ижтимоий муносабатларни ифодаловчи ДСлар катта лисоний аҳамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш. “Ўзбек тилининг давлат тили сифатида нуфузи ва мавқейини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Манба: <https://lex.uz/docs/4561730>

2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2019. – 592 б.

3. Мирзиёев Ш. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли (Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағищланган тантанали маросимда сўзланган нутқ) // Халқ сўзи, 2019 йил, 22 октябрь. – №218 (7448). – Б. 1-2.

4. O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami: 2010–2018. – Т., 2019. – 274 b.

II. Илмий адабиётлар

5. Abdushukurov B. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Т.: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi nashriyot-matbaa birlashmasi, 2020. – 172 b.

6. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn / To‘la asarlar to‘plami, 10-jild. – Т.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 684 b.

7. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Т.: “Nodirabegim” nashriyoti, 2021. – 176 b.

8. Khasanov A. M. Enrichment of uzbek lexic reserve with kypchak dialect // Лингвистические исследования и их использование в практике преподавания русского и иностранных языков. – 2021. – Р. 84-89.

9. Khasanov A. M. Possibilities of Kipchak Dialects in filling the Lexicon of Uzbek // International Journal on Integrated Education. – 2021. – №4. – Р. 287-294.

10. Mahmadirov Sh. S. The role of stylistic formulas in uzbek folk epics in the system of cliché theory // Journal of Critical Reviews, 2020. – №15, T.7. – P. 2549-2555.

11. Majidovich K. A. Features of Dialectal Words That Fill in the Gaps in the Language Vocabulary [Article] // International Journal on Integrated Education. - 2021. - 4(10). - pp. 157-164.

12. Majidovich K. A. Filling Lexical Gaps In The Uzbek Language With Dialectisms (Based On The Turkic-Kaltatoy Dialect) [Article] // International Journals of Sciences and High Technologies. - 2021. - 25. -

pp. 01-07. Po‘latova S. Hozirgi o‘zbek adabiy me’yordagi lakunalar (Vobkent tumani misolida) // So‘z san’ati, 2021. – №1. IV jild. – B. 6-10.

13. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.O., Abuzalova M.Q. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (o‘quv qo‘llanma). – T.: “Fan va texnologiya”, 2009. – 416 b.

14. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğü. Iki tomluk. I tom. A-Ž. – Aşgabat: Ylym, 2016 ý. – 658 s.

15. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğü. Iki tomluk. II tom. K-Z. – Aşgabat: Ylym, 2015 ý. – 542 s.

16. Usanova Sh. Lingvokulturologiya (derslik). – T., 2019. – 246 b.

17. Vinay J., Darbelnet J. Stylistique comparee du français et de l’anglais. – Paris, 1958. – 331 p.

18. Wang Quan-zhi. Lexical Gaps: Their Filling and Impacts // Journal of Literature and Art Studies, June 2017, Vol. 7, No. 6. – P. 748-754.

19. Xolmanova Z. Alisher Navoiyning zamonaviy tilshunoslik taraqqiyotidagi o‘rni // Alisher Navoiy, 2021. – №1, II jild. – B. 9-18.

20. Xolmanova Z., Saidahmedova O., Nurillayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi /monografiya/. – T.: Navro‘z, 2018. – 94 б.

21. Абдулжаббарова Ф. “Кутадғу билиг”даги шахс белги-хусусиятини англатувчи лексика: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2011. – 162 б.

22. Абдуллаев Ф. Тил қандай ривожланади? – Т.: Фан, 1972. – 69 б.

23. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Т.: Фан, 1978. – 144 б.

24. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1978. – 348 б.

25. Азимов И. Ўзбек тилини адабий тил даражасига кўтариш йўлидаги ҳаракатлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. – №2. – Б. 152-158.

26. Акай О.М. Онтологические и гносеологические особенности межъязыковых и внутриязыковых лакун // Вестник Южно-Уральского государственного университета, 2019. – № 3, Т. 16. – С. 5-10.

27. Акобиров С. Нутқ маданияти ва норматив луғат. – Т.: Ўзбекистон, 1977. – 40 б.

28. Акобиров С. Изоҳли луғат ва нутқ маданияти // “Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар” тўплами. – Т.: Фан, 1973. – Б. 182-190.

29. Алиев А.Ю. Ўзбек тилининг Уйчи шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1959. – 199 б.
30. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати (Э. Фозилов таҳрири остида) – Т.: Фан. (IV жилдлик, I жилд, 1983. – 656 б.; II жилд, 1983. – 644 б.; III жилд, 1984. – 624 б.; IV жилд, 1985. – 636 б.)
31. Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси: Фил.ф.б.ф.д (PhD) дисс. – Т., 2018. – 239 б.
32. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора / Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 169-173.
33. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1952. – 193 б.
34. Бафоев Б. Навоий асарлари тилида сўз варианти ва адабий норма // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988. – №1. Б. 30-32.
35. Бегалиев М. Ўзбек тили Қорабулоқ шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2002. – 244 б.
36. Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг мустақиллик даври ривожига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – №4. – Б. 3-9.
37. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: Фан, 1985. – 200 б.
38. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (адабий норманинг шаклланиши ва яшаш қонуниятлари). – Т., 1999. – 140 б.
39. Безносикова Л. М. Роль диалектной лексики в формировании словарного состава Коми литературного языка. – М.: Наука, 1985. – 110 с.
40. Билиш фалсафаси (тузувчи ва таржимон Қ.Назаров). – Т.: Университет, 2005. – 348 б.
41. Бозоров О., Раҳимова М. Сўзнинг мазмун томони ва унинг белгилиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2020. – №3. – Б. 91-96.
42. Боровков А.К. Ўзбек шева-лаҳжаларини текширишга доир савол-жавоблар. – Т., 1944. – 11 б.
43. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003. – 313 с.
44. Вардзелашвили Ж. О двоякой сущности метафоры / <http://vjanetta.narod.ru/bakan4.html>
45. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвистическая проблематика страноведения в преподавании русского языка иностранцам. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 84 с.
46. Вилгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по

языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.

47. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Высш. ш., 1986. – 416 с.

48. Гак В.О. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) / Актуальные проблемы учебной лексикографии. М., 1977. – С. 11-27

49. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Ленинград: Просвещение, 1977. – 261 с.

50. Голубева Н.А., Суздальцева А.А. Принципы выявления концептуальной лакунарности // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков, 2017. – №13. – С. 19-24.

51. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.

52. Девону луготит турк. Индекс-луғат. – Т.: Фан, 1967. – 550 б.

53. Дегтерева А. Формы проявления семасиологических законов / “Законы семантического развития в языке”. – М., 1961. – С. 3-4.

54. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. – Т.: Фан, 1979. – 158 б.

55. Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси: Филол. фанлари докт... дис. – Т., 2017. – 252 б.

56. Жомонов Р. Сўз ўзлаштиришдаги асосий лисоний омиллар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. – №5. – Б.9-13.

57. Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли лугати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1991. – 203 б.

58. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва ўзбек диалектлари. – Т.: “Кизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” ва “Ўзбекистони сурх” бирлашган нашриёти, 1963. – 46 б.

59. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари (тасниф, текстлар ва луғат). – Т.: Фан, 1969. – 168 б.

60. Жўраев Х. Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг фонетик ва лексик хусусиятлари (Самарқанд, Жиззах, Сирдарё областлари материаллари асосида). – Т.: Фан, 1981. – 144 б.

61. Зуфаров С. Ўзбек тилининг Сайрам шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1966. – 194 б.

62. Ибрагимов Ю. Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Филол. фан.д-ри...дисс. – Т., 2000. – 370 б.

- 63.Ибрагимова З. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2009. – 133 б.
- 64.Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Т.: Фан, 1967. –260 б.
- 65.Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1959. – 456 б.
- 66.Исматуллаева Н. Хитой ва ўзбек тилларида лакуналарнинг воқеланиши: Фил.ф.б.ф.д (PhD) дисс. – Т., 2021. – 145 б.
- 67.Исмоилов И., Мелиев К., Сапаров М. Ўрта Осиё ва Қозоғистон туркий тиллари лексикасидан тадқиқот. – Т.: Фан, 1990. – 260 б.
- 68.Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1977. – 176 б.
- 69.Ишаев А. Терминологиямизнинг ривожланишида ўзбек шеваларининг роли / Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари (I Республика терминология конференцияси материаллари). – Т.: Фан, 1986. – Б. 16-17.
- 70.Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – 140 б.
- 71.Йўлдошев Р. Тошховуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари: Филол. фан.номз. дисс. – Т., 2002. –128 б.
- 72.Йўлдошев Т. Жанубий Тожикистондаги ўзбек шевалари: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1966. – 244 б.
- 73.Кайдаров А. Т. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка: Дис. ... д-ра филол. наук. – Баку, 1969. – 150 с.
- 74.Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 245 с.
- 75.Ладисова О.В. Лексическая лакунарность диалекта (на материале словаря современного русского народного говора д. Деулино): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Красноярск, 2000. – 26 с.
- 76.Ларина Т.В., Озюменко В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры // Вестник РУДН, Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2013. – № 4. – С. 93-100.
- 77.Мадвалиев А., Жабборов Э. Ўзбек диалектал лексикографиясига қўшилган муносиб ҳисса // Ўзбек тили ва адабиёти, 2011. – №6. – Б. 120-124.
- 78.Маматов А.Э. Окказионал сўзлар ва тил нормаси / “Ўзбек

нутқи маданиятининг долзарб муаммолари” тўплами. – Т., 1990. – Б. 66-69.

79. Маматов А. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари: Филол. фанлари докт... дис. – Т., 1991. – 368 б.

80. Махмараимова Ш. Ўзбек тилида метафоранинг номинатив функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. – №3. – Б. 105-109.

81. Маҳмуд Кошғарий. Девону лӯғоти-т-турк. – Т.: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2017. – 488 б.

82. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т.: Mumtoz so‘z, 2017. – 178 б.

83. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Т.: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2012. – 152 б.

84. Маҳмудов Н. Ўзбек тили луғат бойлиги ривожида фаоллашган жараёнлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №5. – Б. 3-16.

85. Менглиев Б. “Давлат тили ҳақида”ги Қонун ва адабий нутқ меъёрлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016 – №5. – Б. 3-8.

86. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Т.: Фан, 1969. – 156 б.

87. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли лугати. – Т.: Фан, 1991. – 120 б.

88. Мирсоатов Т. Ўзбек тилининг қирқ шеваси // ЎзДМ 1-том. – Т.: Фан, 1957. – 244 б.

89. Миртохиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 б.

90. Миртохиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан, 1975. – 140 б.

91. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). – Владимир, 1975. – 96 с.

92. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Т.: Фан, 2002. – 156 б.

93. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини: Филол. фан.д-ри...дисс. – Т., 2006. – 236 б.

94. Мусаева Ф. Лакуна ҳодисаси ва уни бартараф этишда шева лексикасининг аҳамияти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2020. – №3. – Б.96-100.

95. Мусаева Ф. Оламнинг диалектал лисоний манзараси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2018. – №4. – Б. 104-107.

96. Мусаева Ф. Ўзбек тилида вариантилилк // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №6. – Б. 68-72.
97. Мусаева Ф. Ўзбек шеваларида метафора // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. – №4. – Б.112-116.
98. Мусаева Ф. Ўзбек шеваларининг лингвомаданий тадқиқи. – Т.: Фан, 2019. – 120 б.
99. Мухамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги. – Т.: Фан, 2005. – 122 б.
100. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари (қарлук ва қипчоқ тип материаллари асосида). – Т., 1981. – 179 б.
101. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Т.: Муҳаррир, 2011. – 468 б.
102. Нематов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995, –128 б.
103. Нематова Г. Ўсимлик номларининг маъновий қиймати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996. – №6. – Б. 22-25.
104. Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеваси. – Т.: Фан, 1980. – 176 б.
105. Носиров Ш. Ўзбек тилининг Қўқон шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. –338 б.
106. Нурмонов А. Лисоний бирликларда умумий ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса диалектикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995. – №1. – Б. 42-46.
107. Нуғмонов Т. Ўзбек тилида полизчилик терминлари: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1971. – 174 б.
108. Оруджев А.А. Теоретическое обоснование к “Толковому словарю азербайджанского языка”: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Баку, 1962. – 45 с.
109. Охундадаева Н. Туркий тилларга “алдоқчи эквивалентлар” тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – №2. – Б. 117-120.
110. Пардаев А., Қурбонов С. Ёрдамчи сўз туркумларининг субстанциал-прагматик таҳлили // Интернаука, 2017. – №11-2. – Б. 97-99.
111. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Т.: Узгосиздат, 1933. – 45 с.
112. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. –М.: Учпедгиз, 1958. – 534 с.
113. Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари.

– Т., 1977. – 171 б.

114. Ражабов Н. Ўзбек халқ шеваларининг адабий тилга сингиб бориши (сиртқи ва кечки бўлим студентлари учун қўлланма). – Самарқанд: СамДУ, 1977. – 74 б.

115. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (фонетика, лексика). – Т.: Фан, 1985.

116. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т., 2000. – 600 б.

117. Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т., 1978. – 231 б.

118. Саломов F. Тил ва таржима. – Т.: Фан, 1966. – 384 б.

119. Сат Ш.Ч. Формирование и развитие тубинского национального литературного языка. – Кызыл: Тувкнигоиздат, 1973. – 196 с.

120. Скворцов Л. И. Взаимодействие литературного языка и социальных диалектов (на материале русской лексики послеоктябрьского периода): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1966. – 18 с.

121. Собиров А. Сўз ва тушунча. Сигнификат // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. – №4. – Б. 72-76.

122. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. Т.: Ўқитувчи, 1981. – 224 б.

123. Содиқов Т. Тошкент область ўзбек шевалари лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дис. – Т., 1968. – 279 б.

124. Соссюр Ф. де. Труды по языкоznанию. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.

125. Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная безэквивалентность. – Воронеж, 1997. – 105 с.

126. Сувонова Р. Қипчоқ шеваларига хос сўзлар луғати. – Самарқанд: СамДУ, 2019. – 58 б.

127. Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий ва унинг тилшунослик мероси. – Т.: “Nodirabegim” nashriyoti, 2021. – 136 б.

128. Тоғаев Т. Туркий ёзма ёдгорликлар тилидаги айrim сўзларнинг ўзбек шеваларидаги умри / Ўзбек тилшунослиги ва туркий тиллар. – Т. 2018. – Б. 135-142

129. Турғунов Т. Ўзбек тилининг Ғарбий Ғарғона шевалари (фонетик ва морфологик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1968. – 203 б.

130. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги

ўзбек адабий тили (лексикология, фонетика, морфология). – Т.: Ўқитувчи, 1975. – 260 б.

131. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Т.: Академнашр, 2012. – 400 б.

132. Тўрақулов О. Қўқон группа шевалари лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дис. – Т., 1971. – 314 б.

133. Узоқов Ҳ. Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. – 230 б.

134. Усмонов О. Нутқ маданиятининг баъзи масалалари / “Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар” тўплами. – Т.: Фан, 1973. – Б. 77-86.

135. Усмонова Ш. Олтой тилларидаги муштарак майший лексика тадқиқи: Филол. фанлари докт... дис. – Т., 2011. – 324 б.

136. Фалсафа қисқача изоҳли лугат. (Муаллифлар: М.Абдуллаева, М.Абдурашидов, У.Абилов ва б). – Т.: Шарқ, 2004. – 384 б.

137. Фармонов И. Ўзбек тилининг Ўш шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1960. – 204 б.

138. Фарҳанги забони тоҷики. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1969. (2 том. 1-том. – 951 б.; 2-том. – 949 б.)

139. Фердинанд дў Соссюр. Умумий тилшунослик курси (Француз тилидан И. Мирзаев таржимаси). – Т.: “Navoiy universiteti” нашриёт-матбаа уйи, 2019. – 308 б.

140. Фитрат. Тилимиз / Танланган асарлар. IV жилд. – Т.: Маънавият, 2006. – 336 б.

141. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ (тузатилган ва тўлдирилган иккинчи нашри). – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 304 б.

142. Холманова З. Эски ўзбек тили лексемаларида туркий тилларга хос маданий семалар ифодаси / “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Т.: “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2019. – Б. 127-136.

143. Холмедова З. Қарноқ шевасида руҳий ҳолат ва ҳаракатни англатувчи феъллар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. – №6. – Б. 83-85.

144. Холмедова З. Ўзбек тилининг қарноқ шеваси лексикаси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2005. – 134 б.

145. Холманова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианти асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1998.

– 182 б.

146. Холмурадова Ж. Сўзда номинатив маънонинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. – №3. – Б. 117-120.
147. Худайберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиј матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанлари д-ри дисс. – Т., 2015. – 240 б.
148. Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили (Қорақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2009. – 134 б.
149. Худойбердиева Л. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Андижон, 2003. – 144 б.
150. Шамсиддинов И. Каракульский говор узбекского языка: Дис. д-ра филол. наук. – Т., 1964. – 344 с.
151. Шарипов Ў. Ўзбек тилининг Поп шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1962. – 223 б.
152. Шарипов Ҳ. Жанубий Қирғизистон ўзбек шевалари: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1967. – 236 б.
153. Шералиев Э. Шимолий-шарқий Тожикистандаги ўзбек шеваларининг лексикаси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1974. – 423 б.
154. Шерматов А. Қуи Қашқадарё ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1972. – 168 б.
155. Шихиев А. Туркменские говоры Бухарской области. – Нукус: Билим, 1996. – 186 с.
156. Шоабдураҳмонов Ш. Сўз хазинаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993. – №5-6. – Б. 26-30.
157. Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Т.: ЎзФА, 1962. – 372 б.
158. Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1999. – 174 б.
159. Эгамов В. Самарқанд обlastининг Ғаллаорол шеваси (шеванинг фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари). – Самарқанд, 1970. – 135 б.
160. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1965. (2 том. 1-том. – 976 б.; 2-том. – 952 б.)
161. Юдахин К.К. Некоторые особенности Карабулакского говора / Ўзбек диалектологиясидан материаллар, Т1. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1957. – Б.31-57.

162. Юнусов F.O. Ўзбек шеваларини таснифда бир тажриба. – Т.: Ўздавнашр, 1935. – 68 б.
163. Ўзбек адабий тили тўғрисида қарор // Аланга, 1929. – №5. – Б. 4-8.
164. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – М.: Русский язык, 1981. (2 томлик. I том. – 632 б.; II том. – 732 б.)
165. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. (5 жилдлик. I жилд. – 680 б.; II жилд. – 672 б.; III жилд. – 688 б.; IV жилд. – 608 б.; V жилд. – 592 б.)
166. Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. – Т.: Фан, 1964. – 84 б.
167. Ўзбек халқ шевалари луғати (масъул муҳаррир Ш.Шоабдураҳмонов). – Т.: Фан, 1971. – 409 б.
168. Ўзбек шевалари лексикаси. – Т.: Фан, 1991. – 230 б.
169. Ўринбоев Б. Сўзлашув нутқи. – Т.: Фан, 1979. – 36 б.
170. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1978. – 136 б.
171. Қазақ тилиниң түсіндірме сөздігі. 1-том – Алматы: Ғылым, 1959. – 337 б.
172. Қамбаров F. Баҳо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаланиши (шахслараро муносабат асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2008. – 125 б.
173. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 1983. – 404 б.
174. Қарақалпақ тилиниң түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы. (IV жилдлик. I жилд, 1982. – 400 б.; II жилд, 1984. – 388 б.; III жилд, 1988. – 367 б.; IV жилд, 1992. – 635 б.)
175. Қудратов Т. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари (Шахрисабз, Яққабоғ, Чироқчи ва Қамаши районларидағи оралиқ шевалар материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1968. – 263 б.
176. Файбуллаев С. Қоракўл шевасининг таровати. – Т.: “Nihol” нашриёти, 2017. – 196 б.
177. Faфурова Н. Ўзбек тилининг Ниёзбоши шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1962. – 146 б.
178. Ғуломов X. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1954. – 223 б.
179. Ҳакимова М. Луғат таркибининг абстракт сўзлар билан бойиш сабаблари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013. – №1. – Б. 81-85.

180. Ҳакимова М. Семасиология. – Т., 2008. – 100 б.
181. Ҳасанова Д. Этносоциал тафаккур ва унинг лисоний ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. – №3. – Б.123-124.
182. Ҳожиев А. Методми ёки услуб? // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995. – №2. – Б 26-28.
183. Ҳожиев А. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти. III томлик. З-том (сўз ясалиши ва лексика). – Т.: Фан, 1991. – 188 б.
184. Ҳожиев А. Ўзбек миллий адабий тилининг шаклланиши ва эски ўзбек адабий тилига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987. – №2. – Б. 3-9.
185. Ҳожиев А. Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. – Т., 2000. – 32 б.
186. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I том (Фонетика. Лексикология. Морфология). – Т.: Фан, 1966. – 392 б.

III. Интернет сайtlари

187. <http://diss.natlib.uz>
188. <https://lex.uz>
189. <https://www.researchgate.net>
190. <http://ziyonet.uz>
191. www.dissercat.com

ИШДА ҚҮЛЛАНИЛГАН ТРАНСКРИПЦИОН БЕЛГИЛАР ВА ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

I. Транскрипция

Ўзбек халқ шеваларидаги лексик бирликларни ифода этишда аксарият шевалар учун умумий бўлган “Ўзбек халқ шевалари луғати”да қўлланилган транскрипцион белгиларга асосланилди²¹¹. Натижада бир-биридан муайян фарқقا эга бўлган товушлар куйидаги транскрипцион белгилар орқали ифодаланди:

1. Унлиларни ифодалаш учун қўлланилган транскрипцион белгилар:

- а – орқа қатор, кенг унли товуш, ад.орф. а
- ә – олдинги қатор, кенг унли товуш, ад.орф. а
- օ – орқа қатор, кенг унли товуш, ад.орф. о
- о – орқа қатор, ўрта-кенг унли товуш, ад.орф. о
- е – олдинги қатор, ўрта-тор унли товуш, ад.орф. э (е)
- э – олдинги қатор, ўрта-кенг унли товуш, ад.орф. э
- € – орқа қатор, ўрта-тор унли товуш, ад.орф. э
- и – олдинги қатор, тор унли товуш, ад.орф. и
- ы – орқа қатор, тор унли товуш, ад.орф. и
- ъ – орқароқ қатор, и ва ы унлилари орасидаги унли товуш, ад.орф. и
- ъ – оралиқ (индефферент), тор унли товуш, ад.орф. и
- ү – орқа қатор, тор унли товуш, ад.орф. у
- ӯ – олдинги қатор, тор унли товуш, ад.орф. у
- ө – олдинги қатор, ўрта-кенг унли товуш, ад.орф. ў
- ӯ – олдинги қатор, тор унли товуш, ад.орф. ў

2. Ундошларни ифодалаш учун қўлланилган транскрипцион белгилар:

- дж – қоришиқ портловчи ундош, ад.орф. ж
- ң – тил орқа, жарангли, сонор ундош, ад.орф. нг
- қ^x – чуқур тил орқа (қоришиқ) товуши; қ ва х ундошлари орасидаги товуш, ад.орф. қ
- ғ^x – чуқур тил орқа (қоришиқ) товуши; ғ ва х ундошлари орасидаги товуш, ад.орф. қ

Бошқа ундошларни ифодалаш учун алифбодаги б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, қ, ғ, ҳ белгилари қўлланилган.

²¹¹ Қаранг: Ўзбек халқ шевалари луғати (масъул муҳаррир Шоабдураҳмонов Ш.). – Т.: Фан, 1971. – Б. 6.

II. Шартли белгилар

- < – нимадан ўзгарганини кўрсатади
- > – нимага ўзгарганини кўрсатади
- // – икки лисоний белгининг параллел қўлланилишини билдиради
- : – унлиниң чўзиқ талаффуз этилишини билдиради.
- Ø – лексик лакунани билдиради.

III. Манбалар ва луғатларнинг қисқартмалари

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати (Э. Фозилов таҳрири остида) – Т.: Фан. (III жилдлик, I жилд, 1983. – 656 б.; II жилд, 1983. – 644 б.; III жилд, 1984. – 624 б.; IV жилд, 1985. – 636 б. (Кўп жилди манбалар қисқартмасидан сўнг тегишли жилд, ундан сўнг эса саҳифаси кўрсатилади)

БЎШ – Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси: Фил.ф.б.ф.д (PhD) дисс. – Т., 2018. – 239 б.

ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. – Т.: Ғафур Гулом номидаги НМИУ, 2017. – 488 б.

ЖҚҮШ – Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари (қарлуқ ва қипчоқ тип материаллари асосида). – Т., 1981. – 179 б.

ЖҚР – Шарипов Ҳ. Жанубий Қирғизистон ўзбек шевалари: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1967. – 236 б.

ЗТҚ – Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Т.: Академнашр, 2012. – 400 б.

ТКШ – Жўраев X. Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг фонетик ва лексик хусусиятлари (Самарқанд, Жиззах, Сирдарё областлари материаллари асосида). – Т.: Фан, 1981. – 144 б.

ТВЎШ – Йўлдошев Р. Тошховуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари: Филол. фан.номз. дисс. – Т., 2002. – 155 б.

ЮҚҮШ – Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари (тасниф, текстлар ва луғат). – Т.:Фан, 1969. – 168 б.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. (5 жилдлик, I жилд. – 680 б.; II жилд. – 672 б.; III жилд. – 688 б.; IV жилд. – 608 б.; V жилд. – 592 б.)

ЎТИЛ₁ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: “Русский язык”, 1981. (2 томлик, I том. – 632 б.; II том. – 732 б.)

ЎХШЛ – Ўзбек халқ шевалари луғати. – Т.: Фан, 1971. – 409 б.

- ЎШЛ** – Ўзбек шевалари лексикаси. – Т.: Фан, 1991. – 230 б.
- ҚЖШ** – Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1999. – 174 б.
- ҚШТ** – Ғайбуллаев С. Қоракўл шевасининг таровати. – Т.: Нихол, 2017. – 196 б.
- ҚҮХС** – Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Т.: Муҳаррир, 2011. – 468 б.
- Шунингдек, қуидаги манбалар факат муаллифнинг фамилияси орқали кўрсатилган:
- Абдуллаев** – Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1978. – 348 б.
- Алиев** – Алиев Ю. Ўзбек тилининг Уйчи шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1959. – 199 б.
- Афзалов** – Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1952. – 193 б.
- Бегалиев** – Бегалиев М. Ўзбек тили Қорабулок шеваси лексикаси: Филол. фан.номз. дисс. – Т., 2002. – 188 б.
- Жомонов** – Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли лугати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1991. – 203 б.
- Зуфаров** – Зуфаров С. Ўзбек тилининг Сайрам шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1966. – 194 б.
- Иброҳимов** – Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1959. – 456 б.
- Ишаев** – Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1977. – 176 б.
- Йўлдошев** – Йўлдошев Т. Жанубий Тожикистондаги ўзбек шевалари: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1966. – 244 б.
- Мирзаев** – Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли лугати. – Т.: Фан, 1991. – 120 б.
- Муродова** – Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини: Филол. фан.д-ри...дисс. – Т., 2006. – 236 б.
- Носиров** – Носиров Ш. Ўзбек тилининг Кўқон шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. – 338 б.
- Рахимов** – Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (фонетика, лексика). – Т.: Фан, 1985. – 96 б.
- Содиков** – Содиков Т. Тошкент область ўзбек шевалари

лексикаси: Филол. фанлари номзоди ... дис. – Т., 1968. – 279 б.

Сувонова – Сувонова Р. Қипчоқ шеваларига хос сўзлар луғати. – Самарқанд: СамДУ, 2019. – 58 б.

Турғунов – Турғунов Т. Ўзбек тилининг Ғарбий Фарғона шевалари (фонетик ва морфологик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1968. – 203 б. (Луғат: 204-255 б.)

Узоқов – Узоқов Ҳ. Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1965. – 230 б.

Фармонов – Фармонов И. Ўзбек тилининг Ўш шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1960. – 204 б.

Холмедова – Холмедова З. Ўзбек тилининг қарноқ шеваси лексикаси: Филол. фанлари номзоди... дис. Т., 2005. – 134 б.

Худаярова – Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили (Қорақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 2009. – 134 б.

Шарипов – Шарипов Ў. Ўзбек тилининг Поп шеваси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1962. – 223 б.

Шералиев – Шералиев Э. Шимолий-шарқий Тожикистондаги ўзбек шеваларининг лексикаси: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1974. – 423 б.

Шамсиддинов – Шамсиддинов И. Каракульский говор узбекского языка: Дис. д-ра филол. наук. – Т., 1964. – 344 с.

Эгамов – Эгамов В. Самарқанд обlastининг Галлаорол шеваси (шеванинг фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари) /ўкув қўлланма/. – Самарқанд, 1970. – 135 б.

Ўрозов – Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1978. – 136 б.

Құдратов – Құдратов Т. Ўзбек тилининг оралиқ шевалари (Шахрихон, Якқабоғ, Чироқчи ва Қамаши районларидаги оралиқ шевалар материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1968. – 263 б.

Диалектологик кузатишларда аниқланган шева сўзлари * белгиси билан ажратиб кўрсатилган.

АТдаги сўз билан семантик жиҳатдан фарқланувчи диалектал сўзлар (с) белгиси билан ажратиб кўрсатилган.

IV. Бошқа қисқартмалар

ад. орф. – адабий орфографик

АТ – адабий тил

ДС – диалектал сўз

ЛБ – лексик бўшлиқ

ЛБМД – адабий тилдаги лексик бўшлиққа муносиб диалектал сўз

мас. – масалан.

ЯС – адабий тилдаги лексик бўшлиқни тўлдириш учун тавсия этиладиган сўз.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Тилшуносликда лексик бўшлиқ ва уни тўлдириш масалалари.....	5
1.1. Тилшуносликда лексик бўшлиқ муаммоси.....	5
1.2. Ўзбек тили тараққиётида лексик бўшлиқларни тўлдириш масалалари.....	15
II боб. Ўзбек адабий тилидаги лексик бўшлиқларни аниқлаш ва тўлдириш тамойиллари.....	37
2.1. Тил лексикасидаги бўшлиқларни аниқлаш усуллари.....	37
2.2. Адабий тил ва шевалар лексикасини қиёслашда аниқланадиган лексик бўшлиқлар.....	45
2.3. Адабий тил ва шевалар қиёсида аниқланадиган лексик бўшлиқларни диалектал сўзлар билан тўлдириш мезонлари....	49
III боб. Адабий тилдаги лексик бўшлиқларни тўлдирувчи айрим муҳим диалектал сўзларнинг имкониятларини асослаш.....	71
3.1. Лексик бўшлиқларни тўлдириш имкониятига эга бўлган майший диалектал сўзлар.....	72
3.2. Инсонга хос хусусиятлар, ҳаракатлар ва ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ диалектал сўзларни адабийлаштириш.....	84
3.3. Чорвачилик ва уй ҳайвонлари билан боғлиқ диалектал сўзларнинг лексик бўшлиқларни тўлдириш имкониятлари.....	93
3.4. Дехқончилик, боғдорчилик ва полизчилик билан боғлиқ диалектал сўзларнинг лисоний аҳамияти.....	100
Умумий хуносалар.....	110
Фойдаланилган адабиётлар.....	112
Ишда қўлланилган транскрипцион белгилар ва шартли қисқартмалар.....	124

Ҳасанов Абдуманон Мажидович

**ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДАГИ
ЛЕКСИК БЎШЛИҚЛАРНИ ТЎЛДИРИШНИНГ
ДИАЛЕКТАЛ АСОСЛАРИ**

МОНОГРАФИЯ

“Bookmany print” нашриёти

Нашриёт тасдиқнома рақами № 022246. 28.02.2022 й.

Босишига рухсат этилди: 18.05.2022.

“Times New Roman” гарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 ^{1/16}

Нашриёт босма табоғи 7,8. Шартли босма табоқ 7,6.

Адади 100 нусха. Офсет усулида босилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

 t.me/ Bookmanyprint +998 99 180 97 10

ISBN 978-9943-8208-5-2

A standard one-dimensional barcode representing the ISBN number 978-9943-8208-5-2. Below the barcode, the numbers 978 9943 820852 are printed vertically.